

म. प्र. सं. ठाणं

विषय - चरित्र

सं. नं.

७०८
१५२२

आत्मोद्धारमाला,

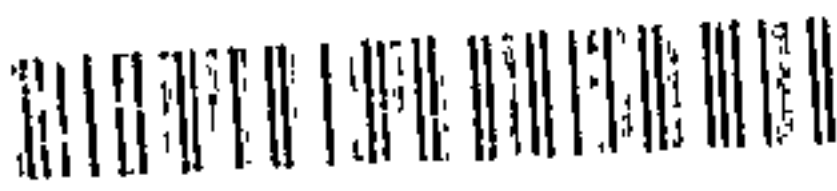
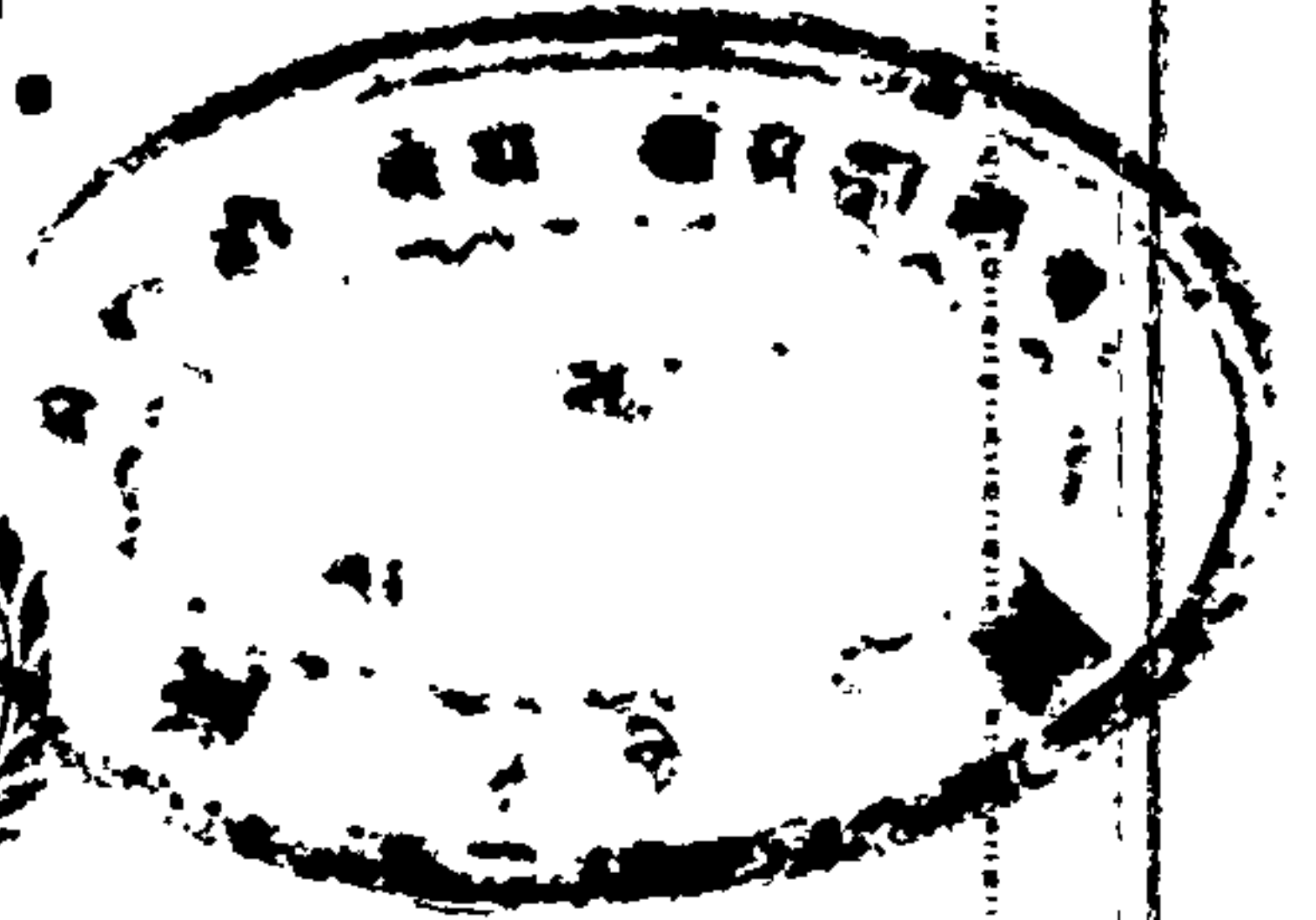
पुष्प १ लें,

श्रीमत् परमहंस

स्वामी रामतीर्थ

यांचें

चरित्र.

REFBK-0002075

लेखक,

विंद प्रभाकर भावे.

आत्मोद्धारमाला.
पुष्प १ ले.

येक जेबळचे निवडिले । ते पोहतचि उगमास गेले ।

उगम दर्शने पवित्रे ज्ञाले । तीर्थरूप ॥ ११-७-१०. (दा. क्र.)

श्रीमत्परमहंस स्वामी रामतीर्थ यांचे चरित्र.

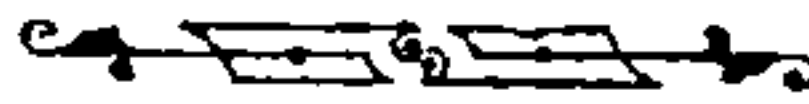
स्वतःची उन्नति हीच सान्या देशाची उन्नति आहे.

(राम).

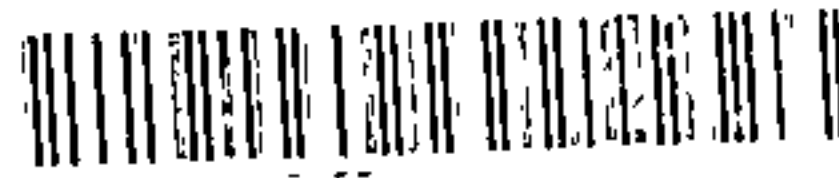
लेखक,

गोविंद प्रभाकर भावे.

प्रकाशक,

ज्यंबक प्रभाकर भावे.

REFBK-0002075

सन १९२२.

किंमत २ रुपये.

(सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यांचे स्वाधीन आहेत).

मुद्रक—श्रीधर विष्णु कामत, लोकसेवक प्रेस.
गोवर्धन हाऊस, पारेख स्ट्रीट, मुंबई नं. ४.

प्रकाशक—त्र्यंबक प्रभाकर भावे, कांदेवाडी मुंबई, नं. ४.

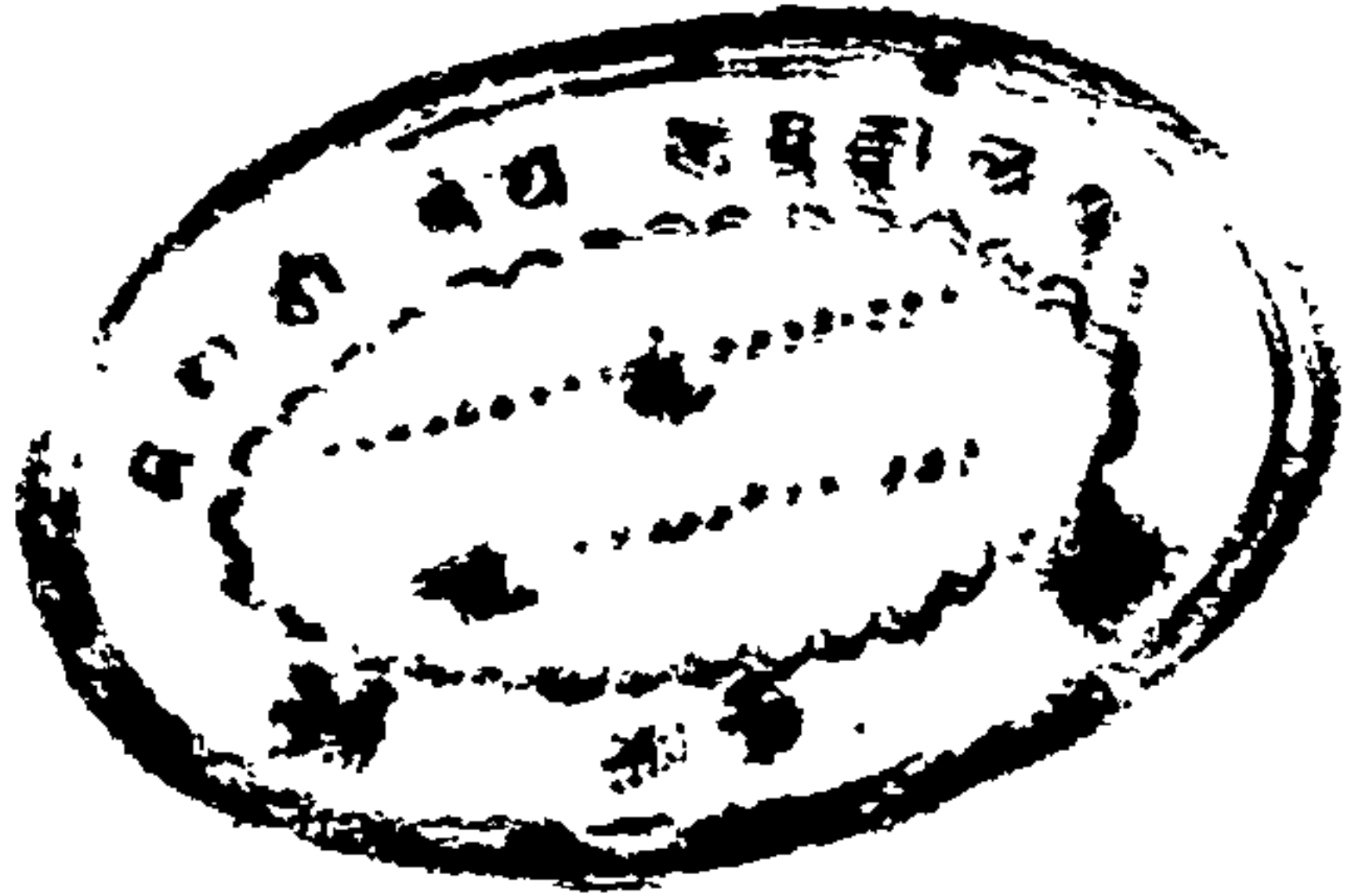

अर्पण पत्रिका.

ज्या

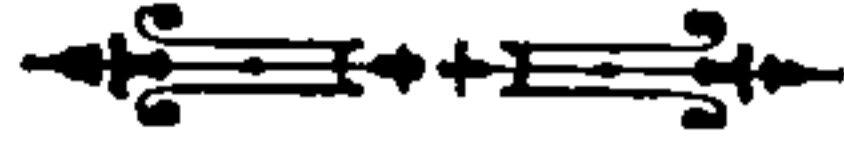
विश्वचालक रामानें त्याची सेवा करण्याची संधि
दिली त्याच्याच चरणीं हें तद्गुणगंधानें दर्व-
ळणारें पुष्प अर्पण असो.

ग्रंथकर्ता.

वाचकांशीं हितगुज.

मालेचा उद्देशः—आज राष्ट्राच्या स्थितीकडे पाहिल्यास त्याला आचार व शील यांनी युक्त अशा व्यक्तींची जरूरी आहे. अशी माणसे निपजण्याकरितां राष्ट्रांतील तरुण पिढीपुढे नमुने म्हणून तद्गुणयुक्त व्यक्ति व त्यांचा जीवनक्रम ह्या गोष्टी पाहिजेत पश्चात्य 'वाधिणीचे दूध' प्याल्यापासून जे दुर्गुण राष्ट्रीय व वैयक्तिक मनाला जडले आहेत, त्यांपैकी 'फाजील चिकित्सा' हा एक आहे. त्यामुळे 'यद्दृष्टं तत्सत्यम्' अशी वेदांत विपरीत वृत्ति उत्पन्न झाली आहे. तसेच तदानुषंगिक स्वाभिमानशून्यतेसारखे दोषही उत्पन्न झालेले आहेत. या सर्वांचे पर्यवसान सांस्कृतिक वैशिष्ट्याभावांत झाले. परंतु सुदैवाने आतां ढोळे उघडले आहेत. यांचे उपादानकारण ढोळ्यांत पडलेले चरचरीत अंजन हें होय. हें अंजन ह्मणजे आचारशील व स्वसंस्कृतियुक्त आत्मोद्धारी पुरुष व त्यांचा जीवन-क्रम ह्या गोष्टी होत.

जगाच्या पुनर्वटनेचा, सामुदायिक जीवनक्रम हा आधार आहे, असे विचार व आचार, अल्पप्रमाणावर कां होईना, आज जगांत सुरू आहेत. पूर्णव्यक्तित्व हाच सामुदायिक जीवनाचा भाव घटकावयव आहे, आणि हें पूर्ण व्यक्तित्व आत्मोद्धारी व्यक्तींच्या जीवनक्रमांत दिसून येते. सारांश आज राष्ट्रापुढे आज आत्मोद्धारी पुरुष व त्यांची चरित्रे पाहिजेत.

भारतवर्षांत उपरिनिर्दिष्ट प्रकारचे पुरुष होते व आहेतही. पण असल्या व्यक्ति कालभिन्नत्वाप्रमाणे भिन्न भिन्न रूपांत दिसतात. घराला लागणारे सर्व खिळे जरी लोखंडाचे असले तरी त्यांचा आकार व माप हीं निरनिराळींच असतात. यांचे कारण तत्कालीन परिस्थिति हें होय. तद्वत कालांतराने उत्पन्न होणाऱ्या आत्मोद्धारी व्यक्तींची गोष्ट आहे.

अशा व्यक्तींचे चरितादर्श राष्ट्रांतील तरुण पिढीच्या पुढे सतत राहिल्यास निःसंशय फायदा होईल हें कोणीही सुज्ञ कबूल करील. हें कार्य करित असतांना स्वतःचाही बराच फायदा होतो. एवंच व्यापकस्वार्थ साधतो. याच उद्देशाने प्रस्तुत मालेचा उपक्रम झाला आहे. उद्दिष्ट हेतु सिद्धीस नेण्याला

चाचकवर्गाच्या ह्यणजे जनता जनार्दनाच्या सहस्रसंघाची अपेक्षा आहे. या प्रथम यत्नांत जें प्रोत्साहन मिळेल अर्थातच त्यावर पुढील प्रयत्न अवलंबून राहिल.

मालेंतील पुष्पांचें स्वरूपः—या मालेतून प्रसिद्ध होणारीं पुष्पें अर्थातच वरील ध्येयाला पोषक अशा चरित्ररूपानें व आनुभविक गोष्टींचें स्वतंत्र रीतीनें विवेचन करणाऱ्या ग्रंथाच्या रूपानें दिसतील. चरित्रांत भगवान् रामकृष्ण परमहंस, प्रभु गौरांग, तसेंच ला-ओत्झे, अब्दुलबाहा-आबास इत्यादि व्यक्तींचीं चरित्रें येतील. आणि इतर ग्रंथांत स्वामींच्या उन्नतिपथावरील पायऱ्यांचें व्यावहारिक विवेचन हिंदुराष्ट्रीय वैशिष्ट्याचें पुनरुज्जीवन करणाऱ्या विचारांनीं परिप्लुत असे ग्रंथ येतील. उद्देशे लडीला नेण्याचें काम मात्र प्रभु रामचंद्राकडे आहे.

उपरिनिर्दिष्ट विचार वरेच दिवस मनांत घोळत होते. त्यांचें दृश्यफल ह्यणजे प्रस्तुत चरित्र होय. स्वामींचा जीवनक्रम अद्याप पाहिजे तितका विस्तृत उपलब्ध नाहीं हें आमचें दुर्दैव ! पण जो कांहीं उपलब्ध आहे तोही स्वतंत्ररूपानें अद्यापि अप्रसिद्ध आहे. याच्या अनेक कारणांपैकी स्वामींचें पुष्कळ वाङ्मय उर्दूमध्ये असणें हें होय. तें जनतेपुढें आणण्याचें काम लखनौची ' रामतीर्थ पब्लिकेशन लीग ' ही संस्था करित आहे.

स्वामींचीं व्याख्यानं व पत्रें रा. फडके यांचा प्रयत्नानें महाराष्ट्रापुढें आल्यापासून लोकांना त्यांच्या बद्दल विशेष जिज्ञासा उत्पन्न झाली. या जिज्ञासेचें चालन मिळाल्यामुळें या संबंधाची माहिती मिळाली. ती पुष्कळशा प्रास्ताविक उर्दू कविता व पत्रें आणि व्याख्यानं या रूपानें मिळाली. अर्थात् याच आधारानें हें चरित्र लिहिलें असल्यानें त्यांच्या काव्यांत, पत्रांत व व्याख्यानं स्वामींचें जसें प्रतिबिंब दिसतें तसें त्याचें चरित्र वठणार हें उघड आहे. या कामांत लखनौच्या संस्थेनें व त्यांचे पट्टशिष्य श्रीमान् नारायण स्वामी यांनीं वरेंच सहाय्य केलें. याबद्दल मी ग्रंथकार त्यांचा ऋणी आहे. स्वामींचें स्वतंत्र चरित्र कोठेंच उपलब्ध नसून फक्त श्री. नारायण स्वामींनीं स्वामींच्या ' रामवणी ' नामक उर्दू काव्याला त्रोटक माहितीच्या रूपानें जोडिलें आहे. त्याचा थोडासा फायदा झाला.

पुस्तकाची मांडणी झाल्यावर त्यांत ज्या कांहीं उपयुक्त सूचना 'विवेकानंद' चरित्राचे लेखक रा. रा. ना. मंडळीक यांनी केल्या त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

तसेच उर्दू कवितांचे हद्दत मराठी काव्यरूपाने देण्याचे काम माझे मित्र कवि 'आनंदीरमण' यांनी केल्यामुळे त्यांचाही मी ऋणी आहे. त्यांचे प्रयत्न कसे काय पटले आहेत हे ठरविण्याचे काम वाचकवृंदाचे आहे. रहस्य दवडिल्याचा आरोप येऊं नये ह्मणून उर्दू कविता जशाच्या तशा देऊन त्यांचे रूपांतर दिले आहे.

शिवाय लेखनाच्या कामांत ज्या मित्रांनी मदत केली त्यांचाही ऋणी आहे. सोबतच्या चित्रांत स्वामींच्या गुरुजींचे अद्यापपर्यंत अनुपलब्ध छायाचित्र लखनौच्या संस्थेने दिल्याबद्दल तिचाही आभारी आहे.

आपला अगदीं अमूल्य व गुंतलेला वेळ मोडून प्रस्तावना लिहिल्याबद्दल 'हिंदुधर्माचा ओनामा' या पुस्तकाचे कर्ते रा. रा. कृ. वि. वझे, एंजिनियर यांचे आभार मानणे तितकेंच महत्वाचे आहे.

जातां जातां लोकसेवक छापखात्या व्यवस्थापकांनी छपाई सुबक व मोहक करून दिल्याबद्दल उल्लेख करणे जरूर आहे.

दत्तजयंति शके १८४४.

ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका.

विषय.

प्रस्तावना.	१—१
उपोद्घात.	१—५

भाग १.

प्रकरण १ कुलशील व बालपण....	६—११
” २ भगत् धन्नाराम....	१६—२६
” ३ ब्रह्मचर्याश्रम.	२७—५३
” ४ गृहस्थाश्रम.	५४—१०१
” ५ वानप्रस्थाश्रम.	१०२—१११
” ६ संन्यास व कार्य....	११२—१३५
” ७ स्वामीचें प्रयाण....	१३८—१७०

भाग २.

” ८ स्वामीचीं विविध दर्शनें.	१७१—२४८
-----------------------------------	---------

भाग ३.

” ९ स्वामीचें व्यक्तित्व व संप्रदाय....	२५१—२५९
” १० स्वामीचीं मते.	२६०—२७४

प्रस्तावना.

सदा सन्तोऽभिगतव्या यद्यप्युपदिशन्ति न ।

यास्तु स्वैर कथास्तेषामुपदेशाभवन्तिताः ॥ सुभाषित.

नेहेमीं संतसज्जनांचें दर्शन घेत असावें. मग ते उपदेश करीत नसले तरी हरकत नाही. कारण त्यांच्या साध्या गोष्टी, केवळ गप्पाछप्पासुद्धां उपदेशच होतात. परंतु थोर महात्म्यांचें दर्शन सर्वदा सुलभ नसतें. यासाठीं त्यांचीं चरित्रे वाचावीं, त्यांचे ग्रंथ वाचावे ह्मणजे दर्शन घेतल्याप्रमाणेंच लाभ होतो. सत्पुरुषांचे ग्रंथ किंवा चरित्रे वाचतांना त्यांचें रहस्य पहिल्यानें समजणार नाही. तरीपण फिकीर करूं नये. कालांतरानें तें रहस्य त्यांचे कृपेनें समजतें असा अनेक साधकांचा अनुभव आहे. अमका एक जिनस लोकांना आवडतो असें समजलें ह्मणजे त्या जिनसेच्या अनेक स्वस्त नकला गोरगरिवांना त्या जिनसेचा लाभ झाला असें वाटावें. ह्मणून होत असतात. हा नियम संतांचे बाबतींत पण खरा आहे. खरे संत दुर्मिळ व लोकांना तर संत दर्शनाची हौस, असें दिसतांच संतांच्या अनेक कला गांवोगांव निघतात. मग या बाजारांत खरा संत कोणता हें ओळखणें दुष्कर होतें. पण चरित्र ग्रंथ वाचण्याच्या विचाराला ही अडचण येत नाही. खऱ्या खोट्याची परीक्षा आचरणाचे कसोटीवर व मृत्यूच्या पाण्यानें धुवून घेतल्यानंतर चरित्र बहुधा पसंत ठरत असतें. यासाठीं सत्पुरुषांचे ग्रंथ व चरित्रे या जिनसा पुष्कळ लोकांना फायदेशीर होतात. अर्थात् खऱ्या सत्पुरुषांच्या दर्शनाची बरोबरी यांना होत नाही; पण खोट्या सत्पुरुषांच्या दर्शनांत जाणारा वेळ व पैसा वांचतो हा कांहीं लहान सहान फायदा नाही.

(२)

सत्पुरुष हा संस्कृत शब्द थोर पुरुष ह्या म ाठी अर्थाचा आहे. व थोर माणसांचे शास्त्रकारांनी पांच वर्ग केलेले आहेत. (१) वयानें थोर (२) संवत्तीनें थोर. (३) सामर्थ्यानें थोर. (४) विद्येनें थोर. (५) ज्ञानानें व आचरणानें थोर. हे पांच वर्ग एकापेक्षां एक चढते असे आहेत.

(१) वयानें थोर हा मनुष्य यदृच्छेनें अमुक वेळीं जन्मला ह्मणून थोर होत असतो. व पुढें यानें कांहींहिं केलें तरी व केव्हांही याचा थोरपणा नाहीसा होत नाही. ह्मणून हा अगदीं खालच्या दर्जाचा थोर होय. हा थोरपणा कोणाला मिळवितां अगर घालवितां येत नाही.

(२) संवत्तीनें थोर इसम पण असाच यदृच्छेनें श्रीमंत आईबापांचे पोटीं जन्म घेतल्यामुळे बहुतकरून थोर होत असतो. आपल्या आंगीं संपादन केलेल्या गुणामुळे पण इतरांना हा मोठेपणा मिळवितां येणें शक्य आहे. अशा रीतीनें हा मोठेपणा मिळविणारे अगर घालविणारे इसम केवळ अपवादत्मक असल्यानें या मोठेपणाचा नंबर दुसरा लागतो.

(३) सामर्थ्यानें थोर माणसें पण अशींच विवक्षित आईबापांचे पोटीं व विवक्षित काळीं जन्मल्यामुळे व थोर झालेलीं असतात. पण हा थोरपणा कष्टसाध्य असून थोड्याशा दुराचरणानें जातोही. ह्मणून याचा नंबर तिसरा लागतो.

(४) विद्येनें मिळणारा थोरपणा हा बहुधा आनुवंशिक संस्कारांनीं मिळवितां येत नाही. हा थोरपणा प्रत्येकानें कष्ट करूनच मिळवावा लागतो खरा, पण यांत जन्मतः निसर्गानें विशिष्ट मदत केलेली असते हा थोरपणा कष्टानें मिळवितां येतो. व तो दुसऱ्याला देऊनही आपला घालवावा लागत नाही. ह्मणून ह्या थोरपणाचा नंबर इतरांचे वर लागतो. आतांपर्यंत गेलेले थोरपणाचे प्रकार दुसऱ्यांना देतां येत नव्हते व दिले तर दोन ठिकाणीं एकदांच राहूं शकत नव्हते. पण विद्येच्या मोठेपणाची गोष्ट न्यारी आहे. तो अनेकांना देऊन सर्वांचे ठिकाणीं एकाच काळीं राहूं शकतो. असा दिव्य (दिव्याप्रमाणें) आहे. हा थोरपणा पण गमावणें शक्य आहे. ह्मणून ह्याचा अगदीं पहिला नंबर

नागत नाही. हा थोरपणा मिळविला तरी जाईल असें भय उरतेच. इतका यांत कमीपणा आहे.

(५) ज्ञानानें व आचारानें येणारा थोरपणा केवळ कष्टसाध्य, अत्यंत विकट, पण एकदां मिळविल्यावर केव्हांही न जाणारा असा आहे. हा थोरपणा अनेकांना देतां येतो, प्रत्येकाला मिळवितां येतो, जन्म, काळ, स्थळ, वगैरे कोणत्याही व बीची याला दूरकृत येत नाही, व एकदां मिळविल्यावर केव्हांही नाहीसा होत नाही असा हा थोरपणा सर्वांत श्रेष्ठ आहे.

संत हा शब्द व ' सत्पुरुष ' यांतील ' सत् ' हा भाग ' अस् ' रहाणें या धातूपासून निघालेला आहे. नेहमी रहाणारा, अविनाशी तो सत्त्वचरच्या पांचव्या प्रकारचा मोठेपणा आहे. शिवाय भगवंतांनीं गीतेंत सांगितल्या प्रमाणें,

सद्भावेसाधुभावेच सदिति प्रोच्यते बुधैः (भ. गी.)

' सत् ' ह्मणजे चांगला असा अर्थ घेतला तरी पण पांचव्या प्रकारचे थोर पुरुष त्यांत येतातच ह्मणून सत्पुरुष ह्मणजे ज्ञान (ईश्वरी साक्षात्कार) ज्यांना झाले असे पुरुष होत. अशा पुरुषांचीं चरित्रें व त्यांनीं केलेले ग्रंथ नेहमी संग्रही ठेवावे, वाचावे, व त्यांचे सांगण्याप्रमाणें वागावें. मनुस्मृतींत शिक्षणाबद्दल जें ह्मटलें आहे तें या पवित्रग्रंथांचे वाचनाला अक्षरशः लागू पडतें.

अज्ञेभ्यो ग्रंथिनः श्रेष्ठाः ग्रंथिभ्यो धारिणस्तथा ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठाःज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ मनु.

ज्यांना मुळींच वाचतां येत नाही त्यांपेक्षां ग्रंथ वाचणारे श्रेष्ठ होत, ग्रंथ-वाचणाऱ्यांपेक्षां ते तोंडपाठ ह्मणणारे श्रेष्ठ होत, ग्रंथ तोंडपाठ ह्मणणाऱ्यांपेक्षां त्यांचें रहस्य किंवा मर्म ओळखणारे श्रेष्ठ होत व मर्म ओळखणाऱ्यांपेक्षां त्यांप्रमाणें वर्तन करणारे, तें ज्ञान किंवा मर्म प्रत्यक्ष आचरणांत आणणारे श्रेष्ठ होत. थोरपुरुषांचीं चरित्रें वाचणें, त्यांचें ग्रंथ वाचणें यांतसुद्धा याच पायऱ्या आहेत. मुळींच कांहीं न करण्यापेक्षां ज्ञानेश्वरी वाचणें उत्तम, पण सर्वांत वरची पायरी ह्मणजे ज्ञानेश्वरीप्रमाणें आचरण करणें होय.

भगवान् रामचंद्र, भगवान् श्रीकृष्ण यांची चरित्रे ह्यणजे रामायण, भारत, भागवत वगैरे ग्रंथ आह्मी हिंदु लोक जे इतक्या आस्थेने व इतकी वर्षे अनेक-वार वाचितो. याचें मर्म हेंच आहे. त्या थोर विभूतींच्या आचरणाचें मर्म समजावें, व त्याप्रमाणें आपणांस वागतां यावें यासाठींच हीं पारायणांवर पारायणें करावयाचीं असतात. पण भगवंताच्या चरित्रांत एक प्रकारचा अमानुषपणा असतो व त्यामुळें जरी त्यांनीं डोळे दिपून गेले तरी त्याचें अनुकरण करणें कठीण पडतें; यामुळें त्यांना एक प्रकारची क्लिष्टता येते. ही क्लिष्टता साधकाला बाधक होऊं नये ह्यणून 'गुरु' करणेंस शास्त्रकार सांगतात. गुरु हा पहिल्यानें आपल्यासारखा माणूसच होता, ज्या अडचणी आपणास येतात त्याच त्याला पण आल्या, आणि अनेक अडचणींतून कष्ट सोसून पार पडून गुरुंनीं 'गुरुपण' मिळविलें हें पाहून शिष्याला उमेद येत असते. तुकाराम महाराज, एकनाथ महाराज यांचीं चरित्रे जीं इतकीं लोकप्रिय आहेत, त्यांचें संप्रदाय चालू आहेत याचें कारण हेंच. तुकाराम महाराजांनीं तर एकेस्थळीं असें ह्मटलें आहे " तुझीं लोक असें ह्यणतां कीं, ईश्वर चिंतन करावें वगैरे पुष्कळ गोष्टी मनांत येतात पण कलिकाल व त्यांतील अडचणीमुळें आमच्या हातून तसें वागणें होत नाहीं. पण तसें नाहीं हें दाखविण्यासाठींच आह्मी वैकुंठाहून खालीं आलों आहों. तुमच्या सर्व अडचणी सांभाळूनसुद्धां ईश्वरीकृपा कशी सांधतां येते हें आह्मी प्रत्यक्ष करून दाखवितों. " व त्याप्रमाणें त्यांनीं जन्मापासून मरणापर्यंत सर्व खेळ करून दाखविला.

परंतु तोही काळ गेला. आतांची स्थिति त्याहून विकट म्हणून आह्मांला या काळाला उपयोगी असे कित्ते स्वामी रामकृष्ण, स्वामी विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ वगैरे मंडळींनी घालून दिलेले आहेत.

अगदीं अलीकडचीं, रोजच्या व्यवहारांत भेटणारीं अशीं माणसें ईश्वरी साक्षात्कार कसा मिळवूं शकतात हें यांच्या चरित्रवाचनेनें आपणांस समजतें व आपणांस तो मार्ग आक्रमणेंस दुप्पट जोर, व उमेद येते.

अशा प्रकारें सर्व बाजूंनीं उदाहरण घेण्यालायक व अनुकरणयोग्य अशा सत्पुरुषाचें चरित्र आपणांस रा. भ. वे यांच्या परिश्रमानें वाचावयास मिळत.

(५)

आहे. हा परमेश्वराचा आपल्यावर मोठा प्रसादच आहे. असाच प्रसाद आपणांस नेहमीं मिळावा अशी त्या जगन्नियंत्याची प्रार्थना करून हा लेख संपवितों.

रा. भावे यांचा माझा प्रत्यक्ष परिचय नसतांनासुद्धां त्यांनीं आपल्या अमूल्य ग्रंथास ' दशा ' लावण्याचें काम मला सांगितलें व तें मी माझ्या योग्यतेप्रमाणें कसें वसें केले ह्मणण्यापेक्षां माझ्याहातून झालें ह्मणणेंच अधिक वस्तुस्थितीला धरून होईल. खरी गोम,

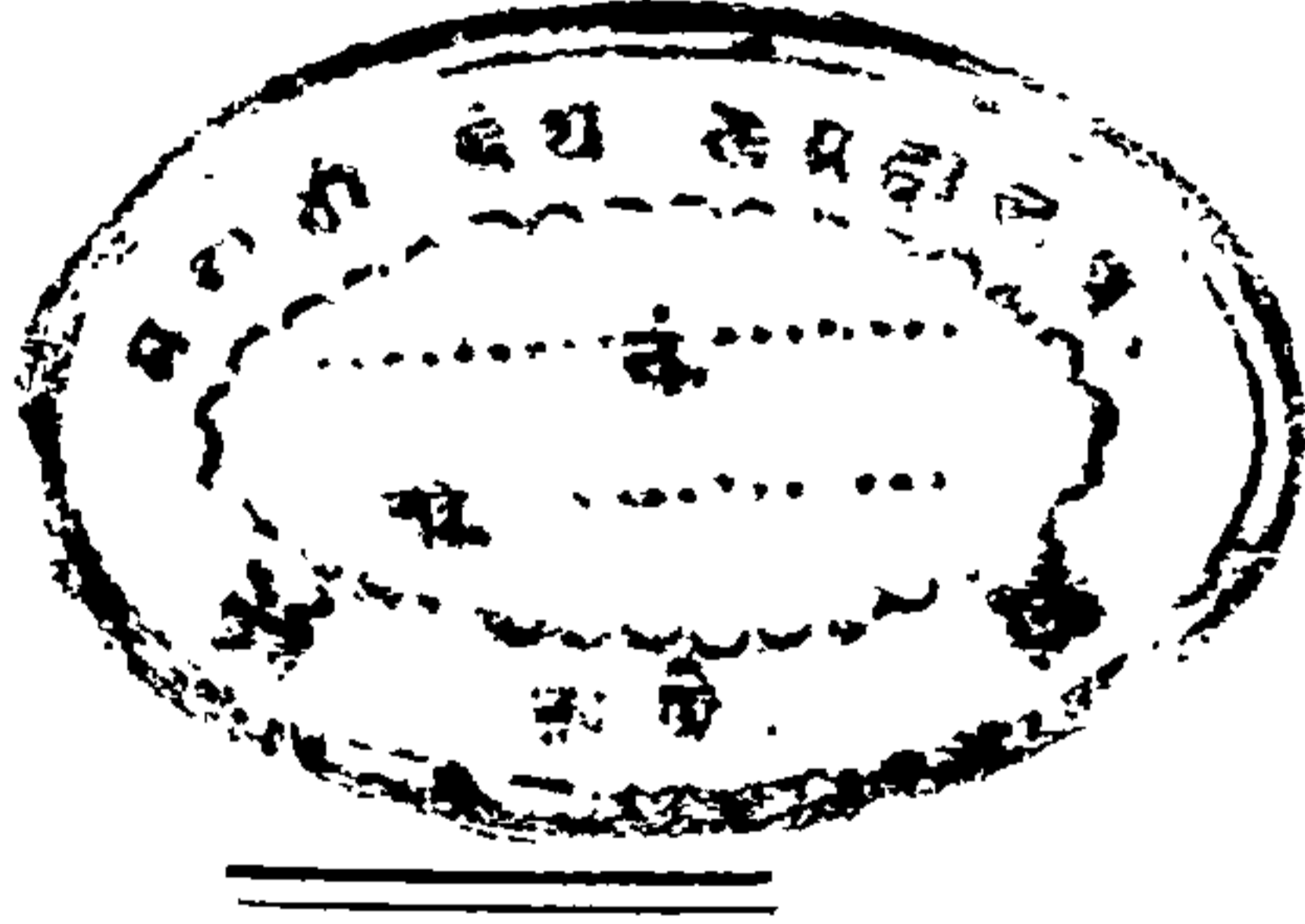
साळुंखी ते कैसी । बोले मंजुळवाणी ।
बोलविता धणी । वेगळाची ॥

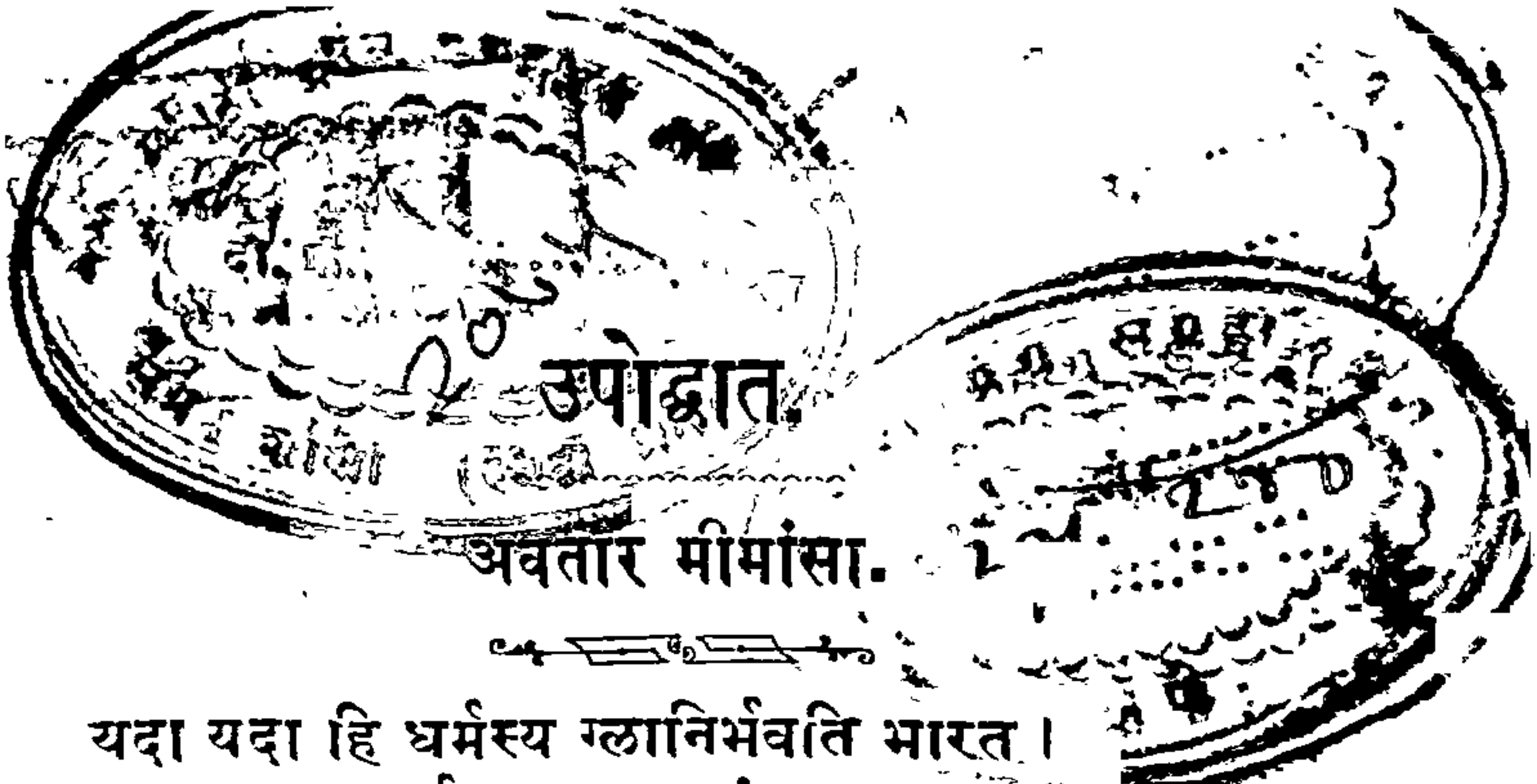
तुकाराम.

अशी आहे. असो,

नाशिक मित्ती
आश्विन व॥ ३०

कृष्णाजी विनायक वझे

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

(भ. गी. अ. ४।७)

या आश्वासनारूप परमात्मा कोणत्याना कोणत्या तरी रूपानें या भूतलावर अवतरतो. ज्याप्रमाणें विविध फळफळावळ व पिकें हीं वाटेल त्या भूमींत आणि वाटेल त्या हवेंत न होतां तीं विशिष्ट भूमींत व वातावरणांतच असतात, होतात व वाढतात, त्याचप्रमाणें परमेश्वरी अवतारसुद्धां विशिष्ट भूमींत व वातावरणांत होत असतो.

‘ परमेश्वरी अवतार लवकरच व्हावा व होणार ’ अशी आनुमानिक व श्रद्धामय घोषणा आज सर्व धर्मातील व धर्मपंथांतील महात्म्यांकडून केली जात आहे; आणि ह्या त्यांच्या घोषणेंत सत्यांशही आहे, हें जगांतील सामाजिक व धार्मिक परिवर्तनें, उत्क्रांत्या आणि त्यांचे इतस्ततः पसरणारे प्रवाह यांच्या सूक्ष्म अवलोकनानें सिद्ध होण्याजोगें आहे.

पेरणी करण्यापूर्वी जशी भूमि पिकांच्या वाढीला परिपोषक होईल अशी तिची मशागत करून योग्य समयापर्यंत वाट पहावी लागते, तशीच स्थिती अवताराची आहे. ईश्वरी अवतार होण्याला योग्य अशी भूमि ‘ आर्यावर्त ’ हीच आहे हें आज नव्यानें सिद्ध करण्याची जरूरी नाही. कारण आज पश्चिमेकडील नास्तिक देखील ‘ हिंदुस्थान हा देश तत्त्ववेत्ते व अवतारी पुरुष यांचीच भूमि आहे (India is a land of philosophers and Masters) अशी कवूली देत आहेत.

विशिष्ट प्रकारची राजकीय अगर सामाजिक उत्क्रांति घडून येण्याकरितां तद्विचारपरिपूरित असें वातावरण उत्पन्न करावें लागतें, ही गोष्ट जितकी अनु-

भव प्रमाण आहे तितकीच धार्मिक क्रांतीची आहे. अधर्म निवृत्ति व धर्म-प्रवृत्ति ही एक धर्मक्रांतीच आहे. जे मोठमोठे धर्मप्रवर्तक झाले, मता-मतांचे संचालक झाले, राजकीय आन्दोलनांचे पुरस्कर्ते झाले, अगर इतर विचारांचे प्रचारक झाले, त्या सर्वांना आपापले विशिष्ट वायुमंडल अथवा वातावरण बनविणे भाग पडले; अशी साक्ष सर्व पुराणें व इतिहास देतात. यावरून ईश्वरी अवतारसंभवाला पोषक असे वातावरण तत्पूर्वीच उत्पन्न होणे जरूर आहे, असेच सिद्ध होते. रामकृष्ण, ख्रिस्त, महंमदादि अवतारकालीन सामाजिक परिस्थितीकडे, सामुदायिक मनोभूमीकडे, आणि त्यांतून वाहणाऱ्या विचारप्रणालिकेकडे सूक्ष्मदृष्टीने पाहिल्यास, उपरिनिर्दिष्टच निष्कर्ष निघतो. किंबहुना राम-कृष्णादि अवतार होण्यापूर्वी व झाल्यावरही स्वर्गातील पुष्कळ देवदेवता निरनिराळीं रूपें धारण करून भूतलावर अवतीर्ण झालेलीं होतीं असें जें आपल्या पुराणांतरीं उल्लेखिलेले आहे, तें कांहीं तरी थोटांड अथवा अंधश्रद्धेचें कथानक नसून वर सांगितल्याप्रमाणें ईश्वरी अवताराला पोषक असे शुद्ध व सात्विक वातावरण उत्पन्न करणे हाच रहस्यस्फोट करण्यासाठीं उल्लेखिलेले तत्व आहे हेंच खरें.

‘यदा यदा हि’ ह्या भगवंताच्या आश्वासनांत ‘धर्माधर्म’ आणि ‘अवतार’ ह्या दोन गोष्टींचा उल्लेख आहे. त्यांचा थोडक्यांत विचार करूं. धर्म दोन स्वरूपांचा असतो. एका स्वरूपाला ‘सनातनधर्म’ व दुसऱ्या स्वरूपाला ‘युगधर्म’ अशीं नांवे दिलेलीं आहेत. दिक्काल परिस्थित्य-नवच्छिन्न, भेदाभेद व द्वैताद्वैतरहित, सर्व व्यापक आणि शाश्वत असें त्रिकालाबाधित ‘सत्य’ अथवा सच्चिदानंद स्वरूप आहे, असें प्रतिपादन करणारी जी अपरोक्षानुभूति तिला ‘सनातनधर्म’ म्हणतां येईल; आणि मानवी उत्क्रान्तीमधील प्रगतीच्या विविध टप्यांवरील परिस्थितीला तोंड देण्याकरितां सनातन तत्वाला दृष्टिसमोर ठेवून केलेले जें सामुदायिक अगर वैयक्तिक आचरण त्याला ‘युगधर्म’ हें नांव देतां येईल. यास्तव

‘सनातनधर्म’ हा अविकृत असतो; पण ‘युगधर्म’ बदलतो. कोणत्याही समाजांतील धार्मिक जागृति ही निर्विकल्प प्राप्तीच्या सोपानांतील एक पायरी आहे. म्हणजेच ‘युगधर्म’ हा धर्माचे अगर नीतीचे एक व्यावहारिक (प्रत्यक्ष) स्वरूप आहे. वरील विवेचनावरून असे सिद्ध होतं की, ‘युगधर्माला’ जरी विकार होतो तरी तो तत्त्वतः नसून रूपतः होतो.

उलटपक्षां ‘सनातनधर्म’ व ‘युगधर्म’ ह्या दोहोंना धाव्यावर बसविणारी जी प्रवृत्ति ती ‘अधर्म’ होय. अर्थात् अशा अधार्मिक प्रवृत्तीचा उच्छेद करून सनातन धर्माने ठरविलेले ध्येय गांठण्याकरितां युगधर्माची स्थापना करणे ही एक धर्मक्रांतीच आहे. आणि अशी क्रान्ति घडवून आणण्यासाठीं परमेश्वर अवतरतो.

वर सांगितलेच आहे की, अशा धर्मक्रांतीकरितां अनुकूल असे वातावरण अगर वायुमंडल उत्पन्न करावे लागते; व हे काम करण्याकरितां अधिकारी व्यक्तीच कायत्या पात्र व समर्थ असतात. वेदकालीन मंत्रद्रष्टे व अतींद्रियज्ञाते ‘ऋषी’ हे उपरिनिर्दिष्ट प्रकारचे अधिकारीच होते. अशा अधिकारी व्यक्तींचे ‘जीवन्मुक्त, नित्यमुक्त आणि अवतारी असे सूक्ष्म भेद आहेतच. यांपैकी कांहीं महात्मे अधर्माच्या तीव्रतेनुरूप प्रगट होऊन विशिष्ट वायुमंडल बनवू लागतात. यालाच पुढे ‘युगधर्म’ हे नांव मिळते. अशा युगधर्माचे वैशिष्ट्य पुढील गोष्टींत असते.

(अ) त्या काळांतील सार्वत्रिक आध्यात्मिक भावना परिणतावस्थेप्रत नेण्याचे सामर्थ्य, आणि

(आ) दृढभक्ति व आस्था यांनी युक्त अशा अंतःकरणाने त्याचे आचरण केल्यास उद्दिष्ट ध्येय प्राप्त करून देण्याची शक्ति त्यांत आहे, ह्या गोष्टी अवतारी व्यक्तींच्या प्रत्यक्ष आचरणाने सिद्ध होणें.

सारांश समाजाच्या संचित संस्कारांना ‘आत्मैवब्रह्म’ ह्या जाणीवेकडे प्रवण करणारा व अधिकारी अवतारी व्यक्तींनी शोधून काढिलेला आचार-समुच्चय म्हणजेच ‘युगधर्म’ होय असे ठरते.

यानंतर भगवंताच्या आश्वासनांतील 'अवतार' ह्या मुद्द्याचा विचार करूं. अवतारी व्यक्तींसंबंधानें विचार करूं लागतांच त्या कशा असतात, त्यांचा जन्मसंभव कसा होतो, त्यांची विशेष लक्षणे असतात किंवा काय, वगैरे प्रश्नपरंपरा साहजिकच सुचते. त्याचा यथामति विचार करूं. भूतलावर होऊन गेलेल्या आणि विशेषतः भरतखंडांत होऊन गेलेल्या अवतारी पुरुषांच्या, अधिकारी महात्म्यांच्या, जीवनचरित्राकडे पाहिल्यास त्यांच्या विशेष लक्षणांसंबंधानें पुढें दिलेल्या गोष्टी स्पष्टपणें दिसतात:—

- (१) ते जन्मतः स्व-तंत्र असतात. ते आपलें जीवित मानव जातीच्या कल्याणाचा मार्ग शोधून काढण्यासाठीं केवळ स्वेच्छेनें कष्टमय करितात.
- (२) ते धर्मक्षेत्रांत एक नवीनच मार्ग शोधून काढितात.
- (३) ते आपल्या इच्छाशक्तीनें अगर अनुग्रहानें बांधवांना ज्ञानप्राप्ति करून देण्यास समर्थ असतात.
- (४) प्रत्येकाचे कर्मप्राप्त संस्कार प्रथमदर्शनींच ओळखून परमेश्वर-प्राप्तीचा सहज व सुलभ मार्ग ते दाखवूं शकतात. तथापि या सामर्थ्याचें प्रदर्शन ते कधींहि करित नाहींत.
- (५) आपल्या कार्याविषयीं ते सदैव जागृत असतात.
- (६) त्यांची संवेदनाशक्ति इतकी प्रखर असते कीं, जीविताची असारता व मायेचा बाजार ह्या गोष्टी त्यांना तत्क्षणींच समजतात. यामुळे ते भूत व वर्तमान यांची तुलना करून उद्दिष्टध्येयप्राप्तीचा त्वरित फलदायी मार्ग काढूं शकतात.

त्यांच्या जन्मासंबंधानें पुढील विधानें करितां येतात:—

त्यांचा जन्मसंभव लौकिक अगर अलौकिक रीतीनें होतो.

- (२) ते ज्या कुळांत जन्मतात, तें कूळ पावित्र्य, श्रद्धा, प्रेमळपणा, भक्ति, भूतदया वगैरे सात्विक गुणांनी युक्त असतें.

(३) त्यांच्या आईबापांना त्यांच्या जन्मापूर्वी शुभ स्वप्ने, दृष्टांत वगैरे विलक्षण अनुभव येतात.

(४) त्यांच्या बालपणांतील लीला असामान्य असतात.

असें असूनसुद्धां हीं सर्व लक्षणें त्यांच्या जन्मसंभवाच्या बाबतींत अवश्यभावी असतात असें मात्र म्हणतां येत नाहीं.

वरील सर्व वर्णनावरून अवतार ह्यणजे काय व त्याचें कार्य काय असतें याची कल्पना ध्यानांत आली असेलच.

अशा तऱ्हेनें अवतार संभवाकरितां सामुदायिक जनमनाच्या विशिष्ट तयारीचा पार्श्वभाग (Back-ground) तयार करणारे पुरुष लागत असतात. व तेही असामान्य असून, सामुदायिक मनोभूमिकेतील खोड, कुंद, धोंडे, कांटेरी झाडे, विषारी व विघातक वनस्पति व झाडे झुडपे काढण्याच्या कामांत तरबेज असावे लागतात. हें सामर्थ्य त्यांच्या आंगांत असावें लागतें. ते हें सामुदायिक मनोभूमिकाशुद्धीकरणचें काम अंगमेहनतीनें करितात, निव्वळ उपदेशानें किंवा तोंडपाटिलकीनें हीं असलीं कामें होत नसतात. यामुळें त्यांना पुष्कळ आपत्तींमधून मार्ग काढावा लागतो, त्यांचें आचरण अनुकरण योग्य असें असावें लागतें आणि याकरितां बोलासारखी करणी असावी लागते. ते 'आत्मोद्धारी' असावे लागतात. आणि ज्या मानानें त्यांची अंतःसामर्थ्याची कमावणी असेल, तीवर त्यांच्या शब्दांचें वजन व भावी परिणाम ह्या गोष्टी अवलंबून असतात. जनमनोभूमिकेची उत्तम प्रकारानें मशागत करणें, तिला एका विशेष दर्जावर आणून ठेवणें, तिची बांधबंदस्ती करणें, आणि तिच्यावर नवीन प्रकाश पाडून तिच्यांतील जुन्या ठेवण्याची योग्यता काय आहे हें लोकांच्या नजरेस आणून देणें हीं कामें त्यांना करावयाचीं असतात. हे असामान्य पुरुष ह्यणजे भावी अवताराचे बिनीवालेच असतात. अशा बिनीवाल्यांमध्ये स्वामी रामतीर्थ यांची गणना करण्यास हरकत नाहीं असें वाटतें.

श्रीमत्परमहंस स्वामी रामतीर्थ यांचे चरित्र.

भाग १ ला.

करण १ ले.

कुलशील व बालपण.

सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥

(श्री. भा. स्कं. ११)

राष्ट्राची उन्नति होण्याकरितां राष्ट्राचें चैतन्य जागृत झालें पाहिजे. चैतन्य-जागृतीकरितां राष्ट्रांतील सद्गुण, सत्व आणि शील यांचा विकास व्हावा लागतो. ह्या गोष्टींचा विकास करण्यासाठीं सद्गुण, सत्व आणि शील हीं ज्यांच्याजवळ ओतःप्रोत भरलेलीं असतात, किंबहुना जे त्यांच्या मूर्तीच असतात, अशा स्वयंप्रकाश व ओजस्वी महात्म्यांची आवश्यकता असते. अस महात्मे ईश्वरी नियमानुसारच उत्पन्न होतात, आणि ते वैयक्तिक क्षुद्र स्वार्थांला बाजूला सारून आमरण जगदुद्धाराचें उच्च ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून स्वोदाहरणानें सर्वांचे मार्गदर्शक बनतात. आपल्या अमोघ सामर्थ्याचा विद्युद्दीप अखंड प्रकाशित ठेवून आंधळ्यालासुद्धां आपल्या ज्ञानदीपाची जाणीव करून देतात, आणि वेळ प्रसंगीं समाजरूपी डब्यांना आगगाडीच्या इंजिनाप्रमाणें अभ्युदय-निःश्रेयसपथावर सुरक्षितपणें झटकनू आणून सोडितात.

अशा प्रकारच्या महात्म्यांना जन्म देणाऱ्या जननीला व भूमीला 'वन्देमातरम्' असे मोठ्या प्रेमाने व आनंदाने म्हणावे लागते. अध्यात्मविद्येची जणू काय खाण अशा पुण्य भरतभूमीलाच असे म्हणवून घेण्याचे श्रेय लाभले आहे. ही ईश्वराची खैर. असे महात्मे धर्मग्लानीच्या वेळींच उदयास येत असतात व त्यांच्या जन्मसंभवाला पोषक असे वातावरण उत्पन्न करणाऱ्या कांहीं विभूतीहि जन्मास येऊन त्या, महात्म्यांचे भावी कार्य सुकर करण्याच्या उद्योगास लागतात. असे मागे सांगितलेच आहे. अशा विभूतींपैकी 'स्वामी राम' हे असून त्यांनी अशी कांहीं अलौकिक कामगिरी करून दाखविली की, त्यामुळे प्रचलित सामुदायिक मनःस्थितीत कांतीच झाली असे म्हटल्यास ते अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

वैदिक धर्माने 'जगतः स्थितिकारणं साक्षादभ्युद्गयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मः' अशी धर्माची व्याप्ति ठरविली. ज्या ज्या वेळीं या व्याप्तीची अमर्यादा होऊन विरुद्ध वातावरण उत्पन्न झाले, त्या त्या वेळीं धर्माचीं विस्कळित झालेली घडी पुनः बसविण्याकरितां आणि तद्विरुद्ध तमावरणाचा निरास करण्याकरितां भरतभूमीत महात्मे उत्पन्न झालेले आहेत. याची साक्ष वेदकालापासून तहत आजपर्यंतचा इतिहास देत आहे.

पूर्वेकडील उज्ज्वल ज्ञानरवीचे किरण ज्यांच्यावर पडलेले नव्हते, अशा पश्चिमेकडील आर्य—कारण पाश्चिमात्य लोक स्वतःला आर्यांच्या मूलशाखेपासून झालेले मानितात—लोकांनी ज्या संस्कृतीची उभारणी गेल्या शतकांत जडविज्ञानाच्या* पायावर केली होती, तीमुळे ऐहिक सुखलालसा वर्धमान होत जाऊन लोक खऱ्या सुखाला पारखे होऊं लागले होते. सर्वजण 'धनराशी' भोवतीं फिरूं लागले. सारांश जनसमूह आत्यंतिक श्रेयापासून पराङ्मुख होऊं लागला होता. अशा त्या संस्कृतीच्या वायुमंडलाच्या लाटा भरत-

* 'ज्याला इंग्रजीत 'science' असे म्हणतात त्याच्या सर्व आविष्कारांना 'आधिभौतिक' हें चुकीचे नांव दिले जाते. त्यांना 'आधिदैविक आविष्कार' हेंच नांव योग्य आहे. कारण 'आधिभौतिक' हें नांव 'राजकीय, सामाजिक व नैतिक व्यवस्था नियमांना देणे योग्य आहे' (वैदिकधर्म वर्ष २ अं. ११)

भूमीवर जोराने आदळू लागल्या होत्या, एवढेच नसून त्या संस्कृतीचे वायु-मंडळ उत्पन्न करण्यालाही लॉर्ड विल्यम बेंटिंगच्या (इ. स. १८२८-३६) पथ्यकर सुधारणांनी (?) प्रारंभ केलेला होता. अशा संस्कृतीचे मुख्य सिद्धांत दोन आहेत:—

(१) व्यक्तिविषयक सुखाची समृद्धि करणे हेच प्रत्येकाचे इतिकर्तव्य आहे, आणि

(२) निसर्गाला पादाक्रांत केल्याने सुखसर्वस्व लाभेल.

आगगाड्या व तारायंत्रे इत्यादि भौतिक सुधारणा व तदानुषंगिक दळण-वळणाच्या साधनांची व व्यापाराची वेसुमार वाढ यांच्या योगाने जशी बहिःक्रांति तशी अंतःक्रांतीही झाली. या संस्कृतीचा पगडा प्रथमतः उत्तरहिंदुस्थानावर विशेष झाला. याचा पुरावा, तत्संस्कृतियुक्त जनमनांतील धार्मिकश्रद्धा व स्वाभिमान ही पार नष्ट होऊन प्रत्येक भारतीय गोष्टीचे पाश्चात्य स्वरूपांत रूपांतर करण्याचे प्रयत्न करण्यांत आले आणि धर्म, न्याय, नीति, समाजरचना इत्यादि-कांबद्दल आमच्या भावना बदलल्या, हा होय. परंतु या संस्कृतीचा परिचय जसजसा वाढत चालला. त्यांच्या वाङ्मयांतील कांहीं समाजविध्वंसक व क्रांतिकारक तत्वांचे ज्ञान जसजसे झाले तसतसे त्या संस्कृतीचे वैद्यर्थ्य लक्षांत येऊं लागले व आर्यसंस्कृतीबद्दलचा आत्मविश्वास उत्पन्न होऊं लागून आपल्या संस्कृतीच्या अभ्यासमननावरोध तो दृढावत चालला. असा आत्म-विश्वास वृद्धिंगत करणारे वायुमंडळ वनविणारे, त्या अधार्मिक संस्कृतीची लाट थांबवून तिला उलट परागतिक करणारे असे जे अधिकारी महात्मे झाले, त्यांनी जी विचारप्रणालिका राष्ट्रीय मनाला आणि पर्यायाने जगांतील समष्टिरूप मनाला लावून दिली, त्यांतही मुख्य सिद्धांत दोनच आहेत:—

(१) निसर्गाला पादाक्रांत करूं जाण्याच्या भरीत आपणच त्याचे दास बनलों. आपले स्व-तंत्रत्व आपण गमाविलें. आणि (२) सुखाचे केंद्र, सुखाचे उगमस्थान, सुखाचा अखंड ठेवा, कोठे बाहेर नसून अंतर्गामीच आहे. तो व्यक्तित्वाचा अर्थात् क्षुद्र अहंकाराचा संपूर्ण त्याग करून, व्यक्तित्वाचा विकास विश्वात्मत्वांत केल्यानेच प्राप्त होणारा आहे.

उपर्युक्त कल्पनामोदाने देवळणारे वातावरण उत्पन्न करून पाश्चात्य संस्कृतिदुर्गधानें दूषित झालेल्या सध्या मनोनिवृत्त त्या सुगंधी वातावरणाचे फवारे सोडून तेथील वायु ज्यांनी संशोधिला अशा महात्म्यांचे अध्वर्यु भगवान् रामकृष्ण परमहंस हे होत. या वेळेला पूर्वसंस्कृतीचा अभिमान वाळगून अपवित्र वातावरणाची शुद्धि करण्याला हातभार लावणाऱ्या आणखी बऱ्याच व्यक्ति होत्या. तथापि भगवान् रामकृष्णांचें बोधामृत व कीर्ति हीं भरतभूमीपलीकडेही पोचलीं आहेत. यांच्या विचारांचा प्रसार त्यांचे पट्टशिष्य स्वामी विवेकानंद यांनी अमेरिकेत देखील केला.* व वेदान्ताचें अध्ययन करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति वळविली. या नंतर आपल्या प्रभावानें व विश्वव्यापी प्रेमानें जपान, इंग्लंड, अमेरिका, इजिप्त इत्यादि देशांना चकित करून भगवान् रामकृष्ण प्रणीत विवेकानंदी टीकेचा 'युगधर्म' खोदाहरणानें सुलभ व सुबोध करून, जडविज्ञान व वेदान्त यांमधील भासमान विरोध मिथ्या आहे, किंबहुना वेदान्ताशिवाय जडविज्ञानाची पूर्तीच होणें अशक्य आहे, असें पटवून त्यांची संशयग्रंथी ज्यांनं तोडिली अशी असामान्य विभूति 'परमहंस स्वामी रामतीर्थ' हे होत. या अद्वितीय महात्म्याचें चरित्र यथामति गावून त्यांच्या दासानुदासांची चरण सेवा करण्याचें भाग्य लाभावे म्हणून आणि बद्ध व पाश्चात्यसंस्कृतीनें दग्ध झालेल्या मनाला अचुक गुणकारी 'बाम' लावण्याची संधी मिळाल्यास पहावी म्हणून ही सेवा सादर करीत आहे.

परमेश्वराची लीला अघटित व अतर्क्य आहे. कारण अलौकिक विभूति जन्माला येण्यापूर्वी व येतांना त्यांच्या कार्याला हातभार लावणारी मंडळीही जन्मास यावी लागते. या म्हणण्याची यथार्थता गेल्या पन्नास साठ वर्षांच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील इतिहासाकडे पाहिल्यास पटणार आहे. या कालांत भारतीय संस्कृतीचा आपलेपणा न सोडितां पाश्चात्यांनी संपादिलेल्या ज्ञानाचा योग्य तो फायदा घ्यावा व काल व परिस्थिति यांना अनुसरून अशा सुधारणा

* सध्या त्यांचे अनुयायी 'अभेदानंद, सत्यानंद' वगैरे अजूनही तेंच काम अमेरिकेत करीत आहेत.

समाजरचनेत कराव्या आणि वेदान्ताच्या पायावर आत्मोन्नति करावी, 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही वृत्ति लोकांमध्ये बाणविण्याकरितां स्वोदाहरणाचा कित्ता लोकांपुढे ठेवून आत्मोद्धार व जगदुद्धार असें जें दुहेरी कार्य स्वामी विवेकानंद व रामतीर्थ ह्यांनीं केले तयाला हातभार लावण्यासाठीं व तें पुढें चालू ठेवण्यास समर्थ अशी मंडळीहि परमेश्वरी योजनेप्रमाणें जन्मास आलेली होती. अशा मंडळींत पं. मदनमोहन मालवीय (ज. इ. १८६१), लालाहंसराज (जन्म. इ. १८६१), रवींद्रनाथ टागोर (ज. इ. १८६१), स्वामी विवेकानंद (ज. इ. १८६२), लाला लजपतराय (ज. इ. १८६५), महात्मा गांधी (ज. इ. १८६९) योगींद्र बाबू अरविंद (ज. स. १८७२) यांचीं नांवे चमकत आहेत. या शिवाय आणखी कित्येक महात्म्यांनीं स्वामींच्या भावी कार्याला पोषक असेच वातवरण उत्पन्न केलेले होते.

शुद्धबीजेच्या पोटी । फळें रसाल गोमटीं.

हें अभंगवचन आहे. एकनाथ, ज्ञानदेव, नामदेव, रामदास, रामकृष्ण परमहंस वगैरे सत्पुरुषांच्या जन्माचे बाबतींत वरील वचन सर्वांशीं खरें असलेलें आडळतें. या सर्वांचे वाडवडील ईश्वरभक्ति, पावित्र्य, ऋजुता, दयालुत्व, साधेपणा वगैरे सद्गुणांविषयीं प्रसिद्ध असल्याची ख्याति आहे. यावरून आनुवंशिक पावित्र्याचें महत्त्व सहज लक्षांत येण्याजोगें आहे.

स्वामी रामतीर्थांचा जन्मही अशाच पवित्र ब्राह्मण कुलामध्ये झाला. वशिष्ठ गोत्रोत्पन्न, वाल्मीकीचे अवतार, व प्रभु रामचंद्रांचे निःसीम भक्त आणि हिंदीरामायणाचे कर्ते श्रीगोस्वामी तुलसीदासजी यांच्या कुलामध्ये यांचा जन्म झाला, रामतीर्थांच्या या कुलाची योग्यता व धन्यता अधिक वाढली असें म्हणण्यास हरकत नाही. पंजाबांत गुजरणावाला जिल्ह्यांत 'मुरलीवाला' म्हणून एक लहानसें खेडें आहे. त्या खेड्यांत विक्रम संवत् १९३० मधील दिपवाळीच्या दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे २२ आक्टोबर १८७३ इसवी रोजी बुधवारी मीन लग्नावर गुसाईं रामलालजी यांचा जन्म झाला. तुलसीदासांच्या पवित्र कुलांत रामतीर्थांचा नुसता जन्म झाला होता एवढेंच नसून तुलसी-दासांचें भक्तिमय अंतःकरण, परमेश्वर प्राप्तीची उत्कृष्टता,

दृढनिश्चय आणि कवित्व यांचे जणुंकाय प्रतिबिंब स्वामी रामांत पूर्णपणे उतरलेले दिसते.

रामतीर्थांच्या वडिलांचे नांव हिरानंद असे होते. ते स्वभावाने फार सरळ होते. बिचारे वडील पेशावर व स्वात येथील ब्राह्मण कुलांचे उपाध्येपण करून आपला प्रपंच चालवीत. रामतीर्थांचे आजोबा (आईचे वडील) ज्योतिषशास्त्रांत निपुण होते. त्यांच्याकडून आपल्या मुलीच्या संसाराला कांहीं मदत झाली नसेल असे नाही. परंतु तो संबंध जरा निराळाच होता. एकंदरीत घरची अगदी गरिबी होती. परंतु गरिबीची योग्यता कांहीं कमी नाही. कारण कुंतीसारखी स्त्री भगवान् श्रीकृष्णापार्शीं 'विपदः संतु नः शश्वत्' अशी मागणी करते तर कांहीं कवी 'sweet are the uses of adversity' (Grey) अशा भाषेनें गरिबीचे गोडवे गातात. एवढे खरे की, गरिबी ही मोठेपणाच्या शिक्षणाची एक शाळा आहे.

आपल्या नातवांचे जन्मवृत्त ऐकिल्यावर त्यांनी पत्रिका तयार करण्यास सुरवात केली. कुंडली तयार होतांच त्या प्रेमळ वृद्ध आजोबांचे डोळे पाण्यानें भरून आले. परंतु दुसऱ्याच क्षणाला त्यांच्या चेहेऱ्यावरील दुःख नाहीसे होऊन त्यांच्या जागी आनंदाची छटा पसरली. या परस्परविरोधी मनोविकारांचे कारण विचारितांच ते ह्मणाले "मी रडलों. यांचे कारण हा मुलगा अशा वेळेवर जन्मला आहे की, एक हा स्वतः तरी जगणार नाही किंवा आपल्या मातेला तरी जगू देणार नाही. आणि मी हंसलों; यांचे कारण यदाकदाचित् बालक जिवंत राहिल्यास तो निव्वळ कुलोद्धारक होईल असें नसून तो असा महात्मा होईल की, तो सर्व जगाला आपल्या तेजाने दिपवील."

तथापि 'ईश्वरेच्या बलीयसी' असल्यामुळे भारतवर्षाच्या व जगाच्या सुदैवाने परंतु रामतीर्थांच्या व त्यांच्या मातेच्या दुदैवाने लवकरच राम पोरका झाला !! मातेचे दुदैव ह्मणण्याचे कारण 'जिच्या हातीं पाळण्याची दोरी,' जी बालस्वभावाला उन्नत अथवा अवनत करूं शकते, जी राष्ट्राला उदयोन्मुख करूं शकते, जिच्या स्फूर्तिदायक शिक्षणाने तिचे बालक कृष्ण अथवा ख्रिस्त होवू शकते, अशी ज्या मातृपदाची थोरवी त्याच पदावर जर

तीर्थरामाची (रामतीर्थांचें जन्म नांव तीर्थराम होतें) माता तो मोठा झाल्या वरही राहिली असती व तिला आपल्या पुत्ररत्नाचा यशोदुंदुभी ऐकण्यास मिळाला असता तर तिला तें केवढें महद्भाग्य वाटलें असतें !

अशा रीतीनें तीर्थराम मातेच्या पोषक दुधाला आंचवला. परंतु गोमातेनें त्याला आपल्या दुधानें जगविलें. हिरानंदजी स्वभावाचे भिन्ने होते असें दिसतें. कारण अशा भार्यानिधन प्रसंगानें ते थोडेसे खचले. तथापि तीर्थरामाच्या आतेनें त्याचें पालनपोषण मोठ्या प्रेमानें व मेहेनतीनें केलें. सदाचार, चारित्र्य, आणि भक्ति, या सद्गुणांचें एक नमुनेदार उदाहरण ती होती. यामुळें या तिच्या सद्गुणांचा परिणाम तीर्थरामावर झाल्याशिवाय राहिला नाही. तीर्थरामाच्या स्मृतिपटलांतील श्रद्धा, भक्ति वगैरे सद्गुणांचीं कपाटें खोलण्यास तिच्या सद्गुणी आचरणानें खात्रीनें मदत केली असली पाहिजे.

मुलाचे पाय पाळण्यांत

दिसतात असें म्हणतात तें अगदीं खरें आहे. तीर्थरामाची आत्या जेथें जेथें जाई तेथें तेथें तो मुलाप्रमाणें तिच्याजवळ असे. यामुळें देवदर्शनाला जातांना, आणि जेथें भारत भागवत, रामायण इत्यादि पुराणें चाललीं असत त्या ठिकाणीं जातांना, तीर्थराम तिच्याबरोबर असे. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, तीर्थरामाच्या ठिकाणीं बीजरूपानें असणारे धार्मिकता, औदार्य, सावचित्तता, विचारीपणा, आणि कुशाग्रता, वगैरे गुण एवढांपासूनच अंकुरित झाले. तीर्थरामाला भजन व कथा यांचा इतका नाद लागला कीं, खेळणें, खाऊ वगैरे बालकाच्या मनप्रलोभनाचे पदार्थही त्या मनाची बालवयांतही समजूत करूं शकले नाहींत ! शंखाचा आवाज अथवा प्रणवोच्चार तर तीर्थरामाच्या रडण्यावरचा एक रामवाण तोडगाच होऊन बसला होता ! ! केवढा हा प्राक्पुण्य संचय कीं, इतक्याशा लहान वयांत ही वृत्ति ! ! ! यावेळीं महाराष्ट्रांतील अनेक साधुसंतांच्या अगर रामकृष्ण परमहंसांच्या बालपणाच्या, अशाच मनःस्थितीची आठवण झाल्यावांचून रहात नाहीं. आम्हीं बद्धांनीं मात्र ' बहूनाम् जन्मनामंते ' एवढेंच म्हणून स्वस्थ वसणें भाग आहे.

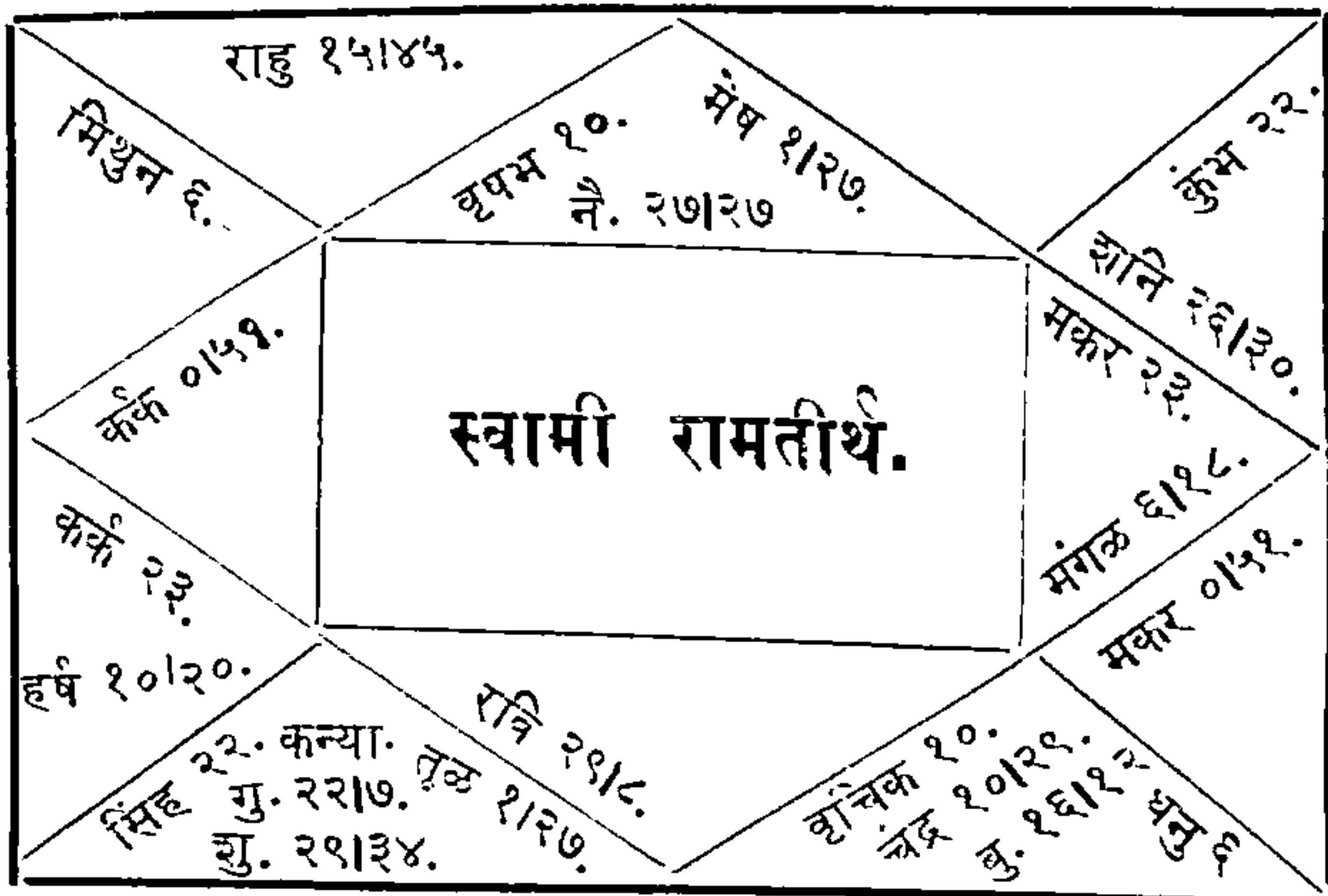
राम जसजसा वाढत चालला, तसतसें, त्याच्या आंगच्या उपरिनिर्दिष्ट गुणांनीं बाळसें घेतल्याचें स्पष्ट दिसूं लागलें. यामुळें ज्योतिष्यांनीं त्याच्या उज्वल भविष्यत्कालाचें खालीं दिल्याप्रमाणें भाकित केलें होतें:—

- (१) वंशांतील बुद्धिमत्तेचा तिलक होईल.
- (२) धर्मावर अगदीं स्वतंत्र व नवीनच प्रकाश पाडील.
- (३) परदेश गमन करील.
- (४) वयाच्या तेतिसाव्या वर्षीं गंडांतर येईल.

याशिवाय इतर बारीकसारीक गोष्टींचें भविष्य कळावें म्हणून तीर्थरा-
माच्या सायन व निरयन अशा दोन्ही कुंडल्या तज्ज्ञांच्या अवलोकनार्थ जोडिल्या आहेत.

जन्मकाल—विक्रम संवत् १९३०, शके १७९५ कार्तिक शुद्ध १ बुधवार,
सूर्योदयाद्वत घटी २५ पळें १५, तारीख १५ आक्टोबर सन १८७३.

सायन कुंडली.

निरयन कुंडली.

२	१ रा.	११	१० श.
३	१२	९ मं.	८
४	६ शु. गु.	७	८
५	१३	१४	१५ र. चं. बु. के.

बालविवाह.

हिंदुस्थानांतील पुष्कळ प्रांतांत अगदीं बालपणीं विवाह करण्याची घातुक चाल अद्यापिही आहे. त्याचा परिणाम असा होतो कीं, मुलावर विद्यार्थी या नात्याचें व गृहस्थ या नात्याचें असें द्विगुणित ओझे पडतें. त्याच्या अभ्यासांत व्यत्यय येतो, प्रकृति व बुद्धि अकालीं खालावते, वाढ खुंटते आणि अशा रीतीनें त्याच्या आयुष्यनाशाचा पाया घातला जातो. ही बालविवाहाची चाल आमच्या समाजांतील अविभक्त कुटुंब पद्धतींत फारशी जाचक होत नाही. परंतु हल्लींसारख्या विभक्त कुटुंबपद्धतींत तर बरीच जाचक होते.

याच रिवाजाप्रमाणें तीर्थराम फक्त दोनच वर्षांचा असतांना गुजराणवाला जिल्ह्यांतील वझिराबाद तहसिलीमधील विरोकी (वेरोकेस) या गांवच्या पंडित रामचंद्र नांवाच्या सद्गृहस्थाच्या अर्भकावस्थेंतील बालिकेशीं त्याचा विवाह ठरला, आणि त्या प्रांतांतील रुढीप्रमाणें लालगंधही झालें. मात्र विवाहविधी तीर्थरामाच्या दहाव्या वर्षी झाला. विद्याभ्यासाला केवढा मोठा हा अडथळा ! परंतु रामाला यावेळीं कांहींच समजत नसल्यामुळें त्याला कोणत्याही प्रकारची सबब पुढें मांडितां आली नाही. अगर हा बालसुलतान निजानंद मस्तीतच गुंग होता. यास्तव त्याची त्याला कांहीं पर्वाच वाटली नसेल.

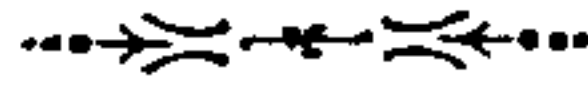
शिक्षणाचा ' श्रीगणेश '

सामान्यतः ब्राम्हणवर्गातील मुलें लवकरच शिकूं लागतात. त्याच निय-
माला अनुसरून तीर्थरामाला वयाच्या पांचव्या वर्षी शाळेंत जावें लागलें. ही
प्राथमिक शिक्षणाची उर्दू पाठशाळा गुजरणावाला येथेंच असून तिचा मुख्या-
ध्यापक मौलवी महम्मदीन नांवाचा गृहस्थ होता. तीर्थराम जात्याच हुषार,
तरतरीत आणि तीव्र स्मरणशक्तीचा होता. यामुळें शाळेंतील त्याचा अभ्यास
नेहमींच चोख असे. याशिवाय एवढ्याशा चिमुकल्या वयांत त्यानें आपला
अभ्यास संभाळून **गुलिस्तान व बोस्तान** हे दोन फारशी भाषेंतील ग्रंथ
तोंडपाठ केले. या दोन्ही कारणामुळें तर त्याच्यावर मौलवींची विशेष मर्जी
वसली. या पाठशाळेंतील शिक्षणक्रम संपूर्ण होतांच तीर्थरामाला अर्थातच
ती शाळा सोडणें भाग पडलें. त्यावेळीं तर मौलवीसाहेबांनीं तीर्थरामाला
मोठ्या कष्टानें पण आनंदानें व अभिमानानें सोडिलें.

इकडील विद्यार्थी वर्गाकडे पाहिलें असतां असें एक सामान्य तत्व लक्षांत
येतें कीं, जीं मुलें विशेष हुषार व अभ्यासी असतात, तीं खेळाकडे दुर्लक्ष
करितात, आणि यामुळें त्यांची शरीरप्रकृति निरोगी व सुदृढ नसते. तीच
स्थिती जन्मतः अशक्त अशा आमच्या तीर्थरामाची होती. त्याचा नित्यक्रम
असा असे कीं, सुटी होतांच त्यानें धर्मशाळेंत जावें, तेथें चाललेल्या पुराण-
कथा एकाव्या आणि घरीं येतांच तेथें ऐकिलेल्या सर्व गोष्टी व पाठांतरें
आपल्या नातेवाईकांस अगदीं बिनचूक सांगायीं.

प्रकरण २ रें.

भगत धन्नाराम.

बिनु सत्संग विवेक न होई ।
 रामकृपाबिनु सुलभ न सोई ॥ ७ ॥
 सत्संगति मुद मंगलमूला ।
 सोइ फलसिधि सब साधनफूला ॥ ८ ॥
 सांधु चरित शुभ सरिस कपासू ।
 निरस विशद गुणमय फलजासू ॥ ५ ॥
 जो सहि दुख परछिद्र दुरावा ।
 वन्दनीय जेहि जग यश पावा ॥ ६ ॥

(तु. रा. बा. कां.)

सत्संगतीचा महिमा सांगून संपत नसतो. तो नेहेमीं अपूर्णच राहतो. इतका अमर्याद तो आहे. त्यांतल्यात्यांत महाराष्ट्र वाचक वर्गाला तर तो नव्याने सांगण्याची जरूरीच नाही. कारण महाराष्ट्रांतील साधुसंतांचे कवित्व त्यानेच

१ सत्संगतीशिवाय ज्ञान होत नाही. आणि सत्संग रामकृपेवांचून मिळत नाही. सत्समागम हा आनंद व मंगल यांचा जनक असून तोच सर्व साधनें, दान, यज्ञ, तप वगैरेचें इष्ट फल आहे. अगर आनंदवृक्षाचें सत्संगति हें मूल आहे, महात्म्यांचा सिद्धांत हें त्याचें फल आहे, आणि शमदमादिसाधनें हीं याचीं फुलें आहेत. २ साधूचें चरित्र हें कापसाप्रमाणें रसहीन परंतु गुणमय असतें. कापसामध्ये जसा रस नाही; पण गुण (धागा, दोरा,) आहे, तद्व- तच साधूंच्या चरित्रांत संसाररस नाही; पण विज्ञानादि गुणांनीं तें युक्त असतें. शीतोष्ण, कर्तन, धावन इत्यादि दुःखें सोसून कापूस (वस्त्र) जसें मनुष्याची शरीररक्षा करितें, तशीच रीत साधूंची आहे. म्हणून ते नमस्कारार्ह असून जगांत यशस्वी आहेत.

भगत् धन्नाराम
स्वामीचे गुरु.

Manoranjan Press, Bombay.

भरलेले आहे. त्यांचे वर्तन व त्यांचे महाराष्ट्रावर झालेले परिणाम हे अद्यापिही दिसत आहेत. आणि आचार हा सुग्ध वक्ता असल्याकारणाने त्यांचेही वर्णन करावयाला नको. शिवाय त्यांचे वर्णन करावयाला योग्य व अधिकारीच पुरुष लागतात. वाल्मीकीचे अवतार, भक्त-शिरोमणि गोस्वामी तुलसीदासजी यांच्याच वाणीने सत्संगतीचे वर्णन करणे चांगले. ते म्हणतात:-

विधि हरिहर कवि कोविद वानी ।

कहत साधुमहिमा सकुचानी ।

सो मोसन कहिजात न कैसे ।

शाकवणिक मणिगुणगण जैसे ॥

(बालकांड).

या करितां हा ' अव्यापारेषु व्यापार ' न करणे वरें. एवढे खरे कीं, ' को न सुसंग बडापन पावा ?'

ही इतकी प्रस्तावना करण्याचे प्रयोजन एवढेच कीं, ज्याचे शिष्यत्व तीर्थ-रामाला वयाच्या दहाव्या वर्षापासून लाभले होते. ती व्यक्ति इतक्या योग्य-तेची होती व आहे. अशा व्यक्तीच्या चरित्राशी वाचक वर्गाचा थोडक्यांत परिचय करण्याचे योजिले आहे. त्यावरून गुरूच्या आचाराचा शिष्याच्या वर्तनावर काय परिणाम होतो हेहि पहावयास सांपडेल.

बालपण व शिक्षण.

गुजरणावाला येथील मुनचे जातीतील आडोडा कुळातील जोहारमल नांवाचे गृहस्थ धनराजीचे वडील होते. धनराजीचा जन्म विक्रम संवत् १९०० चे कार्तिक मासी झाला असें म्हणतात. यांच्या भावी शिष्याप्रमाणे यांची आईही अगदी बालपणीच इहलोक सोडून गेली. यामुळे यांचे लालन-पालन यांच्या आजीने व आतेने केले.

१ ब्रह्मा, विष्णु, शंकर, कवी, पंडीत, यांची वाणीसुद्धां साधूंचा महिमा वर्णन करितांना संकोच पावते. ज्याप्रमाणे भाजीविक्या रत्नांचा महिमा वर्णन करूं शकणार नाही, त्याचप्रमाणे मीही साधूंचा महिमा वर्णू शकत नाहीं.

धन्ना थोडा मोठा झाल्यावर ह्यणजे वयाच्या पांचव्या वर्षी आपल्या गरिबीला न जुमानतां जोहारमलजींनीं त्याला शाळेंत घातलें. सुमारें चार पांच वर्षांत त्या शाळेंतील अभ्यासक्रम—लिहितां वाचतां येणें व हिशोब टिशोब करणें—पुरा केला. शाळा सुटल्यावर हुषार विद्यार्थ्यांना मार्गें ठेवून तोंडचे हिशोब घालण्याची चाल होती. आणि उत्तरांच्या अनुक्रमानें त्यांना सोडण्यांत येई. धन्ना चलाख व कुशाग्र बुद्धीचा असल्यामुळें सर्वांच्या अगोदर त्याला जाण्यास मिळें. अर्थातच ही गोष्ट त्याच्या सहाध्यायांना पटत नसे. पण जळफळाटापलीकडे त्यांना कांहीं करितां येईना. तथापि त्याला चांगलाच हात दाखविण्याचा त्यांनीं निश्चय केला; व एके दिवशीं त्याच्यावर एक कुभांड त्यांनीं शाबीद केलें. धन्ना जरी पंतोजीच्या प्रेमातला होता तरी सर्वांकडून तक्रार आल्यामुळें त्यांनाही धन्नाचा राग आला. व खऱ्या स्थितीचा विचार व तपास न करितां प्रत्येक विद्यार्थ्यांस त्याच्या श्रीमुखांत लगाविण्याची त्यांनीं परवानगी दिली.

परंतु हें अन्यायी कृत्य त्या लहान पण मानी व सत्यप्रिय धन्नाला खपलें नाहीं. लगेच तोंडच्या हिशोबांकरितां न थांबतां तो तडक घरीं आला. त्याला सात्विक संताप आला होता. यामुळें त्यानें ती सर्व अपमानकारक व स्वाभिमानहारक गोष्ट आईबापानां सांगून 'मी अतःपर त्या मारकुट्या पंतोजीच्या शाळेंत जाणार नाहीं; माझी शाळा सोडवा; नाहीं पेक्षां मी घरांतून कायमचा निघून जातो असें ह्यणाला'. बिचाऱ्या आईबापांवर ह्या धमकीचा योग्य तो परिणाम होऊन शाळेंत जाण्याविषयीं आग्रह न करण्याचें अभिवचन त्याच्या बापाकडून मिळालें; सारांश धन्नाच्या शिक्षणाची परिसमाप्ति येथेंच झाली ! पद्धतशीर असा अभ्यास पुढें झालाच नाहीं. तथापि पुढें रामतीर्थाचा संबंध जडल्यावर त्यांच्या प्रेमाखातर त्यांनीं हिंदी लिहिण्याचा व वाचण्याचा थोडाबहुत प्रयत्न केला असें स्वामी रामतीर्थाच्या पत्रांवरून दिसतें.*

* "ता. २०-२-९४.

आपण स्वतः आपल्या हातानेंच पत्रलिहिण्याचा अभ्यास करावा. धीरानें व प्रेमानें आपण हें काम करावें."

स्वावलंबन.

शाळिला रामराम ठोकल्यावर धन्नाच्या वडिलांनी त्याला एका अनुभव-शीर तांबटाच्या हाताखाली ठेविले. जात्याच हुषार असल्याने तो थोंज्याच दिवसांत त्या कामांत वाकब होऊन आपली रोजी मिळविण्यास समर्थ झाला. व रोजी रुपया कमावू लागला. पांच सात वर्षे राहून धन्नाने त्या धंद्यांतील सर्व कसब आपलेसे केले होते.

पुढे एकदां 'कटासराज' नांवाच्या गांवीं मोठ्या यात्रेंत आपले दुकान घेऊन जाण्याची संधी धन्नाला मिळाली. यात्रेहून परत येतांना वाटेत 'पिंडदादनखान' येथे तांबटकामाची विशेष चलती आहे असे पाहून त्याने तेथे आपले स्वतःचे दुकान काढण्याचा निश्चय केला. यावेळीं त्याचे वय सारें एकोणीस वर्षांचे होते. लागलीच घरीं येऊन खटपट करून त्याने त्या गांवीं आपले दुकान काढिले, व धंदा सुरू केला. यावरून त्यांच्या आंगचे दृढ निश्चय, कुशाग्रता, व स्वावलंबनाची आवड हे गुण व्यक्त होतात. कोणतीही गोष्ट अथवा तत्व मनाला पटले म्हणजे ते लागलेच आचरणांत आणावयाचे हा धन्नामध्ये विशेष गुण होता. याच गुणाचे वळण पुढे त्याच्या शिष्याला मिळाले.

धन्नाला लहानपणापासून तालीम व कुस्ती यांचा मोठा नाद होता. यामुळे रोज संध्याकाळी तो दुकानावरून सुटतांच आखाड्यांत जाई, तेथे सर्वप्रकारची तालीम कसून करी व त्यामानाने आपल्या कमाईतून खुराकही खाई. यामुळे रात्री झोप चांगली लागे व आरोग्य राही. 'शरीरमाद्यं खलु धर्म साधनम्' हे तत्व त्याला या वयांत चांगलेच पटल्याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. पिंडदादनखान येथे आल्यावर धन्नारामजींनी एक आखाडा स्थापून

स्वामी " ता. २५-२-९४ " च्या पत्रांत लिहितात:—' आपली हकीगत आपण लवकरच आपल्या हातून लिहून कळवावी. '

" ता. ९-१२-९४.

आपले अक्षर अलीकडे पहिल्यापेक्षां बरेच सुधारले आहे. बारीक लिहिण्याचा प्रयत्न करावा. "

स्वतःच्या नियमितपणानें व आचरणानें तेथील लोकांत तालमेबद्दल आवड उत्पन्न केली. थोड्याच दिवसांत त्या गांवीं बरेच आखाडे झाले व अखेरीस त्या गांवाला 'आखाड्यांचा गांव' हें नांव मिळालें.

या नादामुळें एकदां एका प्रख्यात पहिलवानाबरोबर त्यांची कुस्ती होऊन धन्नाजी विजयी झाले. परंतु लक्षांत घेण्यासारखी ही गोष्ट की, या विजयानें ते फुगून न जातां माझ्या शारीरिक बळामुळें हा विजय झाला असें नसून परमेश्वराच्या ठिकाणीं माझी जी अचल निष्ठा आहे तिचाच हा परिणाम आहे ' असें ते म्हणत. यावरून मनाची सुसंस्कृतता ही शाळेंतील शिक्षणावरच अवलंबून नसते हें नाहीं का खरें?

मनोनिरीक्षण.

शरिराप्रमाणें धन्नाजीचें मनही खंबीर होतें. ते मोठे निग्रही होते. एखादी गोष्ट करण्याचें त्यांनीं मनांत आणिलें म्हणजे ती केल्याशिवाय ते कधींही रहात नसत. इंद्रियदमन व मनोजय ह्या गोष्टी साध्य करून घेण्याकडे त्यांचें विशेष लक्ष असे.

याकरितां मलमूत्रविसर्जनाचा इच्छेप्रमाणें निरोध करण्याचा त्यांनीं अभ्यास केला होता. जेवतांना पाणीहि प्यावयाचें नाहीं अशी संवय एकदां त्यांनीं लावून घेतली होती. कधीं कधीं ते सबंध दिवस स्वतःशीं हंसत बसत, तर कधीं दिवसच्यादिवस मौन धरीत. कांहीं दिवस त्या पंजाबांतील थंडींत कपडे न घालितां रहात, तर कधीं भर उन्हाळ्यांत अति गरम कपडे घालून बसत. अशा रीतीनें त्यांनीं शम व दम यांचा अभ्यास केला. कारण, त्यांना हें माहित होतें कीं, मन हेंच सर्व सूत्रचालक असल्यानें सर्व इंद्रियांना नामोहरम करण्याकरितां मनाच्याच नाड्या आंखडणें अवश्य आहे.

त्यांच्या निग्रहाप्रमाणें ते उदारही होते. त्यांना जी प्राप्ति होत असे तींतील कांहीं भाग स्वतःच्या चरितार्थाकरितां ठेवून बाकीचा भाग साधुसंतांच्या सेवेत ते खर्च करीत. ह्या सर्व गुणांचें बीज लहानपणींच त्यांच्या मनांवर रुजलें होतें असें दिसतें. कारण त्यांना कथापुराण ऐकण्याचा फार

नाद असे. तेथे ते स्वतः एकाग्रतेने श्रवण करीत व दुसऱ्यांना तसा उपदेश करीत. त्यावेळीं कोणी गडबड केलेली त्यांना खपत नसे. भक्तांच्या कथा ऐकतांना त्यांचे अंतःकरण भरून येई. एकदां सुदाम्याचे आख्यान चालले असतांना तर त्यांचे डोळे प्रेमाश्रूनीं भरून आले.

अशा रीतीने हा भगवत्प्रेमाचा उमाळा वाढत चालला, त्यावेळीं क्वचित्प्रसंगीं तो उमाळा काव्यरूपाने बाहेर पडे. तसेंच ज्या ज्या वेळीं त्यांचे चित्त अस्थिर होई, त्या त्या वेळीं ती अस्थिरता कवनोदारांच्या रूपाने बाहेर पडे, अशा वेळच्या काव्याविषयीं स्वतः रामतीर्थ असे म्हणतात कीं, त्यांच्या कवितेंत जरी काव्यपरिष्कार नाहीत तथापि सहजस्फूर्तीने उत्पन्न झालेला सरळपणा व प्रेम हीं भरपूर आढळून येत, कृत्रिमतेचा पूर्ण अभाव असे. यामुळे त्यांत नेहमींच ताजेपणा असे.

धनराजीच्या स्वभावाचा विशेष म्हटला म्हणजे 'आधीं केले । मग सांगितले ।' हा होय. केव्हां एखादे तात्विक निरूपण त्यांनीं ऐकिले म्हणजे त्यावर विचार करून ते आचरणांत आणण्याचा प्रयत्न करीत, यावेळीं त्यांना योगवासिष्ठावरील पुराण ऐकण्याचा नाद लागला होता. त्यामध्ये एकदां 'मनुष्य स्वयं ब्रह्मरूप आहे' असे निरूपण त्यांनीं ऐकिले. लागलाच याच्यावर विचार सुरू झाला. व तेव्हांपासून त्यांना जो जो भेटे त्याला ते 'हे ब्रह्मन्, हे नारायण' या नांवाने संबोधूं लागले. अशा त्यांच्या वृत्तीमुळे सर्व लोक त्यांना 'खुदा' असे म्हणूं लागले. अशा स्वरूपाची त्यांची मानसिक उन्नती होत असूनसुद्धां त्यांच्या मनाला शांति व समाधान हीं प्राप्त झालेलीं नव्हतीं. याचे कारण त्यांच्या ठिकाणीं पूर्ण अद्वैतवृत्ति बाणलेली नव्हती.

नित्यतृप्तता प्राप्त होण्याला सद्गुरुशिवाय अन्य उपायच नाही. यामुळे त्यांना सद्गुरुचा निदिध्यास लागला. शमदमादि साधनांच्या योगाने मन, बुद्धि व अंतःकरण हीं आत्मज्ञान प्रवण झालीं, म्हणजे सद्गुरु भेटीची तहान लागते. आणि त्या तृप्तेने व्याकुल झालेल्या जिवालाच सद्गुरु प्राप्ति होते. तशीच स्थिति धनराजी झाली.

सद्गुरुची भेट व आत्मज्ञान.

पुष्कळ दिवस राहूनही अंतःकरणाची तळमळ नाहीशी करणारा अधिकारी सद्गुरु भेटत नाही हे पाहून त्यांनी पिंडदादनखान सोडिले व ते गुजरणावाला येथे आले. तेथे त्यांना एक महात्मा भेटला व त्याला त्याच्या अंतःकरणाच्या तळमळीवरून त्याची तयारी कळली. तेव्हां तो महात्मा म्हणाला, 'प्यारे ! तूं असा उदास व उद्विग्न कां ?' ह्या शब्दांनी धन्नाजींचे अंतःकरण लोह-चुंबकाप्रमाणे आकर्षून घेतले. व लागलीच त्यांनी 'शाधि मां त्वां प्रपन्नम्' असे म्हणून त्या महात्म्याचे पाय धरिले, व म्हणाले, 'महाराज ! बाह्य सुख साधनें मला अनकूल आहेत; परंतु, मनाला शांति नाही. या करितां तेवढा कृपाप्रसाद द्या.' ही त्याची अंतःकरणापासून निघालेली आत्मज्ञानाची कळकळ पाहून 'मृदूनि कुसुमादपि' असे त्या महात्म्याचे अंतःकरण चटकन् द्रवले. लागलाच त्यानें वरद हस्त त्यांच्या मस्तकीं ठेवून 'बेटा, आत्म-केंद्रांत स्थिर राहण्याचा प्रयत्न कर. म्हणजे चित्त स्वास्थ लाभेल.' असे सांगितले. चमत्कार असा झाला कीं, धन्नाजी आसन घालून बसले व त्यांनी ध्यान लाविले, लागलीच त्यांची वृत्ति स्वरूपाकार बनली ! ह्या स्थितींत ते चार तासपर्यंत होते. दरम्यान तो महात्मा तेथून गेला. धन्नाजी देहभानावर येऊन पहातात तों महात्मा नसल्याचे त्यांना आढळले. शोधांतीं तो गेल्याचे समजले. तेव्हां त्यांना थोडेसे वाईट वाटले. परंतु दृढ विश्वास ही दांडगी चीज त्यांच्याजवळ होती. यामुळे चित्त एकाग्र करण्याचा, ध्यानाचा अभ्यास त्यांनी तसाच चालू ठेविला. ह्या अभ्यासांत कांहीं दिवस लोटल्यावर पुनः त्याच महात्म्याचे त्यांना दर्शन झाले. या महात्म्याबरोबर ते लागलेच अरण्यांत गेले. व तेथेही हाच अभ्यास अधिकाधिक करूं लागले.

जसा जसा अभ्यास अधिकाधिक वाढूं लागला, तसतशी त्यांची वृत्ति अधिकाधिक रंगू लागली, बहिर्मुखता नाहीशी झाली, आणि यामुळे मन शांत, स्थिर व समाधानी बनले ! पुढे त्याच महात्म्याच्या प्रसादाने व यांच्या अभ्यासाने धन्नाजींना वाचिक व मानसिक सिद्धि प्राप्त झाल्या असे सांगतात, व त्याची फळेही लोकांत दिसूं लागलीं. तथापि आत्मज्ञानाने तृप्त

झालेला धन्नाराम त्या सर्व सिद्धींना आपल्या बढाईकरितां, कीर्तिकरितां, अंगर स्वहिताकरितां उपयोगांत आणीत नसे. तेव्हांपासून भगत् धन्नारामाची कीर्ति वाऱ्यासारखी चोहोंकडे पसरली. याच सुमारास ते गुजरांवाळा येथे येऊन राहिले होते व तीर्थरामालाही शिक्षणाकरितां येथे आणण्याची जरूरी हिरानंदजींना वाटू लागली होती.

हिरानंद व भगतजी यांचा चांगला परिचय होता. यामुळे तीर्थरामाला भगतजींच्या देखरेखीखाली हिरानंदजींनं ठेविलें. तीर्थरामाच्या भावी उत्कर्षाचीं बींजें जर केव्हां व कोणी रुजत घातलीं असतील किंवा तीर्थरामाच्या पूर्वसंस्काराचीं कपाटें खोलण्याचें कामं जर कोणी, केव्हां केलें असेल तर तें भगतजींनीं याच वेळीं करण्यास प्रारंभ केला.

या काळांत भगतजींचा 'योगवासिष्ठ' नित्यनियमानें वाचण्याचा व त्यावर प्रवचन करण्याचा क्रम असे. वेदान्तासारखा गहन विषय भगतजीं इतक्या प्रेमळपणानें सांगत कीं, त्यांचें प्रवचन ऐकण्यास जमणारा श्रोतृसमुदाय अगदीं तल्लीन होऊन जाई. या वेळीं तीर्थरामही नित्यनियमानें प्रवचन श्रवणास मोठ्या आवडीनें बसे. शिवाय अभ्यासाव्यतिरिक्त सर्व वेळही तो भगतजींच्या सहवासांतच घालवी. भगतजींचें प्रेमळ प्रतिपादन, त्यांचें सान्निध्य व उपदेश, तसेंच त्यांची वाचासिद्धि ह्या सर्वांचा तीर्थरामाच्या कोमल अंतःकरणावर इतका अद्भुत परिणाम झाला कीं, भगतजींना तीर्थराम प्रत्यक्ष परमेश्वर मानूं लागला. त्यांची भक्तिपुरःसर सेवा हाच त्याच्या आवडीचा विषय झाला व त्यांच्या आज्ञेशिवाय त्याचें पाऊलही उठेनासें झालें. आकर्षण परस्परानुबंधी असतें. जसें भगतजींनीं तीर्थरामाचें मन आकर्षून घेतलें तसें श्रद्धा, भक्ति, व सेवा ह्यांच्याद्वारे त्यांचें अंतःकरण तीर्थरामानें ओहून घेतलें. अखेरीस त्याच्यावरील भगतजींचा प्रेमा इतका वाढला कीं त्याच्याशिवाय त्यांना क्षणभरही चैन पडेना.

येथे ही एक लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे कीं, भगतजीं अन्य जातीचें व ताबंटाचा धंदा करणारे असूनसुद्धां स्वामी तीर्थरामाला ते मोठे सत्पुरुष वाटत. स्वामीरामतीर्थ मोठे व विद्वान् झाल्यावरही भिन्न

जातित्वामुळे त्यांच्याबद्दलच्या आदरबुद्धीत प्रथम किंवा नंतर यत्किंचित्ही फरक झाला नाही असे त्यांच्या पत्रांवरून स्पष्ट दिसते. गृहस्थाश्रमांत असतांना स्वामी त्यांना 'भगवन्' ह्मणून संबोधित. व स्वामी झाल्यावर, अर्थात् पूर्ण अद्वैती बनल्यावर 'एकमेवा द्वितीयं' चा अनुभव आल्यावरही स्वामींच्या मनांतील पूज्यबुद्धि कायम होती.

या पुढील काळांत भगतजी व स्वामी ह्यांचा संबंध इतका वाढला कीं, स्वामी बहुतेक दुसऱ्या तिसऱ्या दिवशीं त्यांना पत्र लिहीत. अगदीं अखेरचे पत्र समाधीच्या पूर्वी दोन महिने लिहिलेले आहे. त्यांतही 'हुजूरचे अंतःकरण' हा स्वामींचा पत्ता आहे. यावरून भगतजींबद्दलचा स्वामींचा आदर व अद्वैत किती होतें हें उघड उघड दिसते.

भगतजी सध्यां सुमारे ऐशीं वर्षांचे असूनही त्यांची प्रकृति अद्यापि सुदृढ आहे. ते आपलीं कामें स्वतः करितात. स्वतः नैष्ठिक ब्रह्मचारी असल्यामुळे त्यांचा स्वतःचा असा परिवार मुळींच नाही. तथापि नात्यागोत्यांतील कांहीं विद्यार्थ्यांना विद्यार्जनाच्या कामीं मदत करण्याच्या हेतूनें त्यांनीं आपल्या-जवळ बाळगिले आहे. त्यांचीं भक्तमंडळीही बरीच असून ती त्यांस सर्व प्रकारें मदत करिते, ते सध्यां गुजराणवाला येथें पुराणी मंडीत राहतात.

ज्यानें प्रत्यक्ष पित्यापेक्षां अधिक कळवळ्यानें व प्रेमानें स्वामींना वागविलें, अशा सरुद्धुचें शिष्यत्व अथवा अशा पालकाची देखरेख ज्याला लाभली तो महद्भाग्याचाच म्हटला पाहिजे. भगतजीसंबंधानें नारायण स्वामी (राम-तीर्थांचें पट्टशिष्य) पुढील आशयाचे उद्गार काढितात.

“ ज्यांच्या कृपाप्रसादानें तीर्थराम जगविख्यात झाला तो धन्य आहे ! धन्य ते भगतजी ! कीं, ज्यांचें भाग्य तीर्थरामाचे पालक व शिक्षक होण्याचें होतें !! ज्यानें हा संसारसागर तरून जाण्याला हजारों जीवांना मदत केली, अशा स्वामी रामतीर्थांचे गुरु होण्याचें भाग्य ज्याला लाभलें तो त्रिवार धन्य आहे.”

स्वामी रामतीर्थांनीं तर याहीपेक्षां बहार केली आहे. ते गुरुस्तुतीत म्हणतात.

(राग—सोहनी).

जो दिलंको तुमपर मिटा चुके है,
 मजके उल्फत उठां चुके है ।
 वहँ अपनी हस्ती मिटा चुके है,
 खुदाको खुदहीमें पां चुके है ॥ १ ॥
 न सूये-काँबा झुकाते है सरें,
 न जाते है बुतकदोंके दरपँर ।
 उँन्हें है दैरो-हरमें बरावँर,
 जो तुमको किबँला बना चुके हैं ॥ २ ॥
 न हमसे प्यारे ! छुडाओ दामाँ,
 न देखो बागे-बहारो-रिजँवा ।
 काँब उनको प्यारे, हैं हूरो-गिलमँा,
 जो तुमको प्यारा बना चुके है ॥ ३ ॥
 सुनीं रही है यह दिलकी मस्ती,
 मिटाके अपना वजूदे-हँस्ती ।
 मरें गे यारो ! तालँब में हकँकी,
 जो नामे-तालिबँ लिखा चुके हैं ॥ ४ ॥

१ अंतःकरणाला. २ तुझ्यावर. ३ सोंपविलें आहे. ४ आस्वाद, आनंद.
 ५ मिळून चुकला, प्राप्त झाला आहे. ६ तो. ७ आपलें-लीं. ८ जीवन,
 स्थिति. ९ मिळविलें. १० ईश्वराच्या घराकडे. (काबा—ईश्वराचें घर.
 मकेच्या मशिदीतील मुख्य स्थान). ११ डोकें, मस्तक. १२ मंदिराच्या.
 १३ द्वारावर. १४ त्यांना. १५ मंदीर व मशीद. १६ सारखीं. १७ इष्टदेव.
 १८ दूरपण, पल्ला. १९ स्वर्ग. २० केव्हां. २१ अप्सरा आणि दास (हिजडे
 आणि कंचुकी) २२ ऐकत. २३ जीवन अथवा प्राणाची स्थिति. देहभाव.
 २४ जिज्ञासेमध्ये. २५ सत्यस्वरूपाच्या. २६ जिज्ञासूचें नांव.

न बोल सकते थे कुछ जुबांसे,
 न याँद उनको है जिस्मो-जां से ।
 गुज्र गये हैं वह हर मक़ांसे,
 जो उसके कूँचेमें आ चुके हैं ॥ ५ ॥
 गर और अपना भला जो चाँहे,
 यह राम अपनेसे कह सुना ओ ।
 भला रखो या बुरा बना ओ,
 तुम्हारे अब हम कहा चुके हैं ॥ ६ ॥

वरील कवितेचें रूपांतर—

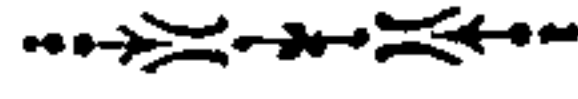
(चाल—भजति जे अनन्य नर मातें).

अपिले प्राण नरें तुजला । प्रेमसागरीं मज्जन करण्या अवसर ये त्याला ॥ १ ॥
 सांपडे परमेश्वर त्याला । अहंकार निजठार्यीं ज्याचा विरघळूनी गेला ॥ २ ॥
 ईश्वर-मंदिर नच रुचतें । देवद्वारीं, धरणें धरूनी, बसणेंहि न सुचतें ॥ ३ ॥
 दैवत इष्ट तुला मानीं । मंदिर अथवा मशीद त्याला सारखींच दोन्ही ॥ ४ ॥
 लाडके, दूर नको ढकलूं । स्वर्गादिक मज भोग न रुचती हृदय किती उकलूं ॥ ५ ॥
 अप्सरा काय करायाच्या ? । ज्याच्या वृत्ती, प्यारे, सर्वहितुला वहायाच्या ॥ ६ ॥
 बुडुनियां स्वानंदीं गर्क । आपलेपणासवें लोपले सकळहि मम तर्क ॥ ७ ॥
 मृत्युला मी आलिंगीन । आत्मरूप जिज्ञासा-निर्झर हुडकुन काढीन ॥ ८ ॥
 प्राण-तनु धर्म विसर पडला । वाग्देवीच्या व्यवहारानें हरताळचि घडला ॥ ९ ॥
 गुरुच्या झाला स्वाधीन । नष्ट जाहलें त्याच्यापासुनि याचें भिन्नपण ॥ १० ॥
 झणुनि हा राम तुला सांगे । चरणांजवळी तुझ्या मागणें गुरो, एक मागे ॥ ११ ॥
 आपला मजला तूं ह्मणसी । शुभाशुभाची मज नच पर्वा अनुसर इच्छेसी ॥ १२ ॥
 यापेक्षां आम्हीं अधिक काय लिहावें ?

१ बोलूं शकला नाही. २ वाणीनें. ३ आठवण. ४ देह प्राणादिकांची.
 ५ मेले. ६ ठिकाणाहून. ७ कक्षेंत, टापूमध्यें. ८ अथवा. ९ आणि. १० इच्छा
 करितो. ११ वाईट, अनिष्ट.

प्रकरण ३ रें.

स्वामींचा ब्रह्मचर्याश्रम अथवा विद्यार्थी दशा.

स्वाध्यायान्मा प्रमद । आचार्य देवो भव ॥

(तै. उ. १।१०।३-७)

आपल्या धर्मांमध्ये समाजधारणेचा सर्वोत्कृष्ट उपाय म्हणजे चातुर्वर्ण्य रचना हा होय. परिस्थित्यनुरूप योग्य ते फेरफार करून, समाज सुस्थितीत राखण्यास ही रचना हाच एक रामबाण उपाय आहे. ही गोष्ट पश्चिमेकडील व पूर्वेकडील राष्ट्रांतील समाजशास्त्रांचा अभ्यास करणारास पटल्याशिवाय राहणार नाही. या रचनेला चार आश्रमांची जोड दिलेली आहे. आणि या चार आश्रमांचा पाया 'ब्रह्मचर्या' वर रचिलेला आहे. 'जीवेम शरदः शतम्' ही जी कलियुगांतील मानवी आयुर्मर्यादा तिचा अढळ आधार 'ब्रह्मचर्य' हाच आहे. शारीरविज्ञानशास्त्रदृष्ट्या विचार केला असतां जीवित सुखमय होण्याला 'ब्रह्मचर्य पालन' हाच एक उपाय आहे, असें प्रत्ययास येते. अशा या ब्रह्मचर्याचें महत्व व अर्थ काय आहे याचा थोडका विचार करून हातांतील विषयाकडे वळू.

महत्व.

'मां मृत्योः उदगात् वशम् ।' पुरुष, अतः उत्क्रम । मा अवपत्था । मृत्योः षड्वीशं अवमुंचमानः ।' अशा प्रकारचा जो पौरुषोपदेश वेदांमध्ये केलेला आहे, तो ब्रह्मचर्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही आधारावर करितां येणें शक्य नाही, कारण—

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाप्नत ।

इंद्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरात् ॥

(अथर्व. ११।७।१९)

१ मृत्यूच्या अधीन होऊं नकोस. हे पुरुषा, ह्या अवस्थेंमधून ऊठ, अव-
नत होऊं नकोस आणि मृत्यूचे पाश तोड.'

‘ ब्रह्मचर्याच्या तपानें देवांनीं मृत्यूला दूर हटविलें. देवांचें तेज इंद्र खात्रीनें ब्रह्मचर्याच्या द्वारानेंच वृद्धिंगत करितो.’ सारांश, ब्रह्मचर्याचें पालन करणारा मनुष्य मृत्यूला दूर सारून तेजस्वी बनतो. याचीं उदाहरणें वेदकालीन, पुराण-कालीन, आणि ऐतिहासिक वाङ्मयामध्ये भरपूर आहेत. चार आश्रमांची उपासना वेद-कालापासून असल्यानें ‘ ब्रह्मचर्याची धुंद ’ वैदिक वाङ्मयांत इतकी आहे कीं, मंत्रद्रष्ट्या ऋषींना सर्वत्र ब्रह्मचर्यच ब्रह्मचर्य दिसे.

याचा मासला म्हणून:—

(१) ‘ औषधयो भूतभव्यमहोरात्रे वनस्पतिः ।

संवत्सरः सहर्तुभिस्ते जाता ब्रह्मचारिणः ॥

(अथर्व ११।७.)

अर्थ:—औषधी, वनस्पती, संवत्सर, अहोरात्र, भूत वर्तमान व भविष्य-काल हे सर्व ब्रह्मचारी आहेत. कारण ते ऋतुगामी आहेत.

(२) अभिक्रंदन् स्तनयन्नरुण शितिगो बृहच्छेपोऽनुभूमौजभार ॥

ब्रह्मचारी सिंचति सानौ रेतः पृथिव्यां तेन जीवंति प्रदिशश्चतस्रः ।

(अथर्व. ११।५।१२)

अर्थ:—मोठी गर्जना करणारा काळा व भुज्या रंगाचा मेघ पृथ्वीमध्ये पुष्कळ वीर्य भरून देतो. हा संचारी मेघ पृथ्वीवर व पहाडावर जलरूप वीर्याचें सिंचन करितो आणि त्या योगानें चारी दिग्भाग जिवंत राहतात.

(३) पार्थिवा दिव्याः पशव आरण्याग्राम्याश्चये ।

अपक्षा पक्षिणश्च ये ते जाता ब्रह्मचारिणः ॥ ’

(अथर्व. ११।५।२१)

अर्थ:—पृथ्वी, अरण्य, व गांव यांतील पशु, त्याचप्रमाणें पंख नसणारे व आकाशांत संचार करणारे पक्षी हे सर्व ब्रह्मचारी आहेत.

असे आणखी बरेच उतारे देतां येतील. या सर्व उताऱ्यांचें मनन केल्यास त्यांतील अर्थ किती गूढ व निरीक्षण किती सूक्ष्म आहे याचें प्रत्यंतर येईल.

हे सर्व उतारे देण्याचें कारण एवढेंच कीं, वेदांनीं ज्या ब्रह्मचर्याचे इतके गोडवे गाइले व ज्याचा एवढा 'देव' बनविला, तें कांहीं तरी थोतांड उभें करण्याच्या मिषानें नसून मनुष्येतर सर्व सृष्टीचें सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यांतील सार काढण्याच्या हेतूनें होय. सृष्टीमधील औषधी, वनस्पति, संवत्सर, वृक्ष, मेघ, सूर्य, पशुपर्क्षा वगैरे सर्व सृष्ट पदार्थांचें जीवितरहस्य 'ब्रह्मचर्या-मध्ये सांठविलेले आहे, हें पाहून तरी—

[१] निसर्गाला अनुसरून वागणें हा प्राणिमात्राचा धर्म आहे. आणि

[२] सर्व सृष्ट पदार्थांमध्ये मनुष्यप्राणी ही श्रेष्ठ वस्तु आहे. या दोन कारणांकरितां मनुष्यानें ब्रह्मचारी असणें हेंच श्रेष्ठ, हेंच त्याचें कर्तव्य आणि हाच त्याचा धर्म आहे, हा सिद्धांत पटविण्याच्या इराद्यानें 'वैदिक धर्माची' शिकवण असल्यानें त्यांत ब्रह्मचर्याची इतकी 'धुंद' असावी हें अगदीं साहाजिकच आवे.

ब्रह्मचर्याचा अर्थ व त्याचा शिक्षणाशीं संबंध.

“ ब्रह्मचर्य या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत ते असेः—

- (१) ब्रह्म अर्थात् मोठें होण्याकरितां योग्य आचरण करणें.
- (२) ईश्वराच्या वरोबर राहणें; आस्तिक्य धारण करणें.
- (३) ज्ञानानुकूल व्यवहार करणें.
- (४) सत्यनिष्ठ होणें.
- (५) आत्म्याबरोबर राहणें.
- (६) वीर्यरक्षा व नियमानुकूल आचरण. ”

(श्री. दा. सातवळेकर. 'वैदिक धर्म')

यावरून 'ब्रह्मचर्य' या शब्दामध्ये सर्व शुभ नियमांचा अंतर्भाव होतो हें सिद्ध आहे. 'ब्रह्मचर्य' या शब्दाच्या सर्व अर्थाकडे पाहिल्यास ब्रह्मचर्याचा संबंध शिक्षणाशीं येतो एवढेंच नसून तें शिक्षणाकरितां आवश्यक आहे असें उघडपणें दिसतें. शिवाय शारीरविज्ञानशास्त्राचा असा एक सिद्धांत आहे कीं, मनुष्याच्या मेंदूची वाढ वयाच्या चोविसाव्या वर्षापर्यंत पूर्ण होते. माती

ओली असतांनाच तिळा आकार देणें हेंच जसें सोपें व योग्य; त्याचप्रमाणें मेंदूची वाढ पूर्ण होण्यापूर्वीच त्याच्या आर्द्रावस्थेंत त्याच्यावर इष्ट ते संस्कार घडवून त्याला आकार देणें हेंच योग्य व निसर्गाला अनुरूप आहे. यास्तव जेणेंकरून ब्रह्मचर्याचा यत्किंचितही विघात होईल अशी परिस्थिति विद्यार्थ्यांचा शिक्षणक्रम पूर्ण होई तोंपर्यंत तरी नसावी हेंच इष्ट. हें इष्टसिद्धीचें ध्येय पुढें ठेऊन जुनी शिक्षणपद्धति ठरविलेली होती. व त्यावर सरकारी ताबाही (state control) तितकाच होता. तेव्हां सरकार शिक्षणाकरितां होतें. यामुळें त्याचे सुपरिणामही कांहीं और होते. याचा अर्थ शिक्षणावर सरकारी ताबा मुळींच नको असा नसून तो वरील ध्येयाच्या आड येईल इतका नसावा, असा आहे. अमेरिकेसारख्या स्वातंत्र्यप्रिय व पुढारी अशा राष्ट्रामध्ये सुद्धां राष्ट्रीय मनाच्या उच्च संस्कृतीच्या आड येईल इतका सरकारी ताबा शिक्षणावर नसावा असेंच मत आहे. सारांश, पालकांचा ताबा, सरकारी ताबा, आणि परिस्थिति (surroundings) हीं सर्व विद्यार्थ्यांच्या ब्रह्मचर्यविषयक संस्कारांना व वाढील पोषक असावीं. शोषक नसावीं. परंतु खेदाची गोष्ट ही कीं, पाश्चात्य सुधारणांची व शिक्षणाचीं गोड गोड फळे चाखावयास मिळावीं ह्या स्तुत्य (?) हेतूनें सुरू केलेल्या बेटिंगसाहेबांच्या सुधारणांपासून सर्वच कांहीं उलट झालें. ब्रह्मचर्याचें वायुमंडलही उत्पन्न होऊं शकेनासें झालें. यास्तव ब्रह्मचर्यपालनांत सुद्धां काठिण्य उत्पन्न झालें सर्वत्र ब्रह्मचर्य घातकभाव वृद्धि पावूं लागलें; व दुर्व्यसनें वाढूं लागलीं. नानाप्रकारच्या चोष्य, लेह्य, खाद्य आणि पेय पदार्थांचें सेवन सभ्यतेचें निदर्शक म्हणून समाजामध्ये रूढ झालें; भोगवृत्ति वर्धमान होत आहे; त्यागभाव न्यून होवूं लागला आहे, साधेपणा नाहीसा झाला, ईर्ष्याद्वेष वाढूं लागून संयम कमी होऊं लागला, आणि सर्व जगांत शांतीचें वातावरण कमी होऊन परस्परांमधील स्पर्धेचे विचार, त्याचप्रमाणें अन्योन्यांचें अधःपतन करणाऱ्या भावना प्रसृत होऊं लागल्या आहेत. एकंदरींत बहिर्मुखता वाढून अंतर्मुखता नष्ट होत चालली आहे. यामुळें ब्रह्मचर्याचें वायुमंडल उत्पन्न करणें हें मोठें दुष्कर कर्म झालें आहे ! या सर्व परिस्थितीचें उपादान कारण वैदिकधर्माच्या गैरसमजांत, अविचारयुक्त सामाजिक

परिवर्तनांत, राजकीय पारतंत्र्यांत आणि निव्वळ वढत्या बोलकेपणांत आहे, असें दिसल्याशिवाय रहाणार नाहीं. व्यक्तीचे नैसर्गिक हक्क संपुष्टांत आले, पालकत्वाच्या जबाबदारीला फांटा मिळाला, आचार शीलत्वाचा अभाव झाला, म्हणजे ब्रह्मचर्य' राखणें कां कठीण होणार नाहीं? अथर्वण वेदांतील वर उल्लेखिलेल्या 'ब्रह्मचर्य सूक्तांत,' 'राष्ट्रांतील अध्यापकवर्ग ब्रह्मचर्य युक्त पाहिजे; त्याचप्रमाणें क्षत्रियही ब्रह्मचारी पाहिजेत. कारण राजा आपल्या शासनप्रबंधांच्याद्वारे लोकांकडून ब्रह्मचर्याचें पालन करवितो व राष्ट्राची रक्षा करितो.' असें म्हटलें आहे. पण हल्लींतर तशी स्थिति नाहींच, परंतु सर्व प्रकार याच्या उलट आहे.

दुय्यम शिक्षण.

परंतु तीर्थरामाच्या सुदैवानें, भरतभूमीच्या उद्धाराकरितां आणि जग-ताच्या कल्याणाकरितां 'रामाची' ब्रह्मचर्यविषयक परिस्थिति चांगली होती! मागें सांगितल्याप्रमाणें मुरालीवाल्याचें शिक्षण संपल्यामुळें अर्थातच तीर्थरामाला आपल्या बापाचरोवर गुजराणवाला येथें यावें लागलें. यावेळीं त्याचें वय फक्त दहा वर्षांचें होतें. या वयांत त्याला चांगल्याच पालकाच्या हवालीं करणें इष्ट होतें. याकरितां हिरानंदानें मागें उल्लेखिलेल्या 'धन्ना भगत' नांवाच्या आपल्या मित्राच्या देखरेखीखालीं आपल्या मुलाला ठेविलें.

या ठिकाणीं तीर्थरामाची वागणूक व त्याच्या पालकाची देखरेख हीं कशीं होती याचें वर्णन मागील प्रकरणांत आलेंच आहे. येथें आल्यावर तीर्थरामाला इंग्रजीच्या खास वर्गांत दाखल करण्यांत आलें. यामुळें तो आपल्या हुषारीनें दोन अडीच वर्षांत 'मिडलस्कूल' मधील शिक्षणक्रम संपवून बाहेर पडला. तेव्हां लागलाच त्याचा 'हायस्कूल' मध्ये प्रवेश झाला. आणि अशा रीतीनें तीर्थराम इ. स. १८८८ मध्ये वयाच्या सुमारे पंधराव्या वर्षी प्रवेशपरीक्षा उत्तीर्ण झाला. तीर्थराम या परीक्षेंत आपल्या शाळेंतील सर्व मुलांमध्ये पहिला आला होता, व विश्वविद्यालयाच्या सर्व मुलांमध्ये अडतिसावा आला होता. हें सर्व फळ कशाचें? तर एकांत, दीर्घपरिश्रम, व पालकाची योग्य देखरेख यांचेंच होय.

या त्याच्या कर्तव्यगारीमुळे तेथील 'म्युनिसिपालिटीने' त्याला लहानशी मासिक शिष्यवृत्ति देऊन उत्तेजन दिले. यास्तव अर्थातच विश्वविद्यालयीन शिक्षण घेण्याच्या त्याच्या इच्छेला प्रोत्साहन मिळाले. परंतु या प्रोत्साहनावर विरजण घालणारे दोन संकटांचे डोंगर त्याच्यापुढे होते.

- (१) एकतर घरची अगदी गरिबी. त्यांत त्याचे लग्न झालेले. यामुळे घरी खाणारी तोंडे जास्त व मिळविणारा हात एकटा. ह्मणून आपल्या मुलाने पुढच्या शिक्षणाची हांव सोडून देऊन कांहींतरी पोट्याचा उपयोग करावा असे हिरानंदाला वाटणे साहजिकच होते. व त्याप्रमाणे त्याला हिरानंदाने तसे बजावून सांगितलेही.
- (२) दुसरी अडचण ह्मटली ह्मणजे पुढच्या शिक्षणाला लागणाऱ्या खर्चाची. त्या खर्चाच्या मानाने मिळणारी शिष्यवृत्ति अगदी अपुरी होती. शिवाय घराहून एक पै देखील मिळण्याची आशा नव्हती.

दुदैवाने आज तागाइतही होतकरू तरुणांच्या शिक्षणाच्या मार्गात वर सांगितलेले अडथळे हरहमेश असतात. असे उमेद खचविणारे अडचणीचे पहाड वाटेत असतांनाहि तीर्थरामाने वडिलांची आज्ञा मोडून पुढच्या शिक्षणाकरितां लाहोरांस जाण्याचे ठरविले ! ह्या तीर्थरामाच्या आज्ञाभंगाला कोणीही स्तुत्य असेच ह्मणेल. कारण तो औधत्त्याने केलेला नव्हता तीर्थरामाच्या या मानसिक चिकाटीचे श्रेय त्याला शिक्षण देऊन आपल्या आचरणाचे उदाहरण पुढे ठेवून ज्यांनी त्याचे शील बनविले, त्या धन्नाजीलाच देणे भाग आहे. कारण तीर्थराम हा नेहमी आपला अभ्यास करून राहिलेला वेळ त्यांच्या निकट सहवासांत घालवी. याच काळांत तो 'योगवासिष्ठांतील' परमार्थ-ऐके व धन्नाजींची तनुमनधनाने सेवा करी. तसेच तो त्यांना इतका मान देई की, आपले कोणतेही काम तो त्यांना विचारल्याशिवाय करीत नसे. ही त्याची श्रद्धा, भक्ति, व सेवा पाहून भगतजी इतके प्रसन्न झाले की, ते त्याला आपला प्राणच मानू लागले. या प्रसंगी रामकृष्ण व विवेकानंद या गुरुशिष्यांची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. तीर्थरामाच्या मनांत भगतजीसंबंधाने आदर व प्रेम किती वसत होती तें, आणि त्याचप्रमाणे

त्याची मानसिक शिक्षणांतील प्रगति किती झाली होती हेही पुढील पत्रा-
वरून दिसेल.

“लाहोर. २३ जलै १८८९

‘ प्रिय गुरुजी व स्वामी महाराज,

आज आपलीं आणखी दोन पत्रें मिळालीं. मी मोठा पापी व अपराधी
आहें. म्हणून माझी मनःशुद्धी करा. माझ्याकरितां सर्व कांहीं करणारे आप-
णच अहां. आपण मला वडिलांप्रमाणें व भावाप्रमाणें असून माझे सर्व नात
गोत आपणच अहांत. कारण लहानांचे अपराध पोटांत घालून
त्यांना पदरांत घेणें हे काम वडील माणसें करितातच. मनुष्य हा
स्खलनशील आहे. शिवाय मी आपला नम्रसेवक असून आपली आज्ञा मला
प्रमाण आहे.

आपला तीर्थराम. ”

तारुण्याच्या प्रारंभाला इतकी नम्रता, इतकें सरळ व आर्जवी मन, वडील
मनुष्यांविषयीं आदर व गुरुविषयीं उत्कट प्रेम व आदर हीं मनोरचना निव्वळ
गरिबीमुळे प्राप्त होणारी नाहीं हें खास. धन्नाजींच्या लोण्याहून मऊ व
प्रेमळ मनाचा आणि आचारशीलतेचाच हा परिणाम असला पाहिजे हें खास.

विश्वविद्यालयीन शिक्षण.

वर सांगितल्याप्रमाणें तीर्थराम धन्नाजींच्या प्रोत्साहनानें व स्वतःच्या
धमकीनें वडिलांच्या इच्छेविरुद्ध शिक्षण संपादन करण्याकरितां अखेरीस सज्ज
झाला, हें पाहून हिरानंदजींनीं लगेच त्याला घरांतून हांकून दिलें व मदत
न करण्याचा निश्चय त्याला करविला. याप्रमाणें केवळ ईश्वरावर व धन्नाजीं-
वर पूर्ण विश्वास ठेवून असहाय स्थितींत तीर्थराम घराबाहेर पडला व
लाहोरास येऊन दाखल झाला.

लाहोरास आल्यावर त्यानें आपलें नांव ‘ फोरमन क्रिश्चन कॉलेजामध्ये ’
दाखल केलें. आणि दोन वर्षेपर्यंत फार झटून अभ्यास केला. या काळांत
आपला खर्च भागविण्याकरितां तीर्थरामानें एक दोन शिकवण्याही धरिल्या

होत्या. विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही की, या परिक्षेत रामानें फारशीच्या ऐवजी 'संस्कृत' ही दुसरी भाषा घेतली होती. एकतर दुबळें शरीर, त्यांत खर्चाची अडचण भागविण्याकरितां शिकवण्या कराव्या लागत, आणि एवढें करून हा कालपावेतो ज्या भाषेचें एक अक्षर देखिल पाहिलें व उच्चारिलें नव्हतें ती भाषा परिक्षेला घेतलेली होती ! इतकी काठिण्याची परिस्थिती असूनसुद्धां धन्यतेची गोष्ट ही की, परिक्षेत रामाचा नंबर पहिला आला व त्यामुळें त्याला पूर्वीपेक्षां मोठी शिष्यवृत्ती मिळाली ! यावेळीं त्याला वाटलेल्या आनंदाची कल्पना त्याच्या-सारख्या स्थितींत असलेल्या विद्यार्थ्यांनाच पूर्णपणें व त्वरित येईल. परीक्षेत मिळालेल्या या यशानें तो फुगून तर गेलाच नाही, पण ईश्वर व धन्नाजी यांजवरील श्रद्धा आणि आत्मविश्वास हीं मात्र द्विगुणित झालीं.

परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर पुढील दोन वर्षांचा बी. ए. चा अभ्यासक्रम चालू झाला. आयुष्याचा भविष्यकाल सूर्यप्रकाशासारखा उज्ज्वल व्हावयाचा असल्यास त्याचा पूर्वकाल संकटपरंपरेनें युक्त असून त्या परंपरेच्या कसोटीला तो पूर्णपणें उतरून शंभर नंबरी ठरावा लागतो, असाच अनुभव महात्म्यांच्या चरित्राकडे पाहिल्यास येतो.

खन्या कसोटीचा काळ.

उपरिनिर्दिष्ट रीतीनें मोठी शिष्यवृत्ति मिळूं लागल्यामुळें तीर्थरामाला थोडी आर्थिक सुखाची आशा दिसूं लागली. परंतु तो कठिण परिस्थितीच्या कसोटीला पूर्णपणें उतरलेला नसल्यामुळें 'आघातीं उपजे धारिष्ट' अशा प्रकारचें 'श्रेष्ठ धारिष्ट' रामाच्या मनांत येण्यास कठिणतर परिस्थिति येणें जरूर होतें. तीर्थरामानें दोन वर्षे आपल्या मदतीशिवाय काढिलीं; शिवाय त्याला पूर्वीपेक्षां मोठी शिष्यवृत्ति मिळाली, हें सर्व वर्तमान त्याच्या वडिलांना समजल्यावर त्यांनीं रामाच्या पत्नीला लाहोरास पाठविलें. याच वेळीं तिला रामाजवळ पाठविलें नसतें तर चाललें असतें. परंतु शिक्षणाचा नाद सोडून त्यानें पोटापाण्याच्या उद्योगास लागवें हा हेतु साध्य करण्यासाठीं

त्याच्या वडिलांनी हा उद्योग केला होता. आतां तरी संसाराचा भार अंगावर पडल्यावर रामाचें मन फिरेल असें त्याच्या वडिलांना वाटलें होतें. परंतु रामाचें मनोधैर्य केवढें दांडगें होतें याची त्यांना कल्पना नसावी असें वाटतें. म्हणून हा उपद्रव्याप त्यांनीं केला. मानसिक धैर्य व ज्ञानलाटसा हे दोन गुण तीर्थरामाच्या ठिकाणीं या वयांत साधारण प्रमाणांत वसत होते. यामुळें त्याचें मन यावेळीं कचरलें नाहीं. पण उलट त्याच्या वडिलांची युक्ति मात्र फसली. पुढें सुमारे वर्षभरानें हिरानंदांनीं आपली सून परत घरीं आणिली.

या कालांत रामाच्या शिष्यवृत्तीवर घरभाडें, पुस्तकांचा खर्च, फी, आणि संसाराचा खर्च इतके तगादे होते. हे सर्व खर्च रामानें कसे भागविले ती हकीगत तारीफ करण्याजोगीच असल्यामुळें व एतद्कालीन रामाच्या रहाणीपासून आधुनिक विद्यार्थी वर्गाला बराच बोध घेण्याजोगा आहे असें वाटल्यावरून ती थोडक्यांत पुढें दिली आहे.

‘ एका महिन्याला अभ्यासाचीं पुस्तकें विकत घेण्यांतच रामाची बहुतेक शिष्यवृत्ति खर्च झाली. यामुळें त्याच्याजवळ जे पैसे शिल्लक राहिले ते इतके थोडे हांत कों, दररोज ९ पै प्रमाणेंच खर्च करून त्याला तो महिना काढावा लागला !’ एकदां तर याहीपेक्षां कठिण प्रसंग आला व त्याला माल देणाऱ्या दुकानदारानें पैशाविषयीं विचारल्यामुळें तर त्याचे पैसे देऊन राहिलेल्या पैशांतून खर्च भागविण्यांकरितां राम दिवसांतून एक वेळच जेवूं लागला ! ! कधीं कधीं तर दिव्याला लागणारें तेल आणण्याकरितां तो संबंध दिवस उपाशी राही ! ! ! किती हें दैन्य, त्रास आणि दुःखें ! ! ! अशा स्थितींत त्याला कधीं कधीं वाईट वाटे; पण लागलाच तो असा विचार करी कों, “ रस्त्यावर भीक मागणारे भिकारी अशा दुःखांत आपली गुजराण करितातच ना. मग मी केली म्हणून काय झालें ? ईश्वर माझी परीक्षा पहात आहे. व मला तर त्याच्या परीक्षेंत उतरावयाचें आहे ! ” केवढा हा निश्चय व सहनशक्ति आणि समाधान मानण्याची किती नामी युक्ति ही !

रामाचा पोशाख.

उपारिनिर्दिष्ट परिस्थितींत रामाचा पोशाख कसा असावा याचा अंदाज बांधितां येतो. तथापि या त्याच्या रहाणीपासूनही पुष्कळ बोध घेण्यासारखा आहे. त्याच्या आंगांत एक खमीस असून, दोन पायजमे, एक हलका गांवठी फेटा, व पायांत गांवठी जोडे असा कपड्यालत्याचा अघळ पघळ सांठा त्याच्याजवळ असून त्याची किंमतही तितकीच मोठी म्हणजे सुमारे तीन रुपये होती. बी. ए. च्या वर्गांत असतांना त्याच्या पायांत गांवठी जोडे असत. परंतु महाविद्यालयांतील सभागृहामध्ये (Convocation Hall) ' बूट ' च वापरावे लागतात, हें समजतांच विकत घेण्यापेक्षां प्रथम ते वापरावेच कसे या घोट्याळ्यांत तो पडला ! एकदां तर अति पावसामुळे त्याचा एक जोडा वाहून गेला. तेव्हां दुसरे दिवशीं महाविद्यालयांत जातांना एक बायकी जोडा आपल्या राहिलेल्या जोड्याच्या जोडीला घालून तो गेला ! पुढें लवकरच त्यानें सव्वा नऊ आण्यांचा एक नवीन जोडाच विकत घेतला !

रामाचें स्वरूप

आर्यवंशाला साजेसा तो सुंदर चेहेरा, ते काळेभोर डोळे, धनुष्याकार भुंवया, तो विशाल भाल प्रदेश, ते नाजुक व बारीक ओंठ, लहानशी हनुवटी आणि एखाद्या कुलीन मुलीला शोभणारी शालीनता असणारा तो गौरवर्णी राम पाहून त्याच्या अंतःकरणांतील गूढ प्रेम, अचाट बुद्धी सामर्थ्य, निश्चल मनोयैर्य, उच्च आकांक्षा, आणि उदात्त हेतु यांची साक्ष सहज पटण्याजोगी होती.

रामाचें वर्तन.

राम नेहमीं आनंदी *असे. त्याच्या स्वभावांत दैवी पावित्र्य व मनाचा सरळपणा हे असाधारण गुण होते. आपली अतृप्त ज्ञानलालसा शमवि-

* नेहमीं आनंदी असणे हें दिव्य चिन्ह आहे. कारण रामकृष्ण परमहंस ह्मणत ' Be cheerful and you are God.' ' आनंदी असा ह्मणजे तुझीच ईश्वर अहां '

ण्यांकरितां शीत, उष्ण व क्षुधा, तृषा यांची तो बिलकूल पर्वा करीत नसे. उदरभरण हा ज्ञानप्राप्तीचा खरा हेतु नसून केवळ ' ज्ञानाकरितां ज्ञान संपादन करणें, ' हा त्या शिक्षणाचा हेतु असल्यामुळे त्याचा रोजचा अभ्यास हा खरोखर त्या हवन कुंडांतील एक पवित्र आहुति होती. इतक्या गंभीरपणानें, शांतपणानें आणि जागरूकपणानें तो ज्ञानार्जन करीत असे कीं, आपल्या भावी कार्याची व उद्दिष्ट ध्येयाची पूर्ण जाणीव त्याला होती असें दिसतें. धिम्मेपणानें पण पूर्ण खात्रीनें तो काम करी. अशा रीतीनें अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं खऱ्या शिष्याला शोभणाऱ्या नम्रतेनें, गाजावाजा बिलकूल न करितां हा दैवी विद्यार्थी दृढनिश्चयानें व चिकाटीनें अहोरात्र अविश्रांत मेहेनत करून त्या ज्ञान मंदिरांत सरस्वतीची उपासना करीत असे.

अशा स्थितींत रामाचा बी. ए. चा अभ्यासक्रम सुरू झाला. रामाचे सहाध्यायी त्याला ' गोस्वामी तीर्थराम ' असें मोठ्या आदरानें ह्मणत. या वेळीं रामाला संस्कृतचा चांगलासा परिचय नव्हता. पण फारशीमध्ये तो प्रवीण होता. ब्राह्मण कुलांत उत्पन्न होऊन, त्यांतल्या त्यांत गोस्वामी तुलसीदासांच्या पवित्र कुलांत जन्मास येऊन गर्वाण भाषेऐवजीं फारशी भाषेचा पूर्ण भक्त बनलेल्या रामाला एकदां त्याचा एक सहाध्यायी टोंचून बोलला. त्यावरून रामानें फारशी भाषेचा वर्ग सोडून देऊन संस्कृत भाषेच्या वर्गांत दाखल होण्याचा निश्चय केला. यामुळे त्याच्या मौलवी साहेबांना फार वाईट वाटलें. ' अजूनपर्यंत संस्कृतचा गंधही नसल्यामुळे वर्गातील इतर विद्यार्थ्यांबरोबर हा चालू शकणार नाही ' या सबबविर संस्कृत भाषेच्या अध्यापक पंडितजींनीं त्याला वर्गांत घेण्याचें नाकारिलें. परंतु याहा अडचणीतून नेपोलियनसारख्या धैर्यानें व चिकाटीनें रामानें मार्ग काढिला.

त्यावेळीं परीक्षेला असलेल्या पुस्तकांत ' रघुवंश ' हें एक पुस्तक होतें. त्याचा कांहीं भाग पाठ करून तो साधारणपणें समजण्याइतकी तयारी करून तीर्थराम पंडितजींपुढें उभा राहिला व त्यानें आपली तयारी त्यांना दाखविली. तेव्हां आश्चर्यानें चकित होऊन ते ह्मणाले " इतर मुलांना ज्या विष-

याकरितां कित्येक महिने लागले, तो विषय तूं इतक्या थोड्या अवकाशांत व्याकरणाचा गंधही नसतां, तयार केलास हें पाहून तुझ्या दांडग्या स्मरण-शक्तीची व विद्वत्तेची मला पूर्णपणें ओळख पटली. यास्तव या तुझ्या गुणांची तारीफ मी आतांच प्रिन्सिपॉलसाहेबांजवळ करून आपली चूक कवूल करितों, व तुला संस्कृत वर्गांत दाखल करितों. ” याप्रमाणें तीर्थरामाला संस्कृत वर्गांत प्रवेश मिळाला ! आणि तो नेटानें अभ्यास करूं लागला.

मनुष्याला महत्व प्राप्त होण्याकरितां दीर्घप्रयत्न, अविरतश्रम आणि विलक्षण चिकाटी ह्या गुणांची आवश्यकता आहे. तथापि ह्या गुणांला जर आपल्या उद्दिष्ट कार्याच्या पूर्णजाणिवेची जोड नसेल तर मात्र ते गुण विफल होतात. रामाच्या चरित्राकडे पाहिल्यास असें दिसतें कीं, निव्वळ ते गुणच रामाच्या आंगीं नसून त्यांच्या जोडीला वर उल्लेख केलेली जाणीवही होती. ही गोष्ट त्याच्या एक दोन पत्रांवरून दिसतें. सुट्टीत बोलाविलें असतां पत्राला उत्तर देतांना तीर्थराम लिहितोः—

“ दीर्घ प्रयत्नांशिवाय कोणीही मोठा ज्ञानी होत नाही. त्याच्या विद्वत्तेचें कारण अभ्यास हेंच आहे. त्याचे प्रयत्न जरी आपणांस दिसत नसतील तरी कदाचित् तो गुप्तपणें ते करित असेल. पुष्कळ विद्यार्थी घरीं जाऊनही आपले अभ्यास चांगले करून येत असतील हें खरें, तथापि याचें कारण मात्र निराळें आहे. एकतर ते जेथें अभ्यास करित असतील तेथें त्यांना अडथळा होण्याजोगें कांही नसेल अगर ते अविवाहित असतील अथवा त्यांची इच्छाशक्ति इंद्रियांच्या विषयांना बळी न पडण्याइतकी विकास पावलेली असेल परंतु माझे मन त्या स्थितींत नाही. तें अगदीं दुष्ट आहे. झणून तें प्रयत्नानें बळकट केलें पाहिजे. याकरितां हा जो सुट्टीचा काळ आहे, त्यांतच मला अतिशय मेहनत केली पाहिजे. ज्याप्रमाणें एखादा राजपुत्र लढाईच्या वेळीं आपलें सर्व लक्ष आपल्या सैन्याकडेच लावितो, त्याप्रमाणें मलाही अभ्यासाकडे पूर्ण लक्ष लावण्याची परवानगी असावी. या करितां ह्या प्रश्नाचा उहापोह पुनः मेहेरबानीनें करूं नका ! ”

श्रम व ते करण्याची आवड रामाच्या ठिकाणी केवढी होती; याची उदाहरणे त्याच्या पत्रांत पुष्कळ आहेत. परंतु विस्तारभयास्तव त्यांचा विचार करितां येत नाही.

या त्याच्या अभ्यासी स्वभावामुळे व हुषारीमुळे त्याचे सहाध्यायी, त्याचे अध्यापक आणि इतर सदगृहस्थही रामाची गरिबी ओळखून मधूनमधून त्याला मदत करीत. अशी अनपेक्षित मदत येत होती. तरी देखील रामाचे मन व वर्तन किता घेण्यासारखे होते. हे धन्नाजींना पाठविलेल्या पत्रावरून दिसते.

“ लाहोर ११ जून १८९२

प्रिय-गुरुजी,

आज आमच्या प्रिन्सिपॉल साहेबांजवळ कोणी एका सदगृहस्थानें माझ्या-करितां ५३ रु. देऊन ठेविले. ते त्यांनीं मला एकीकडे बोलावून दिले. मी देणाऱ्या गृहस्थाचें नांव विचारितांच त्यांनीं तें सांगण्याचें नाकारिलें. तेव्हां मला वाटलें कीं, त्यांनीं स्वतःच ते रुपये दिले असतील. म्हणून कांहीं रुपये मला देऊन बाकीचे महाविद्यालयाकरितां खर्च करा अशी विनंति केली. तीही त्यांनीं अमान्य केली. तेव्हां पुनः मी असें सांगितलें कीं, माझी फी माझे गणिताचे अध्यापक महाशय 'गिल्बर्टसन' हे देत असतात. त्यांना याउपर त्रास देणें मी इच्छित नाही. करितां आपण या पैशांतून फी तरी काढून घ्यावी. तेव्हां त्याचा निकाल मी गिल्बर्टसन साहेबांवरच सोंपवितों असें त्यांनीं प्रत्युत्तर दिलें. याकरितां ती सर्व रक्कम मी घेतली व अयोध्याप्रसादांना देऊन टाकिली.

आपला सेवक-

तीर्थराम.”

वर दिलेल्या सर्व उताऱ्यांवरून तीर्थरामाच्या विद्यार्थी दशेची एक बाजू उत्तर कळलीच. आतां त्याच्या मनोविकासांतील गुरुभक्तीचा मासला दाखवून

पुढील मुख्य भागाकडे वळतो. धन्नाजी पत्र पाठविण्यास विसरले अगर त्यांनी उशीर केला तर तो त्यांना असे लिही की,

“ आपण एकतर स्वतः येथे येत नाहीं अथवा पत्रही लिहीत नाहीं. मग मला माझा अपराध कसा कळावा बरे ? त्याचप्रमाणे आतांशा आपले माझ्यावरील प्रेम कां दिले होत आहे, हे मला समजत नाहीं. परमेश्वराच्या गुणोदधीतील दया व शांति हीं दोन प्रमुख रत्ने आहेत. या गुणांची प्रतिमूर्ती बनणे हा सद्गुण तर खराच. पण आपण जर मला माझे दोष दाखवून घालतरी मी आपला आभारी होईन. कारण दैवी ज्ञानचक्षूने आपण माझ्या स्वभावातील दोष जाणतां. म्हणून कदाचित् आपण माझ्याबद्दल इतके मूक बनले असाल. परंतु मी आपल्या शासनानुरूप वागत नाहीं असा आरोप लोक माझ्यावर करतील. म्हणून मी आपल्या आज्ञेचे अतिक्रमण करित नाहीं. असे एकदां तरी कबूल करा. मग मी लोकांची पर्वा करित नाहीं. आतां मी एवढेच विनवितों कीं,

जो हम भूलें वचन उचारे ।

क्षमा करो अपराध हमारे ॥ ”

केवढी ही निस्सीम गुरुभक्ति ! कीं जिच्या योगाने राम धन्नाजींना खुद्द परमेश्वर मानून त्यांची स्तुति करितो व त्यांच्या कृपेची आशा व्यक्त करितो ! गुरुस्तुतींत तीर्थरामजी म्हणतातः—

(राग—केदार)

रफीकॉमें गर है मुरब्बत तो तुझसे ।

अजीजॉमें गर है मुहब्बत तो तुझसे ॥ १ ॥

खजानोंमें जो कुछ है दौलत तो तुझसे ।

अमीरोंमें है जाह-ओ-सौलत तो तुझसे ॥ २ ॥

१ मित्रांमध्ये. २ अथवा, अन्य. ३ कृपा. ४ तुझ्यापासून, तुझ्यामुळे. ५ जिवलगांमध्ये. ६ भिडस्तपणा, भीड, मुर्वत. ७ खजिन्यांत. ८ नांवलौकिक.

हकीमोंमें है इल्मो-हिकमत तो तुझसे ।

या रौनके-जहां या है बर्कत तो तुझसे ॥ ३ ॥

है रोककर यह तकरारे-उल्फत तो तुझसे ।

की इतनी यह हो मेरी किस्मत तो तुझसे ॥ ४ ॥

मेरे जिस्मो-जामें हो हर्कत तो तुझसे ।

उडे मा-ओ-मैनीकी वह शिकतें तो तुझसे ॥ ५ ॥

मिले सदैका होनेकी इज्जतें तो तुझसे ।

सदा एक होनेकी लज्जत तो तुझसे ॥ ६ ॥

उडें टेढीं बांकी यह चालीकियाँ सब ।

सिपर फैकूं डूडू सलामत तो तुझसे ॥ ७ ॥

(वरील कवितेचें रूपांतर)

शालिनी.

मित्रांमध्ये नांदतो जो सलोखा । प्याऱ्यांमध्ये लेखिला प्रीतिरोखा ॥

कोशस्था त्या संपदा सर्व तैशा । सामंत श्री वैद्यविद्या चिकित्सा ॥ १ ॥

सौंदर्याचा बर्कतीचा सुकाळ । ते ते तंटे प्रीतिचें मोहजाळ ॥

मद्भाग्याची एवढी ही इयत्ता । देहप्राणांतर्गता सत्प्रतिष्ठा ॥ २ ॥

किंवा माझ्या मीपणाचा निरास । आत्मत्यागें सत्स्वरूपी निवास ॥

जीं जीं सौख्यें त्यांस तूं सर्वजाण । सर्व श्रेष्ठा सद्गुरो संनिदान ॥ ३ ॥

आपत्तींच्या अग्नीमधून

रामाचा बी. ए. च्या वर्गात असतांचा काळ किती कठीण होता हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. सोन्याची खरी शुद्धि ते अग्नीत टाकिल्याशिवाय होत

१ वैद्यांमध्ये. २ उपाय. इलाज. ३ विद्या, चिकित्सा. ४ संसाराची सुंदरता. ५ प्राप्ती, फायदा. ६ प्रेमाचे झगडे व विवाद. ७ एवढा-ढी-ढें. ८ नशीब. ९ देहांमध्ये, प्राणामध्ये. १० अहंकाराची. ११ विभक्तपणा, अलाहिदाई. १२ अर्पण करण्याची. १३ अब्रू. १४ वांकडी. १५ चलाखी, हुशारी. १६ त्यावर. १७ बचाव, कल्याण, आरोग्य.

नाहीं. रामाच्या आयुष्यांतील आणीबाणीचा पहिला प्रसंग तो प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण झाला तेव्हां होता. परंतु आतां त्याहीपेक्षां कठिणतर प्रसंगांतून रामाला जावयाचें होतें. रावण मारिल्यानंतर रामासमोर सीतेला आणिलें तेव्हां रामचंद्राच्या मनांतून तिची शुद्धि, दिव्य करवून सिद्ध करावयाची होती. व त्याप्रमाणें त्यानें सीतेकडून करविल्लेही. त्याचप्रमाणें परमेश्वराच्या मनांतून तीर्थरामालाही दिव्य करावयाला लावावयाचें असल्यानें त्या जग-च्चालक प्रभूनें कठिणतम परिस्थिति उत्पन्न केली असें वाटतें.

त्यावर्षी तीर्थरामानें फार झटून अभ्यास चालविला होता. यामुळें खुद्द त्याला परिक्षेत पहिला येण्याची फारच उमेद वाटत होती. त्याचप्रमाणें त्याचे सहाध्यायी व अध्यापक यांनाही वाटे. परंतु परमेश्वरीं सूत्रें कांहीं निराळ्याच दिशेनें हालत होती. त्यावर्षी परीक्षेच्या कारभारांत इतका कांहीं घोंटाळा व अंदाधुंदी माजली होती कीं, कांहीं गवत्येगोमाजी तेवढेच उत्तीर्ण झाले ! परीक्षेसंबंधीं काय विलक्षण व बेजाबदार परिस्थिति अद्यापही आहे पहा ! ज्या परीक्षेवर विद्यार्थ्यांचें भवितव्य सर्वस्वीं अवलंबून असतें, ज्या परीक्षेवर आई-बापांच्या व पालकवर्गाच्या आकांक्षा लटकत असतात, ज्या परीक्षेवर खर्च केलेल्या पैशांचें चीज होणें न होणें अवलंबून असतें, त्या परीक्षेच्या कारभारांत अव्यवस्था, अंदाधुंदी आणि अनीति हीं शिरलेलीं असलीं म्हणजे विद्याच्या विद्यार्थ्यांचें वाटोळें ! आईबापांच्या इच्छांना मूठमाती व पैशांचा सत्यानाश हा ठेविलेलाच !! तोच प्रसंग दुर्दैवानें-नव्हे सुदैवानें तीर्थरामावर आला. अखेरीस तो इंग्रजांत आणि तोही तीन गुण कर्मी मिळाल्यामुळें नापास झाला. हा रामावरील आघात वज्रापेक्षांसुद्धां कठीण होता, ही गोष्ट समपरिस्थितीं-तील विद्यार्थ्यांना तत्काल पटण्याजोगी आहे.

तीर्थराम नापास झाला ही बातमी ऐकून तर त्याच्या अध्यापक वर्गांत खळबळ उडून गेली. म्हणून त्यांनीं कांहीं खटपट करून पाहिली. पण व्यर्थ ! पंजाब विश्वविद्यालयाच्या कांहीं सभासदांनींही गुसाईजींचे सर्व विषयांतील गुण मिळवून पाहिले; तों ते आश्चर्यचकित होऊन म्हणाले " ह्या विद्यार्थ्याला आणखी चारच गुण मिळते तर तो सबंध पंजाबमध्ये पहिला आला असता ! "

हे उद्धार रामाला नापास झाल्यामुळे झालेल्या दुःखावर डागण्याप्रमाणे भासले ! या सर्व परिस्थितीचा विश्वविद्यालयाच्या कारभारावर चांगलाच परिणाम झाला. विद्यालयाच्या कांहीं सभासदांनी पुष्कळ खटपट करून असा ठराव पसार करून घेतला की, ' इतर विषयांत चांगले गुण मिळवून एखाद्या विषयांत जर कोणा विद्यार्थ्याला चार पांच गुण कमी पडले तर एकदम त्याला नापास न करितां त्याचा पुनः विचार व्हावा. ' परंतु ह्या नियमाचा फायदा तीर्थरामाला त्या वर्षी मुळीच मिळाला नाही. त्याला तर विपत्तीच्या तीक्ष्ण धारेवरच पडून राहणें भाग आलें.

- (१) एकतर रामासारख्या गरीब, आपदग्रस्त, पण होतकरू विद्यार्थ्यांच्या मनावर हा जबरदस्त आघात झाला. रामाशिवाय इतर विद्यार्थी तर अगदीं नाउमेद झाले असते.
- (२) त्याच वर्षापासून इंग्लंडमध्ये गणिताच्या अभ्यासाकरितां एक शिष्यवृत्ति ठेवण्यांत आली होती. पण नापास झाल्यामुळे तीही त्याला मिळाली नव्हती.
- (३) बापाकडून तर एका पैची देखील आशा नव्हती.
- (४) नापास झाल्यामुळे त्याची साठ रुपयांची शिष्यवृत्तीही बुडाली.

अशा परिस्थितींत रामाच्या मनांत काय खळबळ झाली असेल ती वर्णन करणें अशक्यच आहे. त्याची वाचकवर्गानें कल्पना करावी. रामावरचा हा प्रसंग अगदीं आणीबाणीचा होता, तरी त्याचा परमेश्वरावरील अढळ विश्वास व असामान्य मनोधैर्य हीं मात्र कायम होतीं; किंवा ह्या दोन गोष्टींमध्येच त्याचें सर्व पौरुष सांठविलेलें होतें.

मानसिकस्थिती—पूर्ण अनन्यत्व

संन्यास घेतल्यावर या प्रसंगासंबंधानें खुद्द स्वामीनींच पुढें दिल्याप्रमाणें शिष्यवर नारायण स्वामीजवळ म्हटलें " नापास झाल्याची बातमी समजतांच रामाच्या मनावर वज्रप्रहार झाला. त्याचें मन फाटलें. अश्रुधारा जोरानें वाहूं लागल्या. जणुंकाय शोकाचा पर्वतच कोसळून पडला आहे !

वडिलांची मदत तर नव्हतीच; पण उलट रामावर संसाराचा बोजा मात्र निष्कारण आलेला होता. बाहेरील मदतीची आशाच नव्हती. त्यामुळे रामाचें धैर्य खचू लागलें. पण या व्याकुल अवस्थेमध्ये स्वस्वरूपध्यान व त्या श्रीकृष्णाचें प्रेमपूर्ण नामस्मरण ह्याच काय त्या शांतिदायक गोष्टी होत्या. डोळ्यांतून अश्रुधारा वहात असतांना अंतःकरणांतून

त्वमेव माता पिता त्वमेव
त्वमेव बंधुः सखा त्वमेव
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देव देव ॥१॥

हा श्लोक वर येई; आणि बस प्रभो ! अब राम तुझारा, और तुम रामके होलिये ! रामका काम तो नित्य आपका स्मरण और आपके मर्जी पर राजी रहना होगा ! और आपका काम अब रामकी सर्व प्रकारकी सहाय्यता करना होगा ! रामका शरीर उसका अपना नहीं रहा. बल्कि साराका सारा आपका होगया, होगया, होगया !!! अब चाहे रखो और चाहे मारो ! ”

सकाम भक्तीमधून निष्काम भक्तीमध्ये कसा प्रवेश करावा हें या उद्दारांवरून व तीर्थ रामाच्या ह्या मनःस्थितीवरून सहज समजण्याजोगें आहे. अशा प्रसंगी पुढें दिलेले उद्दार वाचून कोणत्या सहृदय वाचक निरश्रु राहिल?

(राग—गारा. ताल—धुमाळी)

कुंदनके हम डँले हैं, जब चाहे तू गला ले ।
बावरँ नहो, तो हमको लें आज आजमा ले ॥
जैसी तेरी खुशी हो, सबनाच तू नचा ले ।
सब छान-बीन करले, हेर तौरँ दिलें जमों ले ॥

१ सोन्याची. २ मी. ३ लगड, गट ४ वितळून टाक. ५ निश्चय होत नसल्यास. ६ घे ७ परीक्षा कर, अजमावून पहा. ८ नांचवून घे. ९ प्रत्येक १० प्रकार तन्हा. ११ अंतःकरण. १२ संतुष्ट हो.

राजी है हम उंसीमें जिसमें तेरी रंजा है ॥ टेक ॥
 यहां यूं भी वहवा है, और वूँभी वाहवा है ॥ १ ॥
 याँ दिलसे अँव खुष होकर कर हमको प्यारे, प्यारे ! ।
 या तेर्ग खैचँ जाँलिम । टुकडे उडा हमारे
 *जीता रखे तूँ हमको या तनँसे सिरँ उताँर ।
 †अब तो फकीर आशिक कहते है यूँ पुकारे राजी है ॥ २ ॥
 अब दरपै^१ अपने हमको रहने^२ दे या उठा दे ।
 हम इस तँरह भी खुश है, रख या हवों बना दे ॥
 आशिक हैँ पँर कलंदर चाहे जहां बिठा दे ।
 या अर्शपँर चढादे, या खाकमें रुला दे ॥ राजी है हम ॥

(कवितेचें रूपांतर)

सोन्याची,—लगड असें मी साची—शुद्धि पहा तनुची ॥
 विश्वास,—जर न बसे तव खास—मापीं देहास ॥
 वेल्हाळ,—करिं मम चाळाघोळ—घडवीं हन्मेळ ॥
 हें सुखद—तेंही वाटे सुखद—देवा आल्हाद ॥
 प्रेमभरें—तूँ ह्यण प्यारे, प्यारे,—दे वा असिधारे ॥
 जीवंत—अथवा कर देहांत—मी रत नामांत ॥

१ त्यांत. २ ज्यांत. ३ मर्जा. ४ असें. हें. ५ तसें तें. ६ अथवा.
 ७ आतां. ८ तरवार. ९ काहन घे. १० निर्दयी, जुलमी. * जिवंत.
 ११ शरिरापासून. १२ शीर. १३ उतर, काहनटाक. १४ प्रेमी. १५ द्वारावर.
 १६ राहूँ दे. १७ याप्रकारें करून. १८ दूर फेंकून दे. १९ परंतु.
 २० आकाशांत.

†तुझ्या द्वारींचा कुतरा । नको मोकळूँ दातारा ॥

धरणें घेतलेसें धरणीं । रामदास लोटांगणी ॥

अशीच नव्हे का ही स्थिति ?

त्वहारीं—आतां धरणेंच धरीं—घालविं मज दूरी ॥

फुंकून—आकाशीं भूवरून—उडवां हटकून ॥

रक्षेंत—लोळव, त्याहि स्थितिंत—राहीन निश्चित ॥

नशिबाला—कुठल्याही काळाला—लाविन नच बोला ॥

केवढा दांडगा हा निश्चय ! भक्तीची परिसीमा यापेक्षां आणखी कोठें आहे ? देवाच्या घरावर भक्तीची एवढी दांडगी टांच आणल्यावर, त्या घराचा मालक—परमेश्वर—कसा स्वस्थ बसेल ?

आपुलें आवघेंचि जावें । परी देवासी सख्य रहावें ।

ऐसी प्रीति जीवें भावें । भगवंतीं लागावी,

(दा. बो. ४।८।९)

भक्त या थरावर येऊन पोहोचल्यावर त्याचा योगक्षेम चालविल्याशिवाय परमेश्वराला भक्ताच्या तडाक्यांतून सुटतां येईल कां ? तत्त्वज्ञानांतील घटपटांदिकांची शुष्क बडबड करून करून होणाऱ्या प्राप्तीपेक्षां अंतःकरणांतील खऱ्या कळवळ्यानें केलेल्या प्रार्थनेनें होणारी प्राप्ती केव्हांही अधीकच असणार हें खरें अशा स्थितिंत राम ईश्वराच्या ध्यानांत असतांना, ईश्वराच्या दयालुत्वाचा, त्यानें आपल्या हांकेंला ओ दिल्याचा प्रत्यय तीर्थरामाला लवकरच आला तो असाः—

(१) महाविद्यालयांतील मिठाईवाला झंडूमलजी गानें मोठ्या सहानुभूतीनें व कळकळीनें तीर्थरामाला रोज आपल्या घरीं भोजन करण्यास विनविलें. शिवाय या गृहस्थानें तीर्थरामाला कपडेलत्ते व पुस्तकें या बाबतींतही चांगलीच मदत केली.

(२) राम नापास होऊन पूर्ण निराश झाल्याची हकीगत ऐकून त्याचे मावसे पी. रघुनाथमल, असिस्टंट सर्जन यांनीं ' बेटा तीर्थराम, तूं घाबरूं नकोस. धैर्य धर, ' अध्ययन सोडूं नकोस. कॉलेजांत पुनः दाखल हो. तुझ्या सहाय्यार्थ मी दरमहा २०।२५ रु.

पाठवीत जाईन. एक दोन शिकवण्याही धर. पण पुढें शिकण्याची हौस व हिंमत हीं सोडूं नकोस ” असें लिहिलें.

(३) मागें सांगितल्याप्रमाणें त्याच्या प्रिन्सिपालसाहेबांनीही त्याला मदत केली.

या प्रमाणें राम महाविद्यालयांत पुनः रुजू झाला. व नेटानें अभ्यास करूं लागला. या आपल्या अडचणींच्या व अमोलिक काळांत कांहीं गरजू सहाध्यायांना फुकट शिकविण्याचेंही काम त्यानें आंगावर घेतलें होतें. ही गोष्ट लक्षांत धरण्यासारखी आहे. परीक्षेचे दिवस जवळ आहे. व फी भरण्याची वेळ आली. तेव्हां पुन्हां त्याला पैशांची अडचण पडली पण त्याची काळजी परमेश्वराला होती. अगदीं ऐन वेळेला त्याच्यावर फिदा असणारे अध्यापक ‘ गिल्बर्टन ’ महाशय यांनीं त्याला कागदाची एक पुरचुंडी एकीकडे बोलावून दिली. रामानें घरीं आल्यावर ती उघडून पाहिली. तो त्या पुरचुंडींत त्याला तीस रुपये आढळले. अशा रीतीनें पैसे मिळाल्यावर ते भरून राम परीक्षेला बसला. यावेळीं निकालाविषयीं त्याचा आत्मविश्वास फारच दांडगा होता. व त्याप्रमाणें त्याला फळही मिळालें. गणित ह्या आवडत्या विषयांत तर त्याची इतकी तयारी होती कीं, जेथें इतर विद्यार्थ्यांनीं तेरा पैकीं तीन चारच प्रश्न सोडविले तेथें रामानें तेराच्या तेरा सोडविले यामुळें त्या विषयांत त्याला दांडशें पैकीं एकशें पंचेचाळीस गुण मिळाले ! व एकंदरतिं तो पहिल्या वर्गांत पहिला आला. याचा परिणाम असा झाला कीं, त्याला ६० रुपयांची शिष्यवृत्ति पुनः मिळू लागली; आणि सुवर्णपदक, झगा वगैरे आगखी बक्षिसेंहि मिळालीं. परमेश्वरावर अढळ श्रद्धा व दृढ प्रयत्न यांशिवाय कशाचें हें फळ असणार ?

यावेळीं त्याचें वय सुमारे वीस वर्षांचें होतें. आतां रामानें आपलें नांव एम्. ए. चा अभ्यास करण्यासाठीं सरकारी महाविद्यालयांत दाखल केलें. पूर्वीपासूनच त्याला शिकविण्याची फार हौस होती. यास्तव तो आपल्या सहाध्यायांना व गरजू विद्यार्थ्यांना आपलें अगदीं नडीचें देखील हातांतील काम ठेवून शिकवीत असे. गणित हा त्याच्या आवडीचा विषय होता.

म्हणून त्याने आपल्या पूर्वीच्या महाविद्यालयांत (फोरमन ख्रिश्चन कॉलेज-मध्ये) बी. ए. च्या वर्गाला गणित शिकविण्याचें काम कांहीं वेतन न घेतां करण्याचें पत्करिलें. आणि अशा रीतीने त्या संस्थेचें ऋण तो अंतराः फेडूं लागला. तो विद्यार्थ्यांना, अध्यापकांना, व सहाध्यायांना फार प्रिय असे, हें निराळें सांगण्याची आवश्यकता नाही.

आपलें विद्यार्थीदर्शोतील कर्तव्य चोख रीतीने बजावीत असतांनाही राम परोपकार करीत होता. यावेळीं तीर्थरामाच्या मनाची स्थिति, त्याच-प्रमाणें त्याची रहाणी व दिनचर्या हीं कशीं होतीं ह्या गोष्टींकडे लक्ष पुरविणें अत्यावश्यक आहे. भगतजींना याच सुमारास पाठविलेल्या पत्रांत ते म्हणतातः—

“ ९ फेब्रुवारी १८९४ रात्रौ ११ वाजतां.

आपलें कृपापत्र आजच मिळालें. फार आनंद झाला. मी दररोज प्रातःकाळीं ५ वाजेपासून ७ वाजेपर्यंत अभ्यास करितों. नंतर स्नान करून व्यायाम करितों. त्यानंतर पंडितजींकडे जातो. व जातांना वाचीत असतो. तेथें एक तासपर्यंत राहतों. नंतर जेवण जेवून त्यांच्याबरोबर गाडीतून महाविद्यालयांत जातो. नंतर घरीं येतांना वाटेंत दूध पितों. घरीं कांहीं मिनिटें बसून नंतर रात्री नदीच्या बाजूला सहल करावयास जातो. तेथें जाऊन किनाऱ्यावर सुमारे अर्धातास इकडे तिकडे फिरतो. पुनः परत येतांना शहरांतील हिरव्या गार बागेमध्ये कांहीं वेळ फिरतो; व मग वरीं येऊन वरच्या मजल्यावर इकडे तिकडे अभ्यास करीत हिंडतो. इतक्यांत अंधःकार होतो. मग पुनः कसरत करितों आणि दिवा लावून सात वाजेपर्यंत अभ्यास करीत बसतो. नंतर भोजनास जातो, व प्रेमजींकडेही जातो. तेथून आल्यानंतर दहा बारा मिनिटें घरीं व्यायाम करितों. नंतर दहा वाजेपर्यंत रात्रौ अभ्यास करितों. माझ्या अनुभवाला असें आलें आहे कीं, आमचें पोट जर आम्हीं उत्तम स्थितींत ठेविलें तर, पूर्णानंद, किंवा सुख, चित्तैकाग्र्य, परमेश्वराची आठवण, अंतःकरणाची पवित्रता इत्यादि गोष्टी सहज

प्राप्त होतात. बुद्धि व धारणाशक्ति चांगल्या साहतात. मी फार थोडे खातो व जे कांहीं खातो ते चांगले पचवितो.

शम."

या पत्रावरून राम वैयक्तिक मनाचे किती सूक्ष्म निरीक्षण करीत होता हे चांगलेच दिसून येते. अशाच प्रकारचे मनाचे सूक्ष्म निरीक्षण उत्तरोत्तर करीत जाणे हेच आपल्या भावी उन्नतीचे लक्षण व तयारी आहे. कारण अशोधित जीवित घालविणे अयोग्य आहे ('An unexamined life is not worth living' Socrates) असे म्हणतात. याचा आपल्याला नकोका विचार करायला ?

तीर्थराम इ. स. १८९२ मध्ये गणित घेऊन एम्. ए. मध्ये पहिला आला. त्या वर्षी गणिताचे प्रश्न इतके कठीण आले होते की, हिंदुस्थानांतील कोणत्याही विश्वविद्यालयांत असे प्रश्न पूर्वी कधी आलेले नव्हते, असे खुद्द तीर्थराम म्हणत असे.

रामाची ही असामान्य बुद्धिमत्ता पाहून त्या महाविद्यालयाचे प्रिन्सिपॉल मे. डब्ल्यू वेल. हे फार खुष होऊन त्यांनी 'प्रांतिक सिव्हिल सर्विस-करितां तीर्थरामाने जावे अशी इच्छा प्रदर्शित केली. शिवाय लायकीप्रमाणे त्या वर्षी रामाचाच हक्क होता. परंतु रामाला उपदेशक किंवा अध्यापक होण्याचीच आवड असल्यामुळे ती मिळणारी शिष्यवृत्ति घेण्याचे नाकारण्याची बुद्धि त्याला झाली ! पण छे ! तसे नव्हे. सीनियर रँगलरसारखी लौकिक परीक्षा देऊन निव्वळ आंकडेशास्त्री होण्यापेक्षां विश्वेशाच्या विद्यालयांतील सर्वांत मोठी परीक्षा देऊन मगच ह्या विश्व-विद्यालयांतील अलौकिकत्व संपादन करावे असाच परमेश्वरी संकेत होता-म्हणूनच त्याला अशी बुद्धि झाली ! मागील पत्रांत सांगितलेच आहे की, राम थोडे खाई व ते पचविण्यालासुद्धां त्याला नियमित व्यायाम करावा लागे. यावरून त्याची प्रकृति किती अशक्त होती हे दिसून येते. लहानपणापासून पोषक अन्नाचा अभाव, दारिद्र्य, मानसिक व शारीरिक क्लेश, व त्रास, अतिशय नेटाने व कसून केलेला अभ्यास ह्या सर्व गोष्टींचा सामवायिक परिणाम तीर्थरामाच्या

शरिरावर बराच वाईट व्हावा यांत नवल नाही. एम्. ए. झाल्यावर तर त्याची प्रकृति फारच ढांसळलेली होती. त्याला वारंवार ताप येई, त्याचें कपाळ दुखे, शिवाय मलावरोधाची नेहमीं तक्रार असे. अंगावरचे मांस नाहीसें होऊन सर्व हाडे दिसूं लागलीं होती. मान लांब झाली, व आवाज घोगरा झाला आणि त्याला बोलण्यालासुद्धां त्रास पडे. अशा स्थितींत त्याचा जीव कसा टिकाव धरून राहिला होता, ह्याचें जरी कित्येकांना आश्चर्य वाटे, तरी मिताहार व ब्रह्मचर्य यांचें योग्य पालन हेंच त्याचें कारण होतें असें वाटे. एकीकडे परमार्थाची जिवंत कळकळ पण दुसरीकडे पहावें तों शरीर मात्र दुवळें. ही स्थिति पाहून तीर्थरामाला फारच वाईट वाटलें. ह्मणून त्यानें ताबडतोब शरीर सामर्थ्यवान् व बळकट करण्याचा ठाम बेत केला. यावेळीं त्याला 'शरीरमायं खलु धर्म साधनम्' हे वचन यथार्थतः कळलें. यामुळें आतां त्याचें सर्व लक्ष प्रथमतः 'शरीर सुधारणा' याच गोष्टीकडे लागलें होतें. हल्लींसारखा औषधांचा अगर पाकांचा सुळसुळाट त्यावेळीं नव्हता. अगर त्याच्या भपकेबाज जाहिरातींचा सुकाळही तेव्हां नव्हता. शिवाय विद्याच्या रामावर लक्ष्मीची केवढी कृपा होती हेंहि आपण पाहिलेंच आहे. तथापि त्यानें आपली प्रकृती कशी सुधारिली, त्या करितां त्यानें काय काय प्रयत्न केले, व त्यांचा केवढा मोठा व विलक्षण परिणाम त्याच्या शरिरावर झाला, ह्या सर्व गोष्टी बोधपर असल्यामुळें त्यांकडे लक्ष पुरविणें अयोग्य होणार नाही.

उपाय.

(१) व्यायामः—राम रोज नियमित व्यायाम करी. व्यायामाच्या जुन्या पद्धतींत फेरबदल करणें व नवीन पद्धति शोधून काढणें ह्यांत त्याला मौज वाटे. त्यांपैकीं

(अ) चारपाई अथवा खाट हलके हलके वर उचलणें व खालीं आणणें ही एक होय. ही कृति महाविद्यालयांतील सर्वांत सशक्त विद्यार्थी वीसपेक्षां जास्त वेळां करूं शकत नसे. पण राम एकशें साठ वेळां करी !

(आ) ताठ उभे राहून आपले दोन्ही हात तोंडासमोर आणून हलके हलके दूर करीत खांच्याच्या सरळ रेषेत आणणे व पुनः तोंडासमोर आणणे, ही दुसरी पद्धत होय. सर्वांना मी प्रेमाने आलिंगन देत आहे, अशी भावना मात्र या कृतीमध्ये करावयाची असते.

ह्या कृति ह्या काळांत जरी सोप्या व विशेष महत्वाच्या नाहीत असे वाटले, तरी राम ज्या काळांत शिकत होता त्याचा विचार केल्यास त्यांची योग्यता खास कमी नव्हती.

(२) सहल करणे:—राम नेहमीं दूरपर्यंत सहल करी व संवयीने तीस तीस मैल फिरे.

आहार.

राम हा पंजाबी असूनसुद्धां त्याचे मुख्य अन्न दूध व भात असे. एम्. ए. मध्ये असतांना तर तो निव्वळ दुधावरच राही. पुढे पुढे तर तो एका खेपेला पांच शेर दूध पिई.

या सर्व उपायांवर ताण म्हणजे पुढे दिलेली ' वैदिक धर्मातील ' अपूर्व गुटिका तो नियमाने सेवन करी.

“ श्रीवैद्यरत्न कविराज आयुर्वेदाचार्य पं. निसर्गदत्तशर्मा आरोग्यनिधि यांनीं बनविलेले

‘ सर्व-रोग-प्रतिबंधक-कल्प ’

हे अपूर्व औषध

आमरण हरएक अवस्थेत व हरएक मनुष्याला अत्यंत उपयोगी असून

‘ हटकून गुण ’

देणारे व हव्या त्या ठिकाणीं मिळणारे अगर प्रत्येकाला बनवितां येण्याजोगे आहे. खालील पत्त्यावर मागविल्यास पाठवूं.

‘ बनविण्याची रीति ’

(१) ब्राह्ममुहूर्तावर उठणें १०० भार (२) योगासनाचा व्यायाम ५० भार (३) प्राणायाम व ध्यान १७५ भार (४) ब्रह्मचर्य व संयम २०० भार (५) मिताहारादि नियम १०५ भार (६) सदाचार १०० भार (७) गिर्यारोहण ६० भार (८) दुर्व्यसन त्याग ७० भार आणि (९) सत्संगति १५० भार. हीं सर्व औषधें घेऊन त्या सर्वांचें वस्त्रगाळ चूर्ण करून स्वाध्याय व धर्माचरणरूपी अमृतरस यांच्या एकवीस भावना द्याव्या व सुविचार, सद्गुण, सद्वासना वगैरे सत्पदार्थांचें मिश्रण बनवून प्रत्यहीं सेवन करण्याकरितां आपल्या इच्छेप्रमाणें गोळ्या बनवाव्या. अधिक सेवन केल्यास कांहीं नुकसान नाही.

अनुपानः—यमनियमरूपी गोमातेचें ताजें दूध उपर्युक्त गोळीबरोबर यथेच्छ घ्यावें.

किंमतः—‘ एक—लक्ष—मुद्रा ’

प्रागविण्याचा पत्ताः—निसर्ग औषधालय,

भुवनपुरी,

जगत् नारायण चौक

अमरावती. ’

परिणामः—

उपरिनिर्दिष्ट रीतीनें व्यायाम करून या अपूर्व गुटिकेचें प्रतिदिन सेवन केल्यास कोणता रोग हटणार नाही ? शरीरयष्टि वज्रासारखा व मदनाला लाजविणारी कां बनणार नाही ? या प्रकारच्या गुटिकेचा परिणाम असा झाला कीं, राम हिमालयाच्या पहाडांत वीस पंचवीस मैल सहज जाई. कौपीन व कांबळें एवढ्या सामुग्रीनें तो गंगोत्री, जम्नोत्री, आणि बदरीनाथ हीं शिखरें चढूं शकला. गंगोत्रीचा वर्षमय प्रवास त्याला करितां आला. राम अगदीं उंच व थंड पहाडावर आणि निर्जन व भयंकर गुहेत रहात असे. मध्यरात्री कशाचीही पर्वा न करितां जंगलांत फिरे, भर पावसाळ्यांत जोराच्या

प्रवाहांतून वहात जाणारीं गुरें ढोरें पैलतीराला पांचवूं शकला आणि अमेरिकेंत असतांना तर चाळीस मैलांच्या शर्यतींत गमतीनें धांवून राम शर्यत जिंकणाऱ्या गड्यांच्या आधीं दोन तास आला ! ! सारांश अशक्त, कृश, आणि भित्त्या * रामाचें व लाहोरच्या विद्यार्थ्याचें रूपांतर बळकट, तेजःपुंज निर्भय आणि धाडसी अशा पहाडी मनुष्यांत झालें तें कशानें बरें ?

किं पुण्यमिति ? ब्रह्मचर्यमिति ॥

किं लौक्यमिति ! ब्रह्मचर्यमेवेति ॥

गोप. ब्रा. २-५

* राम लाहोरास असतांना एकांतवासाच्या आवडीमुळें गांवाबाहेर एकीकडे राही. तेथें एकदां त्यानें आपली पेटी उघडली असतां आंतून एका कृष्ण सर्पानें झटकन आपली फणा वर केली. लागलीच रामाची घाबरगुंडी उडून तो सर्व सामान तेथेंच टाकून पळाला व पुनः त्या ठिकाणीं रहाण्यास आला नाहीं. (पहा. ता. १४ मे १८९० चें पत्र)

प्रकरण ४ थें.

स्वामींचा गृहस्थाश्रम.

कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुंब्यमपि ।
विपश्चिन्नश्वरं पश्येद्दृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ५२ ॥

(श्रीम. भा. अ. १०)

वयोमानानुरूप मनुष्याची मनःस्थिति बदलत असते. ह्या स्थितीचें सूक्ष्म-निरीक्षण करून मानवी मनाच्या वाढीकडे व उत्क्रान्तीकडे नीट लक्ष देऊन मगच चार आश्रमांची योजना चातुर्वर्ण्यप्रधान आर्यसंस्कृतीनें केलेली आहे. या चारही आश्रमांतील आचार व नीतिनियम यांचा विचार करितांच ' निः-श्रेयस प्राप्ति ' हें ध्येय पुढें ठेवून ते केलेले आहेत असें ताबडतोब पटतें. अशा रीतीनें चार आश्रम हें व्यक्तीची पूर्ण उन्नति करून घेण्याचें एक उत्कृष्ट व अनुपम साधन ठरतें. या साधनाच्या द्वारे एकदां व्यक्तीची उन्नति झाली म्हणजे अशा उन्नत व्यक्तीच्याहातून समाजांची उन्नति सहजासहजी होऊं शकते. आणि समाजोन्नति हेंच धर्माचें खरें खरें अंतिमसाध्य आहे. हें साध्य आर्यांच्या वर्णाश्रमप्रधान वैदिकधर्माच्याद्वारे साध्य झाल्याची साक्ष फक्त इतिहास देतो; एवढेंच नसून त्या धर्माचा जिवंतपणा, किंबहुना अमरत्व आणि इतर सर्व धर्मायांची त्या धर्माकडे वळण्याची तीव्र लालसा ह्या गोष्टीही देतात. यावरून ' आश्रमधर्म ' ही एक धार्मिक बाब असून ती बाजार सौद्याची गोष्ट नाही असें सिद्ध होतें.

ज्याअर्थी हे आश्रमधर्म व्यक्तीच्या उन्नतीला साधनीभूत आहेत असें उल्लेखिलें त्याअर्थी वैयक्तिक उन्नतीच्या अंतिमसाध्याला म्हणजे परमार्थ प्राप्तीला जाऊन पोचण्याचा जो सोपान आहे त्याच्या हे आश्रम पायऱ्या आहेत अथवा साध्य प्राप्त करून घेण्याचे ते चार भिन्न भिन्न मार्ग आहेत, असा प्रश्न उद्भूत होतो. त्याचा थोडक्यांत विचार करूं.

गृहस्थाश्रमी राम.

Manoranjan Press, Bombay.

पूर्वजन्म संस्कार, आनुवंशिक संस्कार आणि पारिस्थितिक संस्कार, यांच्या उच्चनीचतेवर मानवी मनाचा विकास अवलंबून असतो. हा विकास बहुजनसमाजांत कोणत्या प्रमाणांत होतो याचा खोल विचार करून व अनुभव घेऊन मानवी मनाचा पूर्ण विकास होण्याच्या मार्गातील सोपानाच्या, व्यक्तित्वाचा विश्वात्मत्वांत विकास करण्याच्या मार्गावरील सोपानाच्या, जीवात्म्याचा शिवात्म्यांत विकास करण्याच्या म्हणजे परमार्थप्राप्तीच्या मार्गातील, चार आश्रम, हे चार पायऱ्या व्हावे अशी योजना ह्यांत केलेली आहे, असे सूक्ष्म विचारांनी दिसेल. तथापि सुख दुःख, शीत उष्ण, इत्यादि भावनांत जसे सापेक्षत्व आहे, तसेच लौकिक व अलौकिक अगर सामान्य व असामान्य यांमध्ये आहे. जगांत कांहीं अलौकिक अगर असामान्य व्यक्ति असतातच. त्यांच्या चरित्राकडे पाहिल्यास ते वर सांगितलेल्या चार पायऱ्यांवरून क्रमाक्रमाने गेले असे दिसत नाही. तथापि चार आश्रम हे मानवी मनाच्या उत्क्रांतीचे निदर्शक असल्याकारणाने अथवा विकासाला साधनीभूत असल्याकारणाने त्या आश्रयांच्या द्वारे प्राप्त होणारी मनोविकासांची जी स्थिती स्थितीमात्र त्या अलौकिक व्यक्तींनी त्या आश्रमांत न शिरतांनाच प्राप्त करून घेतलेली होती. यामुळे ती स्थिती प्राप्त करून देणाऱ्या आश्रमांना फांट देऊन त्यांच्यापुढील स्थिति संपादन करण्याला आवश्यक अशा आश्रमाच्या त्यांनी स्वीकार केलेला आहे असे दिसते. परंतु हे अपवाद प्रमाणभूत मानावयाचे नसून ते मुख्य नियमाचे समर्थन करणारे पुरावे असतात. शिवाय नाथ म्हणतातः—

* ज्यासी वैराग्य नाही सर्वथा । हृदयीं स्त्रीकामाची आस्था । तेणें द्वितीय-
श्रम संस्था । गार्हस्थ्या करावें ॥ ३७५ ॥ स्त्रीकामू तरी नावडे । विवेक वैराग्य
ज्यासी थोडे । तेणें वानप्रस्थाश्रमाकडे रिघावें रोकडे तात्काळ ॥ ३७६ ॥ जो

* गृहं वनं वोपरिशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः ।

आश्रमादांश्रयं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत् ॥ ३८ ॥

(श्रीम. भा. ११ अध्याय)

विवेक-तेजें दीप्तिमंत । ज्यासी सदा वैराग्य धडधडीत । जो सर्वार्थी दिसे वि-
रक्त । त्यासीच निश्चित चतुर्थाश्रम ॥ ३७७ ॥ (अ. १७)

याशिवाय आणखीही आधार विधानाच्या समर्थनाकरितां दाखवितां येतील.
म्हणून वर केलेल्या विवेचनांवरून आश्रमसंस्था ह्या परमार्थप्राप्तीच्या म्हणजे
जीविताच्या अंतिम साध्याला पंचविणाच्या सोपानाच्या पायऱ्या आहेत,
असा निष्कर्ष निघतोः' परंतु

‘ ऐशिया वैराग्य विवेके स्थिती । गृहींवसतां गृहस्थाप्रति । प्राप्त होय
निजमुक्ती । जाण निश्चितीं उद्धवा ॥ ५०६ ॥

गृहीं असोनी आश्रम स्थिती । त्यासी मुख्यत्वे भगवद्भक्ति । त्यासी आश्र-
मांतर प्राप्ति । नलगे निश्चितीं मद्भक्ती ॥ ५०४ ॥

काळीं अकाळीं सर्वथा । भजनीं पालट नाहीं चित्ता । ऐसी ज्या गृहस्थाची
अवस्था । तेणें असावें सर्वथा गृहस्थाश्रमीं ॥ ५१० ॥

जया कर्माची अति आसक्ती । आणि विषयाची अनासक्ती । नाहीं ज्ञानयुक्त
शांति । त्यासीं वानप्रस्थीं अधिकारुं ॥ ५११ ॥ ज्यासी विरक्ती शांति ज्ञान-
स्थिति । करतळामळक हस्त प्राप्ती । संन्यास ग्रहण स्थिति । जाण निश्चितीं
अधिकारी ॥ ५१२ ॥ * (अ. १७)

आ सर्व वचनांचा ससंद विचार केल्यास प्रत्येक आश्रमही आपापल्यापरी
जीवित हेतू साध्य करून देण्याला समर्थ आहे. असें दिसते.

याप्रमाणें चार आश्रम हे परमार्थ प्राप्तीच्या मार्गातील क्रमाक्रमानें चढा-
वयाच्या चार पायऱ्या आहेत अथवा ते परमार्थ संपादन करण्याचे चार

१ चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।

एतामारुह्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥

(महा. भा. शां. प. २४१-१२५)

* कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्टु मामेव भक्तिमान् । तिष्ठेद्वनं वोपविशेत्प्रजावान्वा-
परिव्रजेत् ॥ ५५ ॥

(श्री. भा. अ. १७)

स्वसमर्थ मार्ग आहेत असें दाखविण्यांत आले. तथापि वरील सर्व विवेचनाचा अधिक सूक्ष्म विचार केल्यास चार आश्रमांना चार पायऱ्या मानणें अथवा भिन्न भिन्न मार्ग मानणें या विचार मालिकेला एकच रहस्यरज्जु आधारभूत आहे. तो रहस्यरज्जु परमार्थ प्राप्ति करून देणारा मनोविकास हा होय. याप्रमाणें मनोविकास करून परमार्थ प्राप्ति झाली ह्मणजे वैयक्तिक जीवित हेतु साध्य झाला. परंतु 'मनोविकास' 'मनोविकास' ही गोष्ट सामान्य नाहीं. याकरितां तत्सिद्धयर्थ आश्रम धर्मपालन हीच एक उत्तम सोय आहे. असाच सामान्य निष्कर्ष निघतो. आणि मनोविकास म्हणजे ज्ञान. भगवान् श्रीकृष्ण तरी हाच मनोविकास, हेंच ज्ञान, प्राप्त करून घेण्याचा उपदेश करितात. 'आत्मज्ञान विनापार्थ' ह्यांत तरी हाच अर्थ भरलेला आहे.

यानंतर समाज धारणेला, समाजाच्या उत्कर्षाला व उन्नतीला, आश्रमसंस्था ह्या कशा पोषक व आवश्यक आहेत ह्याचा विहंगम दृष्टीनें विचार करूं.

“मनुष्याबरोबर समाज व समाजाबरोबर मनुष्य परमेश्वरानें उत्पन्न केला असल्यामुळें त्याला जितकें बुद्धिवल, सत्ताबल, द्रव्यबल, किंवा शरीरबल स्वभावतः असेल, अगर स्वधर्मानें प्राप्त करून घेतां येईल, त्या त्या मानानें समाजाचें यथाशक्ति धारणपोषण करण्याचें कर्तव्य व अधिकार हीं चातुर्वर्ण्यादि किंवा गुणकर्मविभागानुरूप सामाजिक व्यवस्थेनें प्रत्येकासच जन्मतः प्राप्त झालेलीं असतात.” (गी. र. पृ. ३३२) याकरितां, हें कर्तव्य यथाधिकार बजाविण्याकरितां मार्गदर्शक म्हणून कांहीं नीतिनियमांची आवश्यकता असणें स्वाभाविकच आहे, मग हें कर्तव्यकर्म लोकसंग्रह समाजनीति, लोकयात्राव्यवहार, सर्वभूतहित, वगैरे कोणत्याही नांवाखाली केलें तरी चालतें. पण तें करावें लागतें हें खरें. अशा रीतीनें प्राप्त झालेलें महत्वाचें सामाजिक कर्तव्य करण्यांत चूक होऊं नये. टाळाटाळी होऊं नये, अथवा परांमुखता उत्पन्न होऊं नये, म्हणून त्यास आपल्या शास्त्रकारांनी 'ऋण' असें म्हटलें आहे. त्यांत अर्थही फार खोल व विचारणीय आहे, हें शोधक बुद्धीला सहज दिसेल. याकरितां समाजासंबंधानें व्यक्तिविषयक कर्तव्य म्हणून ज्या 'वर्तल्याच्या विवेकाची' आवश्यकता आहे, तो व्यापक असून

सुलभ व सुबोध असावा लागतो. अशा विवेकाच्ची दिशा गीतेंत ' आत्मौ-पम्यबुद्धि ' या नांवाखालीं भगवंतांनीं दाखविली आहे. सर्वाभूतीं परमेश्वर आहे हें तत्व ओळखून ' आमवत् समबुद्धीनें दुसऱ्याशीं वागत जा ' असें त्यांनीं सांगितलें आहे. हा विवेक, ही बुद्धि म्हणजे एक अनेक नीतिनियमांचें कोष्टागारच आहे. कारण लोकांवर दया करणें, त्यांना अभ्युदयाच्या मार्गास लावणें, त्यांच्यावर प्रीति करणें, त्यांना न दुखविणें, त्यांच्याशीं न्यायानें व समतेनें वागणें, द्रव्यापहार न करणें, पुष्कळांचें पुष्कळ हित करणाची बुद्धि मनांत वाळगणें, सर्वाशीं बंधुप्रेमानें वागणें, इत्यादि अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव आत्मौपम्यबुद्धींत होतो. सारांश सर्व नीतिनियमांचें योग्य तऱ्हेनें पारख होण्यास मानवी मनाची उत्क्रांति, वयोमानानुरूप होणारा मेंदूचा विकास, मानवी शरिराची इन्द्रियरचना व त्याचे धर्म, मनाची विकारवशता वगैरे सर्व सृष्टिनियमांना सतत दृष्टीसमोर ठेवून सर्वसाधारण मानवसमाजाला सुंकर होईल अशी हिंदुधर्मशास्त्रांतर्गत आश्रयव्यवस्थेशिवाय कोणती विधायक व श्रेष्ठतर उपाय योजना जगावरलि इतर कोणत्या समाजांत आढळून येते ?

आर्यांनीं केलेली ही योजना समाज धारणेला म्हणजे समाजाच्या शारीरिक मानसिक व बौद्धिक विश्वासाला अनुभवानें इतकी योग्य व उपयुक्त ठरली आहे कीं, पाश्चात्य संस्कृति ही श्रेष्ठतम संस्कृति आहे असें मानणाऱ्या सर्व प्रकारच्या शास्त्रांची आपापल्या समाजाची धारणा करण्याच्या कामांत उडणारी दैना, पाश्चात्य संस्कृतियुक्त समाजाच्या मनांत स्वसंस्कृतीविषयी उत्पन्न झालेला अनादर आणि आर्यसंस्कृतीबद्दल उत्पन्न झालेला आदर ह्या गोष्टी त्याची साक्ष देत आहेत.

अभ्युदयाच्या उत्तुंग शिखरावर आरूढ होऊनहीं मानसिक चांचल्य, व षड्विकार प्राबल्य, त्यांच्या तीक्ष्ण दाढेखालीं रगडत असतांना विव्हळणाऱ्या पाश्चात्य व्यक्तीकडे व समाजाकडे आणि त्यांच्या अनुयायाकडे पाहिल्यास अभ्युदयाचा घांस तोडीं येऊनही त्यांना उपाशीं मरण्याची पाळी कां येत आहे या गोष्टीचा एकदम विचार डोक्यांत येतो. विचार करितां व्यक्तीचें सामाजिक कर्तव्य, समाजाचें व्यक्तीसंबंधाचें कर्तव्य.

व्यक्तीचें व समाजाचें अंतिमसाध्य हीं सर्व क्षुद्र व देवघेवींच्या स्वरूपाचीं आहेत. यामुळें त्यांना सुखाभावांत म्हणजेच दुःख समृद्धीत लोळावें लागत आहे असें दिसतें. विशेषतः त्यांची सामाजिक बंधनें (social ties) रानटा व असंस्कृत स्वरूपाचीं असल्यामुळेंच उपयुक्ततावाद (utilitarianism), सर्वभूत हितरतत्व (Humanitarianism), परोपकारीपणा (Philanthropy), वगैरे वाद माजवून त्यांची समाज धारणेला अति निकडीची आवश्यकता असल्याचें त्यांना सिद्ध करावें लागत आहे. किंबहुना अशा प्रकारचे वाद, त्यांचा पुरस्कार करणाऱ्या संस्था व त्यांचीं कामें, ह्या सर्व गोष्टी समाज धारणेला उदात्त स्वरूपाच्या धर्माची जरूरी आहे, तो देवघेवींच्या व सौद्याच्या तत्वावर चालूं शकणार नाहीं, अथवा उद्धारणेसाठीं 'वर्तियाचा विवेक' उदात्त स्वरूपाचा पाहिजे अशा कवुलीजबाबाचीं व वाटलेल्या उणीवेचीं प्रत्यक्ष चिन्हें आहेत असें विचारान्तीं पटतें.

वरील सर्व विवेचनावरून ह्या युगांतील प्रगति व सुधारणा ह्यांच्या योगानें समाजाची धारणा न होतां उलट तो डबघाईस येत चालला आहे, याकरितां तद्धारणेसाठीं कोणत्या तरी एका उदात्त तत्वाच्या भक्कम आधाराची आवश्यकता आहे, यासाठीं आर्यांनीं ज्या तत्वाचा आधार घेतला व ज्या दिशेनें विचार केला तो आधार व ती दिशा तरी आज कालयुक्त फेरफारांनीं अनुकरणीय आहे असें वाटूं लागलें आहे असा निष्कर्ष निघतो.

एवंच समाजधारणेला वर्णाश्रम संस्थाच योग्य असें सिद्ध झालें. यानंतर ज्याला आश्रमश्रेष्ठ अशी संज्ञा देतात अशा गृहस्थाश्रमाची थोरवी व महत्व यांचा थोडका विचार करून हें झालेलें विषयांतर संपवूं. ह्या विषयांतराबद्दल वाचकवर्ग मला माफी देतील अशी आशा आहे.

गृहस्थाश्रमाचें महत्व व थोरवी.

ब्रह्मचर्याश्रम हा जसा चारी आश्रमांचा पाया आहे, तसा गृहस्थाश्रम हा त्यांचा धारण आहे. प्रत्येक व्यक्तीला दोन प्रकारच्या कर्तव्यकर्मांची जबाबदारी जन्मतः प्राप्त झालेली असते. तीं दोन प्रकारचीं कर्तव्यकर्मे म्हटलीं म्हणजे एक वैयक्तिक व दुसरें सामाजिक हीं आहेत. हीं दोन्हीं कर्तव्यकर्मे जितकीं

यथासांग गृहस्थाश्रमामध्ये करितां येतात, तितकीं दुसऱ्या कोणत्याही आश्रमामध्ये करितां येत नाहींत. म्हणून गृहस्थाश्रमाच्या मोठेपणाच्या अनेककारणांपैकीं हें एक आहे. वैयक्तिक कर्तव्याची परिपूर्णता वैयक्तिक उन्नतींत (शारीरिक, मानसिक व नैतिक) होते आणि व्यक्तीच्या सामाजिक कर्तव्याची परिसमाप्ति सामाजिक उन्नतीचा आपल्या वांट्याला झालेला भाग यथायोग्यपणे करून दाखविण्यांत होते.

(२) स्वार्थ व परमार्थ एकसमयावच्छेदे करून साधण्याचें गृहस्थाश्रम हें एक रम्य व श्रेष्ठ स्थान आहे. इंद्रियनिग्रह व ज्ञानार्जन हीं ब्रह्मचर्याश्रमाचीं दोन अंगे आहेत. तीं पूर्णावस्थेला येत असतां ज्या अनेक सद्गुणांचें बीजारोपण व्यक्तीच्या मानसोद्यानांत होऊन वृक्ष वाढीला लागलेला असतो. तो वृक्ष सुपुष्पफलयुक्त होण्याचा किंबहुना त्या सद्गुणांच्या खऱ्या खऱ्या व्यवहारिक उपयोगाचा व कसोटीचा योग्य काल हाच आश्रम आहे. परमेश्वरानें उत्पन्न केलेले सर्व पदार्थ म्हणजे सृष्टि ही मनुष्याने तिचा योग्य उपयोग करावा म्हणून असून अयोग्य उपयोगाकरितां नव्हे. याच नियमाला अनुसरून प्रत्येकाला मिळालेला देह व त्याचें सामर्थ्य, मन व त्याचे विकार, गुण व धर्म, आणि मनुष्य प्राण्याला दिलेली विशेष देणगी, जी बुद्धि ती व तिचें सामर्थ्य, ह्या सर्वांचा योग्य म्हणजे स्वोन्नतीला पोषक असा उपयोग करून घेणें हेंच त्याचें खरें कर्तव्य आहे. शारीरिक सामर्थ्य, मनोविकार आणि बुद्धि यांचा सदुपयोग करण्याचा योग्य काल गार्हस्थ्य हाच आहे. हें काम कष्टसाध्यच असल्यामुळें आमच्या शास्त्रकारांनीं तदनुरूप असे नीतिनियम पूर्ण विचारांनीं ठरवून दिले आहेत.

(३) गृहस्थाश्रमाचा मुख्य अथवा मध्यवर्ती भाग पाणिग्रहण व तद्वरिं प्राप्त झालेली जबाबदारी हा आहे. पाणिग्रहण विधीचा मुख्य हेतु ' प्रजोत्पादनाय ' या मंत्रभागावरून स्पष्ट होतो. या हेतूचें अंतिम साध्य तरी वैयक्तिक वासनांचें व विकारांचें दमन करून त्यांना आत्मोद्धार प्रवण करणें आणि स्वतः सामाजिक जबाबदारींतून पार पडणें हेंच आहे, असें सूक्ष्म विचार केल्यास दिसेल. वैयक्तिक व सामाजिक उन्नति ह्या दोन गोष्टी गृहस्थाश्रमांत एकदम

कशा होतात हें थोडक्यांत पाहूं. आत्मोद्धाराची पहिली पायरी चित्त-
शुद्धी ही आहे. चित्तशुद्धीची इमारत शमदमादि साधन चतुष्टयावर रचि-
लेली आहे. साधनचतुष्टय संपादन उत्कृष्ट स्वरूपाचें झालें आहे किंवा नाहीं,
त्यांत कमतरता असल्यास ती कशी भरून काढावी वगैरे गोष्टी कौटुंबिय व्यव-
हारांत अत्युत्तम तऱ्हेनें कळतात. आत्मविश्वास कसा करावा ह्याचें व्यवहारिक
शिक्षण मिळण्याजोगें असेल तर तें याच आश्रमांत. ज्या ब्रह्मचर्याच्या
संरक्षणावर व्यक्तीची मानसिक व नैतिक उन्नति अवलंबून
असते त्या ब्रह्मचर्यपालन संरक्षणाचा योग्य काल तरी हाच
आश्रम आहे, आणि ही कष्ट साध्य गोष्ट तडीस नेण्याकरितांच ऋतुगमनादि
निसर्गानुरूप विधिनिषेध आपल्या शास्त्रकारांनीं सांगितलेले आहेत. महा-
राष्ट्रीय साधुसंतांनीं संसाराचें जें भेसूर वर्णन जागोजाग केलेलें आहे, त्याचा
तरी उद्देश हाच आहे कीं, प्रत्येकानें मनाचें अधःपतन करणाऱ्या, या
आश्रमांतील सर्व धोक्यांचा इशारा घेऊन सावध व्हावें आणि आत्मो-
द्धाराच्या मार्गापासून चुकूनसुद्धां पराङ्गमुख होऊं नये, प्रेम, दया, क्षमा,
शांति, परोपकारबुद्धि वगैरे अनेक सद्गुण हीं आत्म विश्वासाचीं उपांगें
आहेत. त्यांची क्रमाक्रमानें वाढ होण्यालाही हाच आश्रम योग्य आहे. पाणी-
ग्रहण हें वैयक्तिक कामनापूर्तीचें साधन आहे असें मानणें, व त्याला बाजार
सौदा (contract) समजणें म्हणजे परमेश्वरानें व्यक्तिमात्राच्या ठिकाणीं
उत्पन्न केलेल्या वासनांचा दुरुपयोग करणें होय. अग्नीचा योग्य उपयोग
केल्यास तो अन्न शिजवून आम्हांला जिवंत राखितो; तीच योग्यता मनो-
वासनांची आहे. आपलें कुटुंब हेंच आपलें जग आहे असें मानून चालणें
म्हणजे स्त्रीजातीमध्ये परमेश्वरानें उत्पन्न केलेलें जें दिव्य प्रेम व पाणी ग्रहण
विधीनें ज्या प्रेमाचा संयोग पुरुष प्रकृतीशी घडवून आणिला, त्या प्रेमाचा
अगदीं दुरुपयोग करणें आहे. अशा प्रकारची जाणीव उत्पन्न करून देण्याच्या
इराद्यानें कीं काय महाराष्ट्रीय साधुसंतांनीं केलेलीं संसाराचीं भेसूर वर्णनें हे
इशारे आहेत.

सारांश, कुटुंबांतच लंपट न होतां, कुटुंबाचें पुढें मित्र, आप्त, गोत्रज,
ग्रामस्थ, जातिबंधु, धर्मबंधु आणि अखेर सर्व भूतमात्र या सर्वांच्या ठिकाणीं

स्वतःला पाहणें ही जी ज्ञानाची व आश्रम व्यवस्थेची परमावधी अथवा मानवी साध्याची परिसीमा ती गांठण्याचा प्रारंभ याच आश्रमांत होत असतो. आणि याच इष्ट सिद्धीकरितां यज्ञयागादि धर्म्य व चित्तशुद्धिकारक कर्मे गृहस्थाश्रमाच्या मार्गें कर्तव्य म्हणून आमच्या स्मृतिकारांनीं लावून दिलेली आहेत. पण तीं सुद्धां स्वार्थरहित म्हणजे निष्काम बुद्धीनें अथवा केवळ उपर्युक्त साध्य संपादनेच्छेनें केलीं असतां इष्ट परिणामी होतात, हें विसरतां कामा नये. वरील वर्णनांत गृहस्थाश्रमामार्फत साधावयाच्या वैयक्तिक उन्नतीचें दिग्दर्शन केल्यानंतर तद्वारे साधावयाच्या सामाजिक उन्नतीचें दिग्दर्शन करून हें विषयांतर संपवितों.

(१) व्यक्ति ह्या समाजाचे घटकावयव आहेत, म्हणून समाज सुरळीतपणें चालण्याकरितां या अवयवांची आवश्यकता आहे. ही आवश्यकता पूर्ण करण्याचें काम गार्हस्थ्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही आश्रमांत होणें नाहीं. अर्थात् हें जबाबदारीचें काम कसें पार पाडावें ह्याकडे वळणें इष्ट आहे.

नववधूचें पाणीग्रहण करतांना जे मंत्र उच्चारिले जातात त्यांकडे नीट लक्ष पुरविल्यास व्यक्तीवरील सामाजिक जबाबदारीतून कसें सुखरूप बाहेर पडावें हें दिसेल.

‘ गोत्रोत्पन्नां-शर्मणः पुत्रीं-पौत्रीं-प्रपौत्रीं-नाम्नीं कन्यां,-गोत्रोत्पन्नाय-शर्मणः पुत्राय-पौत्राय-प्रपौत्राय-नाम्ने श्रीधररूपिणे वराय प्रजोत्पादनाय तुभ्यमहं संप्रददे-प्रतिगृह्यताम्; या सूत्राकडे वरवर पाहिल्यास असें दिसते कीं, हें सूत्र सकृद्दर्शनीं वसिष्ठात्रिभृग्वादि प्रख्यात कुलांची आठवण करून देऊन नंतर त्या कुलांनां अनुरूप मानिलेल्या आपल्या अगदीं अलीकडील वाडवडिलांचें स्मरण करून देतें, परंतु ह्या सूत्राच्या गूढार्थाकडे अधिक खोल दृष्टीनें पाहिल्यास असें दिसतें कीं, श्रीधररूपी वराच्या द्वारे आपल्या गोत्राला शोभणारी अशीच संतति उत्पन्न करण्याकरितां ही विवाहग्रंथी बांधण्यांत येत आहे. ही जबाबदारी ओळखून वैवाहिक स्थितींत वर्तन केल्यास व्यक्तिगत सामाजिक जबाबदारी उत्तम

रीतीनें तडीस नेतां येणार नाहीं काय ? यावरून आमच्या शास्त्रकारांनीं विवाहविधीला धार्मिक महत्व कां दिलें व त्याच्यामार्गे विधिनिषेधादि कर्म-कांडाचा जबरदस्त लकडा कां लाविला ह्याचा उलगडा होईल.

हें एवढें विषयांतर करण्याचें कारण एवढेंच कीं, स्वामीरामतीर्थ यांचीं आर्यस्त्रीत्व व पत्नीत्व यांबद्दल मते काय होतीं व त्यांचें या बाबतींत वैयक्तिक आचरण कसें होतें हें पाहण्यास सुलभ जावें.

रामाचा संसार

जरी तीर्थराम विद्यार्थीदशेंत असतांनाच गृहस्थाश्रमी होते तथापि त्यांच्या संसाराला एम्. ए. झाल्यानंतरच वयाच्या सुमारे बाविसाव्या वर्षी सुरवात झाली. 'सर्वारंभास्तण्डुलाः प्रस्थमूलाः' हें संसाराचें, किंबहुना जीवित यात्रेचें आद्यसूत्र असल्यामुळे तीर्थरामांलाही उदरभरणाची सोय पाहावी लागली. शिकविण्याची फार हौस असल्याकारणानें त्यांनीं एफ. ए. व बी. ए. ह्या वर्गातील विद्यार्थ्यांकरितां गणिताचा एक खाजगी वर्ग उघडिला. याकरितां त्यांनीं अनुक्रमें दरमहा दहा व पंधरा रुपये प्रमाणें फी ठेविली होती. या वर्गांत महाविद्यालयांतील दोन अध्यापकही (professors) शेरीख झाले होते. एवढ्यावरूनच त्या वर्गाची स्थिति लक्षांत येईल. हें गणित शिकविण्याचें अवघड व दगदगीचें काम तीर्थरामांनीं कांहीं महिनेच केले व आजारी पडल्यामुळे त्यांना आपल्या घरीं मुरलीवाला येथें जावें लागलें.

बरे झाल्यावर तीर्थराम लाहोरास परत आले व तेथील 'सनातनधर्म सभेच्या' शिक्षणमंडळाचे प्रथमतः सभासद व नंतर चिटणवीस बनलें. येथून त्यांच्या लौकिक समाजसेवेस प्रारंभ झाला म्हटल्यास चालेल. याच वेळीं त्यांनीं 'वेदिक कॉलेज'मधून चित्रकलेचें ज्ञान संपादन केले. आजारीपणामुळे गणिताचा वर्ग बंद पडला होता. यास्तव त्यांना पुनः पोटापाण्याची अडचण भासूं लागली. इतक्यांत त्यांना सियालकोट येथील मिशन हायस्कूलांत ऐशीं रुपयांवर बोलाविण्यांत आल्यामुळे ते तिकडे गेले. त्यांचा प्रेमळ स्वभाव आणि गणिताचें असामान्य ज्ञान या दोन गुणांसुळे खुद्द त्यांची ख्याति होण्यांत इतकेंच नसून त्या हायस्कूलावरही विद्यार्थ्यांची संख्यावृद्धि होण्यांत परिणाम झाला.

संसाराचा एकदां 'आणा'सुरू झाला म्हणजे तो कधीं संपत नसतो परंतु रामांची गोष्ट तशी नव्हती. ते ह्या 'आण्या'ला पूर्णपणें ओळखून होते. शिवाय ते विद्यार्थी दशेंतील कष्टमय दिवसांची आठवण विसरले नव्हते. या काळांतील त्यांचें आवडीचें समाजक्षेत्र (Social Circle) छात्रगण हे असल्यामुळें ते त्यांच्याशीं इतक्या प्रेमानें, सहानुभूतीनें, निःस्वार्थी वृत्तीनें आणि सलगीनें वागत कीं, ते मागतलि ती वस्तु तीर्थराम त्यांना देई आणि कधीं कधीं तर तीर्थरामजींच्या नांवावर हलवायांकडून मिठाई व दूध घेत असत. केवढें हें विद्यार्थ्यांवरचें प्रेम ! नुकत्याच सुरू झालेल्या संसारांत पतीच्या कमाईवर पुष्कळशा मागण्या असतात असें सामान्यतः आढळतें. पण ती स्थिति तीर्थरामजींच्या संसाराची नव्हती हें असाधारण नव्हे काय ? त्यांची सर्व कमाई आपल्या सामान्य कौटुंबिक गरजा भागविणें व विद्यार्थ्यांकरितां खर्च करणें यांतच खर्च होई. 'त्यक्तेन भुञ्जीथाः' याचाच हा प्रारंभ म्हणावयाचा.

एक वर्षानंतर म्हणजे इ. स. १८८६ सालीं याच शाळेच्या बोर्डिंग हाउस सुपरिटेन्डंटचें कामही तीर्थरामजींकडे आलें. यामुळें विद्यार्थ्यांमध्ये मिसळणें, त्यांच्या वागणुकीला वळण लावणें, व त्यांमध्ये एका विशेष प्रकारचें पाणी उत्पन्न करणें ह्या तीर्थरामाच्या आवडीला या नवीन जबाबदारीच्या कामा-मुळें दुजोरा मिळाला. परंतु विद्यार्थ्यांच्या दुर्दैवानें लवकरच तीर्थरामजींना लाहोरच्या फोरमन ख्रिश्चन कॉलेजमध्ये गणिताध्यापकाच्या जागीं नेमणूक झाल्यामुळें जावें लागलें.

सियालकोट येथें असतांना देखील स्थानिक सनातन धर्म सभेमध्ये भाग घेऊन आपल्या स्फूर्तिदायक संभाषणांनीं तीर्थरामजी समाजसेवा करीत होते. तरुण विद्यार्थ्यांच्या, राष्ट्राच्या भावी आधार स्तंभाच्या मनाला व वर्तणुकीला वळण लावणें, त्यांच्या सहवासांत काळ घालविणें आणि सनातन-धर्म सभेसारख्या धार्मिक संस्थेंत उत्साहानें भाग घेणें, ह्या गोष्टी तीर्थरामजींची मानसिक स्थिति कोणत्या स्वरूपाची होती ह्याबद्दल साक्ष देण्याला पुरेशा आहेत. इंग्रजी शिक्षण आणि तेंही एम्. ए. पर्यंत व पाश्चात्यांच्या

भपकेबाज सुधारणांचा लखलखाट यामुळें तत्कालीन तरुण भारतीयांच्या ठिकाणी सामान्यतः दिसून येणाऱ्या स्वाभिमानशून्यता, स्वत्वाभाव, स्वधर्म-पराङ्मुखता ह्या गोष्टी एकाकडे आणि तीर्थरामजींचा तरुणपणचा संसार आणि त्यांचें सात्विक कार्यक्षेत्र दुसरीकडे असें चित्र पाहिल्यास तीर्थराम-जींचा मनोविकास फारच उठावदार दिसतो. संसार व तत्कालीन राष्ट्रीय मनाची विकृत स्थिति यांसारखी तरुण मनाला आपल्या उच्च ध्येयापासून च्युत करणारी व मानसिक अधःपतन करणारी आमिषें असतांनाही तीर्थरामजींच्या मनाचा चारा उच्च ध्येयाकडे वाहतांना पाहून विद्यार्थी दशेमध्ये होणाऱ्या मनःसंस्कारांचें प्राबल्य ताबडतोब लक्षांत येतें; व आपली तरुण पिढी राष्ट्रोद्धारक बनविण्याकरितां त्यांचें शिक्षणच कसें कारणीभूत होतें ह्याची ताबडतोब खात्री पटते.

पुनः लाहोर

‘ फोरमन ’ महाविद्यालयांत प्रोफेसर असतांना तेथील पौर्वात्य महा-विद्यालयांत (oriental college) ‘ रीडर ’ चें कामही तीर्थराम करीत. या नौकरीमुळें त्यांना मिळणाऱ्या सर्व पगाराचा विनियोग स्वतःच्या कौटुंबिक अगदीं निकडीच्या गरजा भागविणें व लायक विद्यार्थ्यांना व व्यक्तींना दान करणें यांत केला जाई. या काळांतील तीर्थरामजींचें आचरण विशेष लक्ष देण्यासारखें व अनुकरणीय होतें. या नौकरीमुळें ते समाजांतील एका विशेष दर्जावर (position) आलेले होते. यामुळें इतर सामान्य जनांप्रमाणें त्या दर्जाला अनुरूप अशी रहाणी बनविणें, शारीरिक सुखांची वृद्धि करणें, सभ्य-तेचीं व्यसनें लावून घेणें, खाणेंपिणें व पोषाख यांत चैन करणें, धनसंचय करणें वगैरे अनेक गोष्टी ‘ काय करता, आह्मांला समाजांत रहावयाचें आहेना ? ’ या पोकळ सबबीखालीं त्यांना करितां आल्या असत्या अगर कराव्या लागल्या असत्या. परंतु मनोधैर्याचा कोतेपणा व उच्च ध्येय जाणीवेचा अभाव दाखविणाऱ्या असल्या सबबीखालीं दडून रहाणारे ते नव्हते यामुळें ‘ कोणी निंदा कोणी वंदा । आह्मां स्वहिताचा धंदा ’ हाच मार्ग त्यांनीं पत्करिला व वरील सर्व गोष्टीकडे दुर्लक्ष्य केलें. त्यांची पत्नीही त्यांना अनुरूप अशीच मिळाली

होती, ही आनंदाची गोष्ट आहे. तथापि ती तशी नसती तरीसुद्धां त्यांच्या खंबीर मनापुढें तिचा टिकाव लागला नसता. ती खरी खरी पतिगामी सह-धर्मचारिणी आर्य स्त्री होती, व ती आपल्या पतीच्या मानसिक उन्नतीच्या यत्किंचितही आड न येणारी पण उलटपक्षीं यथाशक्ती मदत करणारी होती. ही गोष्ट खुद्द तीर्थरामजीही कबूल करितात. पुढें दिलेल्या पत्रावरून तीर्थरामजी खरोखर त्यागी अथवा संन्यासी बनत होते असें दिसतें.

‘ जून १८९६

आपलें कृपापत्र पावलें. मी सर्वस्वी आपला आहे. कोणत्याही वस्तूला माझी समजून बसलेलों नाही. द्रव्यसंग्रह हें सुखार्चें साधन आहे अशी माझी समजूत नाही. दागिने करण्याचा अथवा कोणत्याही सांसारिक वस्तूंचा संग्रह करण्याचा विचार माझ्या डोक्यांत नाही. आपल्या कृपेनें घराच्या ऐवजीं वृक्षाची छाया, वस्त्रांच्या ऐवजीं विभूति, शय्येला भूमि आणि क्षुधाशान्त्यर्थ भिक्षान्न मिळेल तर त्यांतही मी अत्यानंद मानीन. भिकाऱ्याप्रमाणें राहण्याची आज्ञा आपण कराल तर या सर्वांचा त्याग करून साधूप्रमाणें राहण्यालाही माझी तयारी आहे.....या सेवकाला केवळ कर्म करित रहाण्यांतच, तसेंच परमात्म्याचें अखंडानुसंधान राखण्यांतच इतकें सुख वाटतें कीं, त्याला बाह्य विषयांपासून प्राप्त होणारें सुख, अवडंबर व थाटमाट यांची कांहींच आवश्यकता वाटत नाही. ईश्वरार्पण बुद्धीनें कार्य करण्यांतच मला सुख वाटतें. सांसारिक पदार्थांच्या संग्रहानें माझा आत्मा मोठा होत नाही, किंवा त्यांच्या कमतरतेंमुळें तो लहानही होत नाही. तो सर्वदा आनंदरूप आहे.....

‘ सेवक तीर्थराम ’

यावेळीं तीर्थरामजी जरी अध्यापकाच्या कामावर होते; तथापि ते स्वतः विद्यार्थीच होते. किंबहुना त्यांचें सर्व आयुष्यच विद्यार्थीदशेंत गेलें. त्यांनीं आपल्या आयुष्याचा एकही क्षण व्यर्थ न घालवितां कामीं लाविता हें पाहिलें क्षणजे

काल जातो क्षण क्षण । मूळ येईल मरण ॥

कांहीं धांवाधांव करी । जंव तो मृत्यू आहे दूरी ॥

या रामदासोक्तीची अठवण होते. या काळांतील त्यांचा अभ्यास विश्वविद्यालयाची परीक्षा देण्याकरितां चालला नसून ब्रह्मज्ञान-प्राप्ती करून देणाऱ्या पवित्र संन्यास संस्थेची परीक्षा उत्तीर्ण होण्याकरितां चाललेला होता. हा झाला त्यांच्या अध्ययन अध्यापना-संबंधीचा विचार. गृहस्थाश्रमांतील कर्तव्यकर्मांमध्ये यजन व याजन ह्या दोन कर्मांस प्राधान्य दिले जाते. तीर्थरामजींनी अविद्या नाशाकरितां भक्ति व ज्ञान यांचे होमकुंड चेतविले होते व त्यांत आपल्या संकुचित ममत्वाची आहुति देण्यास ह्यणजे आपल्या संकुचित ममत्वाचा विकास करण्यास ते शिकत होते. यासंबंधांत त्यांचे ' यज्ञरहस्य ' (spirit of Yajna) हे व्याख्यान वाचनीय आहे. त्याचप्रमाणे ज्ञानदानाचे पवित्र कामही ते करित होते. सर्वांत ज्ञानदान हेंच श्रेष्ठ आहे. ते ह्यणतात

सबसे बढकर तो तीसरा है दान् ।

दान ईफांका, ज्ञानहीका दान ॥

पंडितो ! ज्ञान दान दीजिये गा ।

गणिताचे अध्यापक या नात्याने काम करित असतांना ते विद्यार्थ्यांना जें ज्ञानदान करित ते किती उच्चस्वरूपाचे व उदात्त ध्येयाचे होते याची साक्ष त्यांचा त्या विषयावरील निबंधच पटवाल. शिवाय सियालकोट व लाहोर येथील सनातन धर्मसभेमार्फत त्यांनी जीं व्याख्याने दिलीं, जें जिवंत ज्ञानदान केले, त्याची योग्यता खुद्द नारायणस्वामींच्या (स्वामी रामतीर्थीचे पट्टशिष्य) तोंडूनच ऐकविणे बरे.

“ कृष्णलीला व कृष्णगीता यांवरील गुसाईजींच्या व्याख्यानांनी माझ्या

१ ब्रह्मविद्या, आत्मज्ञान. (२) mathematics, its importance and the way to excel in it हा त्यांचा निबंध याच (इ. स. १९१८) काळांतील आहे.

मनावर जो विलक्षण परिणाम झाला तो अवर्णनीय आहे ! त्या वेळीं श्रीकृष्णाचें आचरण गर्हणीय आहे असें मी समजत होतो; व रासलीलेकडे तर मी नाकें मुरडीत होतो. गीतेवर विशेष श्रद्धा नव्हती. अशा स्थिति असूनही गुसाईजीचीं प्रेमभरित व्याख्यानें ऐकतांच, गीता वाचावी व कृष्णलीलांचा लक्ष्यार्थ समजवून घ्यावा असें मला वाटूं लागलें.” एकंतरीत ते जरी आत्मज्ञानाचें दान करण्यास या काळांत समर्थ नव्हते तरी ते जें ज्ञान देत तें कोणालाही आत्मज्ञानप्रवण करणारें होतें असें दिसतें. तीर्थरामजींच्या या साधकावस्थेतील नित्यक्रम समजला असता तर किती बहार उडाली असती ! परंतु तो अद्यापि अप्रसिद्ध आहे हें आमचें दुर्दैवच म्हणावयाचें ! सारांश या काळांतील त्यांचें आचरण गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणास अगदीं साजेसें हातें असें झटल्यास तें वावगें होणार नाहीं.

निस्सीम भक्ति व सगुण साक्षात्कार

तीर्थराम हे कृष्णाचे अनन्य भक्त होते. त्यांना गीतावाचनाचें इतकें वेड होतें कीं, त्यांनीं त्यांतील गूढार्थ ससजून तिच्याशीं समरस होतां येईपर्यंत ती वाचली. गीतेचें मनन अशा प्रकारें झाल्यावर श्रीकृष्णांचा निदिध्यास लागावा हें साहजिकच आहे. उन्हाळ्याची सुट्टी येतांच ते मथुरा वृंदावन येथें जात व सारी सुट्टी रासलीला पाहण्यांत घालवीत. कृष्णलीला पाहून तर त्यांना गुदगुल्या होत. अशा रीतीनें श्रीकृष्ण भक्तीची तीव्रता इतकी वाढली कीं, ते रात्रीच्या रात्री श्रीकृष्णाच्या दर्शनासाठीं इतके रडत कीं, त्यांच्या बिछान्यावरील पलंगपोसही ओला चिंब होई ! *कधीं कधीं रात्रीच्या कांठीं जाऊन श्रीकृष्णाच्या ध्यानांत इतके गहन जात कीं, रात्र किती झाली हाही पत्ता त्यांना नसे !

* “ Who weeps for God finds him. ”

(Sayings of Ramkrishna)

“ Thou shalt see the father when the heart will pant for him as it has panted for breath of air just now. ” (Bible)

भक्तांचें वेड

भक्तांचें अंतःकरण पाण्यांतून बाहेर काढिलेल्या माशाप्रमाणें परमेश्वर दर्शनासाठीं तळमळू लागलें म्हणजे त्याचें देहावरील व देहधर्मावरील सर्व भाव नाहीसे होऊन प्रत्येक वस्तूंत, प्रत्येक ठिकाणीं आपली उपास्य देवताच दिसूं लागते. अशी स्थिति झाली म्हणजेच देवदर्शनाला भक्ताची मनोभूमिका तयार झाली असें मानितात. अशा स्थितींत भक्ताला भूक, तहान इत्यादिकांचें भानही रहात नाही. तुकाराम, रामदास, रामकृष्ण परमहंस, तुलसीदास इत्यादि भक्तोत्तमांच्या चरित्राकडे पाहिल्यास वरील विधानांना पुरावा मिळतो.

भगवद्दर्शन पिपासा हीं अशीं कांहीं चीज आहे की, ती प्राप्त होईपर्यंत 'तगबग मज वाटे कंठ दाटोन येई' (रामदास) अशी स्थिति होते. भक्त पाण्याबाहेर काढिलेल्या मासोळीप्रमाणें तळमळत असतो, मनुष्याला जसें आपल्या प्रियेचें ध्यान लागतें, एकुलता एक मुलगा मरण पावला असतां मातेची जी मनःस्थिति होते, प्रभु रामचंद्रांची सीताहरणानंतर जी स्थिति झाल्याचें निदान बाह्य जगाला तरी दिसलें, अथवा तुलसीदासांची कामुकतेमुळे जी वृत्ति झाली होती तशीच स्थिति या कालांत तीर्थरामजींची झालेली होती; कृष्ण दर्शनाच्या तृष्णेनें त्यांचा जीव कासावीस झालेला होता; यास्तव नुसतें 'कृष्ण' हें नांव ऐकतांच ते कावऱ्या बावऱ्या नजरेनें इकडे तिकडे पहात. बांसरीचा आवाज ऐकतांच ते अगदीं मुग्ध बनत ! अशा या विव्दळ स्थितींत ते नेहमीं असत. यास्तव इष्टमित्र अगर समव्यवसायी यांमध्ये निष्कारण गप्पा मारीत ते कधींही बसत नसत. यावेळीं 'सोसायटीचा' प्रश्न त्यांच्या मनालाही शिवला नाही, अथवा ते मंडळींत मिसळत नसत. यांचा कांहींही परिणाम त्यांच्या रहाणीवर, दर्जावर अगर सांसारिक परिस्थितीवर झाला नाही.

प्राण निघून जात आहे अशा स्थितींत देखील जेव्हां उपास्य देवतेशिवाय दुसरें कांहीं आठवणार नाही तेव्हांच, दर्शनाची इतकी तळमळ लागेल तेव्हांच, परमेश्वर भक्ताला दर्शन देतो. ह्याचें प्रत्यंतर समर्थानीं सगुण साक्षात्कारासाठीं ज्या घळींत दिवसच्या दिवस काढिले तेथील चरित्रांत,

अगर भामाडोंगरावरील तुकोबांच्या चरित्रांत अथवा इतर संत चरित्रांमध्ये पहावयास मिळते.

अशा प्रकारची तळमळ तीर्थरामजींच्या मनाला लागली होती. हे त्यांच्या एतद्कालीन रहाणीमध्ये दिसून येते. या अवस्थेत भक्ताचा जो स्वगत संवाद चालतो तो बोधाई असतो हे पुढील माहितीवरून स्पष्ट होईल. याकरितां तिकडे वळू.

एकदां तीर्थरामजी रावीच्या किनाऱ्यावर जंगलांत एकटे फिरत असतांना आकाशांत कृष्णमेघ येऊन थडकले. इतक्यांत त्यांकडे तीर्थरामजींची नजर गेली व त्यांना पहातांच ते एकदम मोठ्याने रडू लागले व त्याबरोबरच रडक्या स्वरांने ह्मणू लागले, “ हे कृष्ण, हे घनश्याम ! हा कृष्ण मेघ तुझ्याच रंगाचा आहे. यामुळे हा मला व्याकुल करीत आहे. हे प्यारे, तूं असा लपंडाव कां खेळतोस ? तूं कोणत्या कुंजामध्ये दडून बसला होतात ते सांग तर खरे. अरे घनराज, तुला उंचावरून पुष्कळच दिसते. ह्मणून गज्या, माझा कृष्ण कोठें आहे ते सांग पाहू ? हं समजलों, तूं सुद्धां त्याची स्पर्धा करण्यासाठीं आपला रंगही कृष्ण बनविला आहेस काय ? मला त्या प्याऱ्याचें दर्शन नाहीका होणार ? हाय ! हाय ! ही अलंदुनिया त्या प्याऱ्या कृष्णाच्या दर्शनाशिवाय व्यर्थ आहे. तद्दर्शनासाठीं होणारें विरहदुःख मी आतां कोणापुढें मांडू ? हे कृष्णा, तुझ्याकरितां मी नात गोत, मित्र व सुहृद या सर्वांना वाटाण्याच्या अक्षता लाविल्या. आतां तुझ्याशिवाय मला कोण आहे ? हे मेघराज, माझ्या डोळ्यांतून सारख्या अश्रुधारा वहात आहेत हे तूं पहातोसच. करितां त्या बेपर्वा कृष्णाला माझ्या वर्तीनें असा निरोप कळीव कीं,

“ मजा बरसातका चाहे मेरी आंखोंमें बैठी,

सियाही है, सफेदी है, शफक है, अबरे बारान है. ”

अरे, आतां किती वेळ तरी रे मी वाट पाहूं ? आतां नाहीरे धीर निघत. आतां एकतर तूं मला नाहींसा कर, अगर आपल्या दर्शनामृताने माझी तहान, व तगमग नाहींशी कर. नाहीतर माझ्या जिवाची राखरांगोळी होईल ती तूं

दुरून तमाशाप्रमाणें पहात रहा. कां रे, सूर्याला प्रकाश, चंद्राला शांति व सौंदर्य, आणि पुष्पांना त-हेत-हेचे रंग व फुलणें ह्या गोष्टी न मागतां तूं दिल्यास आणि मी मागतों तें मला दिलेंस तर काय तूं भिकारी होशील का ? का तुझा खजिना संपेल ? ह्यागून हे कृष्णा, याउपर जर तूं दर्शन देणार नाहीस तर मात्र हे शीर धडापासून वेगळें होईल व डोळेमात्र तुझी मार्गप्रतिक्षा करीत उघडेच रहातील. ”

असे सांगून कृष्णा, कृष्णा, असा टाहो फोडींत तीर्थराम बेशुद्ध पडले. रात्री दोन वाजेपर्यंत तसेच होते. अशा स्थितीत तीर्थराम पुनःवारंवार पडूं लागले. तेव्हां मग ही त्यांची स्थिति सर्वांना विदित झाली.

लाला अयोध्या प्रसाद नांवाचे हुशारपूरचे वकील असे सांगतात, “ एकदां लाहोर येथील एका देवळांत रामायण चाललें होतें, व श्रोतृगणांमध्ये तीर्थरामही होते. कथा ऐकतां ऐकतां थोड्याच वेळानें लहान मुलाप्रमाणें तीर्थराम ओकसाबोकशीं रडूं लागले. लोकांनीं व पुराणिकानेंही त्यांची पुष्कळ समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. पण व्यर्थ ! रडून रडून अखेरीस तीर्थराम बेहोष होऊन पडले तेव्हां मात्र कथा बंद करणें भाग पडलें ! कांहीं वेळानें तीर्थराम सावध झाले तेव्हां तरी त्यांच्या तोंडून ‘ हे कृष्णा माझ्यावर दया कर, मला दर्शन दे. किष्किंधा नगरीतील वानरांपेक्षांही मी कमी आहे काय ? अथवा भिल्लिगीपेक्षांही क्षुद्र प्रतीचा आहे काय ? अगर तूं दर्शन देत नसलास तर आतां मात्र हे सर्व उपाय (भक्तीचे प्रकार व रीत) चुळींत जाऊं दे, सर्व इज्जतीची राखरांगोळी होऊं दे, आणि हें माझे शरीरही नष्ट होऊं दे. ’ असे शब्द निघत होते.

तसेच उन्हाळ्याच्या सुट्टीच्या दिवसांत तीर्थराम एके दिवशीं रात्रीच्या किनाऱ्यावर फिरत होते. इतक्यांत एका पक्ष्याचें मधुर गायन ऐकून ते झटकन् त्या पक्ष्याकडे वळून त्याला म्हणाले, ‘ अरे तुझ्या आवाजांत हा मोहकपणा कोठून आला ? तूं त्या बांसरीवाल्याला पाहिलेंस वाटतें ? छे ! मला वाटतें, तूं त्याचा आवाजच उधार आणिला आहेस. खरेंच तूं त्याला पाहिला आहेस काय ? तो मला कसा व केव्हां भेटेल तें सांग ना. अरे,

नेत्रांनो ! तो प्यारा कृष्ण पाहण्याचें सामर्थ्य तुमच्यांत नसेल तर जा, आतांच्या आतां फुटून जा ! अरे हातांनो, तुम्हाला जर त्याचा चरणस्पर्श होत नसेल तर तुम्ही असून तरी काय कामाचे ? जा. गळा, जळा ! ’

याच महिन्यांत (इ. स. १८९५ सालांतील)

पुनः एके दिवशीं घाबऱ्यां घाबऱ्यां तीर्थराम म्हणूं लागले, “ अरे देवा, आणखी एक दिवस गेला तरी दर्शनाचें भाग्य नाही ! दिवसामागून दिवस जात आहेत, तरीसुद्धां दर्शन नाही ! मला वाटतें, माझे सर्व आयुष्य असेंच व्यर्थ जाणार ! या जन्मांत तरी मी कांहीं गुन्हा केल्याचें स्मरत नाहीं. बरें, मी पापी, गुन्हेगार, कबूल. पण आतां मी तुला शरण आलों ना ? भग ? दर्शन दे, निदान ओझरती झुळक तर दाखव. हे नाथ, अथवा प्राण दिल्यास तुमचें दर्शन होत असेल तर तेही घ्या. पण दर्शन द्या ! घ्या, घ्या प्राण. असें म्हणून ते मोठ्यानें रडूं लागले. सर्व कपडे भिजून चिंब झाले ! व अखेरीस मूर्च्छित पडले ! थोड्या वेळानें जेव्हां डोळे उघडले, तेव्हां त्यांनीं एक काळा सर्प फूत्कार करीत पुढें उभा असलेला पाहिला. लागलेच उठून बसले व कृष्ण, कृष्ण असा उच्चार करीत म्हणाले, ‘ आण या रूपानें मला दर्शन दिलेंत ! ’ असें म्हणून पुनः बेभान होऊन पडले. पण पुनः उठून पहातात तों साप गेला. म्हणून म्हणूं लागले ‘ नाथ, भेट झाली तर खरी. पण मनांतलें मनांतच राहिलें. मी तर आपल्या श्यामसुंदर मूर्तीच्या दर्शनाची इच्छा करीत आहे. ज्या स्वरूपावर मोहित होऊन त्या गोपींनीं आपले देह ओंवाळून टाकिले, आरती केली, तें स्वरूप मला पाहिजे. अरे मन-मोहना, कृष्णा,’ असें म्हणत पुनः बेहोष होऊन पडले.

थोड्या वेळानें शुद्धीवर येतांच तेथें उभा असलेला एक त्यांचा मित्र त्यांना म्हणाला; “ गुसाईजी, ज्यांचा शोध तुझीं करीत अहांत, तो तर तुमच्याजवळ, प्रत्यक्ष तुमच्या हृदयांत आहे. ” हे शब्द कांनीं पडतांच तीर्थरामजींनीं तो हृदयस्थ परमात्मा हुडकून काढून त्याचें इष्ट दर्शन घेण्याकरतां कपडे फाडले व त्या प्याऱ्या कृष्णाच्या दर्शनाच्या आड येणाऱ्या अस्थिचर्ममांसाच्या पिंजऱ्याचीही फाडाफाड चालविली ! व म्हणूं लागले, ‘ अरे तूं जर येथें

लपून वसला आहेस तर आतां पहातों, कोठें छपतोस व पळतोस तो.' इत-
क्यांत नखें जोरानें लागतांच आंतून रक्त येऊं लागलें ! तरीसुद्धां यांचें काम
चालूच होतें !! हा भयंकर प्रकार पाहून त्यांचा मित्र धांवून गेला व त्यांचें
हात धरून म्हणाला, ' गुसाईजी, थांबा, भगवान् आपल्याला खात्रीनें दर्शन
देईल. ' यावर ते उत्तरले, ' काय ? नाथ बाहेर येतील ? येणार नसतील, तर
मग पहातों कसें काय बाहेर येत नाहीत ते. ' इतकें बोलून पुनः गुसाईजी
स्तब्ध पडले. ते संध्याकाळीं जागे झाले. तेव्हां वृत्ति अगदीं शांत होती.

सनातन धर्मसभेच्या व्यासपीठावरून ' कृष्ण ' अथवा ' भक्ति ' या विष-
यांवर व्याख्यान देतांना त्यांच्या डोळ्यांतून सारखा अश्रुपात होऊन कपडे प्रेमा-
श्रूनीं भिजत व व श्रोतृवृंदही कृष्णभक्तींत त्यांच्याबरोबर गहून जाई ! अशा
तीव्र भक्तीच्या काळांतः—

(राग पिलू-दीपचंदी)

गलत है कि दीदार की आँजू है ।

गलत है कि मुझको तेरी जुस्तजू है ॥

असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघावे हें अगदीं सहज आहे. दर्शनाची तीव्र
लालसा अंतःकरणांत जागृत झाली तेव्हां तीर्थराम म्हणतात,

जिधर देखता हूं, उधर तूं ही तूं है ॥

मका कौनसा है तूं जिस जाँ नहीं है ॥

अशी वृत्ति होऊन जाते. जेव्हां राम या मानसिक अवस्थेला पोचले तेव्हां
त्यांना त्यांच्या प्याऱ्यांचें दर्शन झालें. ते एकदां नारायण स्वामींना म्हणाले
“ मी स्नान करीत असतां आमच्या प्रियकर श्यामसुंदर कालियामर्दनाचें
दर्शन झालें. आमचे प्रियकर अगदीं जवळ येऊन दृढालिंगन देऊन गुप्त झाले.”
असा प्रसंग त्यांच्यावर वारंवार येई असें ते म्हणत. त्यांनीं आपली प्रत्येक

१ दर्शन. २ इच्छा. ३ जिज्ञासा.

१ ठिकाण, घर. २ कोणचें. ३ जी, ज्या. ४ जागा, स्थान.

आशा वा कामना कृष्णार्पण केली होती म्हणून तर त्यांना हें दर्शन घडलें.
दर्शनानंतर भक्ताची अवस्था कशी होते ह्याचें वर्णन खुद्द ते असें करितातः—

(राग तेलंग-ताल दादरा.)

इक ही दिल था सोभी दिलबर ले गया अब क्या करूं ।
दुसरा पाताँ नहीं, किसको * कहूं अब क्या करूं ॥ १ ॥
ले † चुका था जाने-जाँनां जाँ को पहिले हाथसे ।
फिरभी हमले कर रहा, किसको कहूं अब क्या करूं ॥ २ ॥
हम तो दर-परं मुन्तजर थे, तिशन-ए-दीदारके ।
पहुँचते बिसमिल किया, किसको कहूं अब क्या करूं ॥ ३ ॥
यादूदाशतके लिये, रहता था फौटी जिस्मो-जाँ ।
वह भी जायल कर दिया, किसको कहूं अब क्या करूं ॥ ४ ॥
यारके मुंहपरं झरोखेसे नजर इक जा पड़ी ।
देखते घायल हुआ, किसको कहूं अब क्या करूं ॥ ५ ॥
आपको भी कतल कर, फिर आपही इक रह गया ।
वाह नज़ाकत आपकी. किसको कहूं अब क्या करूं ॥ ६ ॥

रूपांतर

(चाल—चंद्रकांतरायाची).

त्या प्यान्यानें चोरुन नेलें अंतःकरणाला ।

दुजें नच मिले काय करूं मी, सांगूं कवणाला ॥ १ ॥

१ एक. २ तो सुद्धां. ३ प्यारा, जिवलग. ४ आतां. ५ मिळत ६
कोणाला * सांगूं. † घेऊन चुकला. ७ जिवाहून प्यारा. ८ प्राण, आत्मा,
जीव. ९ पुनः. १० हल्ला, चढाई. ११ दारावर. १२ तय्यार, हजर. १३
दर्शनाचा भुकेला. १४ मिळतांच, प्राप्त झाल्यावर. १५ मार दिला, घायाळ
केलें. १६ आठवणीकरतां, स्मरण म्हणून. १७ तसबीर, चित्र. १८ शरीर
च प्राण. १९ नष्ट. २० तोंडावर. २१ थोरवी.

कृष्ण लाडका ओढुनि नेई पंचप्राणांला ।
 विरमे अजुनि न हल्ल्यांवरती चढवी हल्ल्यांला ॥ २ ॥
 त्या प्याऱ्याच्या द्दारीं जाउनि मी केला गिह्ला ।
 ज्या साठीं, तें दर्शन घडतां सर्वच बिसमिह्ला ॥ ३ ॥
 मम प्याऱ्याच्या दर्शनमात्रें झालों घायळ ।
 सर्व लोपलें मी पग गेलें प्यारा लडिवाळ ॥ ४ ॥
 माझ्या 'मीची' कत्तल करुनि आपण अवशिष्ट ।
 मेहेरबानी केलित मोठी देवा, ही इष्ट ॥ ५ ॥
 काय करूं मी कथूं कुणाला समाधान मोठें ।
 प्याऱ्या कृष्णा, तुझ्यां वांचुनि जाउं इतर कोठें ॥ ६ ॥

भक्ताला परमेश्वर दर्शन, त्याच्या उपास्य देवतेचें दर्शन होणें ही गोष्ट तो
 भक्त साधकावस्थेंत असतांना घडलीच पाहिजे व घडतेही. 'अहं ब्रह्मास्मि'
 हा अनुभव घेण्यापूर्वी साधकाच्या अंगी ध्यान धारणेचें जें सामर्थ्य यावें
 लागतें, त्याची ही एक पायरी आहे. त्या स्थितीप्रत तीर्थराम येऊन पोचले
 होते.

अद्यापपर्यंत राम नौकरींतच होते. तथापि चित्ताच्या वाढत्या धार्मिक अव-
 स्थेंत व उदारतेच्या स्थितींत निव्वळ पोटासाठीं सहा सहा, तास घालविणें
 त्यांना असह्य वाटूं लागलें. कधीं कधीं तर ही नौकरी महान् स्वार्थ साधण्या-
 करितां सोडावी असाही विचार त्यांच्या डोक्यांत येई. परंतु वाढत्या संसा-
 राची बिडी त्यांच्या पायांत असल्यानें त्यांना ती इच्छा पुरी करितां आली
 नाहीं, असें नसून अशा लहरीला अविचारानें बळी पडण्याइतकें त्यांचें मन
 ढळमळीत नव्हतें.

प्रपंची जो सावधान, तो परमार्थ करील जाण, ।
 प्रपंची जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ॥ ६ ॥
 म्हणोनि सावधानपणें, । प्रपंच परमार्थ चालवणें,
 ऐसें न करितां भोगणें । नाना दुःखें ।

(दा. बो. द. १२ स. १)

ही दृष्टि त्यांच्याजवळ असल्याकारणानें त्यांनीं आपल्या एका *मित्राला माझ्या कुटुंबाची चांगली तरतूद केल्याशिवाय मी बाहेर पडणार नाही असें उत्तर दिलें होतें. त्या वेळीं तीर्थराम पूर्वीप्रमाणें सहा तासांच्या नौकरीवर नसून ' वेदान्त व गणित ' हे विषय लाहोरच्या ओरिएण्टल कॉलेजमध्ये दोनतीन तास शिकवीत.

सद्दासनापूर्ति करणें हेंच परमेश्वराचें काम आहे. व तें तो करतोही. या सुमारास द्वारका मठाचे श्रीशंकराचार्य राजराजेश्वर तीर्थस्वामी दैवयोगानें लाहोरास आले. ते उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रें व वेदान्त इत्यादिकांत अति निपुण होते. शिवाय त्यांची विद्वता व स्वरूपनिष्ठा सर्वांना महशूर होती. लाहोरच्या धर्मसभेचे मंत्री या नात्यानें त्यांची सेवा करण्याची संधि त्यांना मिळाली, व ती त्यांनीं मोठ्या उत्साहानें पार पाडिली. भक्तीच्या सिंचनानें पवित्र झालेली ती तीर्थरामजींची ब्रह्मज्ञानोन्मुख मनोभूमिका पाहून त्यांना आनंद वाटून आपल्याबरोबर येण्याची इच्छा श्रींनीं प्रदर्शित केली. हें पाहून तीर्थरामांना फार आनंद झाला व त्यांनीं श्रींबरोबर जाण्याचा बेत केला. श्रींबरोबर तीर्थराम काश्मीरास जाऊन तेथें त्यांच्या मंत्र्याचें काम पाहूं लागले व त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें श्रींची सेवा केली. अध्यात्ममार्गावरील वाटसरूला सत्समागम, संतसेवा व सच्छात्र श्रवण या उतःच्यांवरून जावें लागतें. तो सुयोग गुसाईंजींना या यात्रेंत आला. यास्तव ब्रह्मसूत्रें व उपनिषदे यांवरील भाष्य त्यांना उत्तम रीतीनें ऐकण्यास व शिकण्यास सांपडलें. ' शास्त्रे परेच निष्पातः ' असा श्रींसारखा वक्ता आणि शुद्ध प्रेम आणि श्रद्धायुक्त अंतःकरणाचा गुसईंजीसारखा श्रोता या दोघांची गांठ पडल्यावर या समागमाचा परिपाक द्वैतनिरासांत न व्हावा तर कसा व्हावा ? आतां तीर्थरामजींच्या चित्तावर वेदान्ताचा पगडा पूर्णपणें बसला. ' आत्मज्ञानं विना पार्थ ' हें गीतेंतील तत्व त्यांना उमजलें. भक्ति व ज्ञान यांची सहकारिता खुलून दिसूं लागली व तेव्हांपासून ते पूर्ण श्रद्धेनें व प्रेमानें श्रींच्या आज्ञा मानूं लागले. सुट्टी संपतांच

* 'वनस्पतिजी' नांवाचा त्यांचा विद्यार्थीदर्शेतील सहाध्यायी व संवगडी होता. त्याला त्यांनीं वरील उत्तर दिलें.

तीर्थराम परत येण्यास निघाले; तेव्हां त्यांना असा उपदेश मिळाला कीं,
 “पहा ही ज्ञानाची लाठी व मस्ती कमी होऊं देऊं नका; दिवसेंदिवस यांची
 वाढ करीत जा, आणि लाठीचा रंग इतका चढूं द्या कीं तो फुटून अंतर्बाह्य
 दिसूं द्या. ही अंतिम अवस्था प्राप्त होईपर्यंत अभ्यास सोडूं नका.”

असहकारितेचीं चिन्हे

राम लाहोरास परत आल्यावर वेदान्ताचें अहोरात्र श्रवण मनन करूं लागले.
 पोटासाठीं व कुटुंबासाठीं करावी लागणारी दोन तीन तासांची नौकरी देखील
 त्यांना असह्य वाटूं लागली. मथुरा व वृंदावन येथें जाण्यापेक्षां हरिद्वार व
 हृषीकेश येथें आत्मस्वरूप प्राप्त्यर्थं एकान्तांत काळ घालविणें त्यांना अधिक
 इष्ट वाटूं लागलें. या इराद्याप्रमाणें त्यांनीं गंगाकांठीं हरिद्वारीं इ० स० १८९७
 मध्यें एक घर भाज्यानें घेतलें सुद्धां. वेदान्ताच्या मननानें त्यांना

“प्यारे, नजर कर देखो न खवेशों-में नहीं तेरा ।

जनो-फर्जेद सब कूकें, किस तुझको छुडाना है ॥ ३ ॥

गलत-फैहमी यही तेरी, नहीं आराम है इसजाँ ।

मुसाँफार बे-वर्तन तू है कहां तेरा ठिकाना है ॥ ४ ॥

असें वाटूं लागल्यास नवल नाहीं. राम लवकरच संसारशीं पूर्ण असह-
 कारितेनें वागणार अशीं चिन्हे किती स्पष्ट दिसत होतीं, याचें प्रतिबिंब त्यांनीं
 आपल्या वडिलांना पाठविलेल्या पुढील पत्रांत चांगलें पहावयास मिळतें.

“लाहोर

२५ आक्टोबर १८९७.

महाराज,

चरणवंदना. आपलें कृपापत्र पोहोचलें. आनंद झाला. आपल्या मुलाचें
 तीर्थरामाचें शरीर विकलें गेलें, विकलें गेलें ! आतां ‘रामाला’ त्याचें माझे
 असा भेद राहिला नाहीं. आज दिवाळीच्या दिवशीं माझे शरीर मी देऊन

१ नातेवाइकांमध्ये. २ स्त्रीपुत्र. ३ व्यर्थ, छोटी, फुकट. ४ भूल. ५ ह्या
 जगांत, संसारांत. ६ वाटसरू, प्रवासी. ७ घरदार रहित.

टाकिलें व महाराजांना जिंकून घेतलें. आतां तुम्हांला जें पाहिजे तें माझ्या मालकाला मागा; ते तत्काळ तुम्हांला देतील. एकदां निश्चय करून मागून तर पाहा. घाबरणें ठीक नाहीं. त्यांची ज्याप्रमाणें आज्ञा होईल त्याप्रमाणें अंमल-बजावणी होत जाईल. भगवान् हें आम्हां गोसाव्यांचें धन आहे. आपलें घरधन सोडून संसारांतील खोट्या कवड्यांमार्गे लागणें, हें आम्हांला अयोग्य आहे; आणि त्या कवड्या मिळाल्या नाहींत, म्हणून शोक करणें हें तर फारच लज्जास्पद आहे. असल्या अस्सल दौलतीची मजा एकदां अनुभवून तर पहा ! ”

आतां रामाचें सर्व लक्ष आत्मसाक्षात्कारावर लागून राहिलें होतें. त्यांना आत्मसाक्षात्काराचें वेड लागलें होतें. उपर्युक्त पत्रानंतर चार पांच महिन्यांनी त्यांनी ‘ अद्वैतामृतवर्षिणी ’ नांवाची साधु व मठात्मे यांची एक सभा भरविली. साक्षात्कारप्राप्तीच्या हेतूने ही सभा आठवड्यांतून एकदां भरे व वेदान्तावर वादविवाद होऊन सर्वानुमतें जो निष्कर्ष निघेल त्याचा अनुभव प्रत्येकांनै एकांतांत घ्यावा व पुनः दुसऱ्या वेळेस आपला अनुभव सभपुढें मांडावा आणि पुनः पुढील मार्गाला लागवें. असा कार्यक्रम या सभेचा होता.

याच काळांत मागे उल्लेख केलेला गणितावरील प्रसिद्ध निबंध तीर्थराम-जींनी लिहिलेला होता. महाविद्यालयांतील दोन तीन तासांचें काम संपतांच उपनिषदें व ब्रह्मसूत्रें यांच्या अभ्यासमननांत ते गर्क होऊन जात. एकान्तांत जाऊन केव्हां बसेन असे त्यांना होई, म्हणून ते हर्षिकेश व हरिद्वार येथे जात. नदीकांठीं, जंगलांत अथवा एखाद्या निर्जन स्थळीं जात, व तेथें साक्षात्कार होण्याची खटपट करीत. उन्हाळ्याच्या सुद्धींत तर ते येथेंच येत. आत्मसाक्षात्कार हीच सुखाची परमावधि, हेंच खरें सुख आणि हें सुख गजबजलेल्या शहरांत, संसारांत अथवा दुसऱ्या कोठेही नसून एकान्तवासाचें सेवन केल्यानेच प्राप्त होणारें आहे अशी त्यांची पक्की भावना झाली असल्याकारणानें ते ‘ सुखालागीं आरण्य सेवूं ’ लागले.

आत्मसाक्षात्काराचें वेड

दिवसें दिवस संसारांत असूनही ते संसारांत नव्हते. त्यांचें चित्त व्यवहारा-
पासून निवृत्त होऊं लागलें होतें.

(गजल)

‘ दुन्याके जंगलोंमें है यह दिल भटक रहा ।

अटका यहां जो आज, तो कल वहां अटक रहा ॥ १ ॥

अशी स्थिति त्यांची झाली होती. हृषीकेश व तपोवन येथें दोनदां जाऊन-
ही जेव्हां साक्षात्कार झाला नाहीं, तेव्हां तिसऱ्या खेपेस आत्मसाक्षात्कार
झाल्यावांचून लाहोरास परत येणार नाहीं, असा त्यांनीं दृढ निश्चय केला.
या वेळचा राम कसा होता याची यथार्थता प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्याशिवाय
कळणें शक्य नाहीं! तुलसीदासांची भक्ति, चैतन्यांचें माधुरी प्रेम, आद्य-
शंकराचार्यांची संन्यस्त वृत्ति, सिद्धार्थांचें वैराग्य, आणि ध्रुवाचा निश्चय
व शिवाय टॅगोरची काव्य माधुरी यांचा अपूर्व मिलाफ त्यांच्या रोम रोमांतून
दिसत होता!!

साक्षात्काराची भीष्म प्रतिज्ञा

मनाचा दृढनिश्चयकरून तीर्थरामजी तपोवनाला जाण्याला निघाले ते हरिद्वारास एक
आठवडा राहिले. देवाला भेटावय'चें असल्यास अथवा देवाचा प्रवेश
तुमच्या हृदयमंदिरांत व्हावा असें वाटत असल्यास तुम्हांला देव
म्हणजे प्रकाशमान झालें पाहिजे, आशापाशाद उप धिरूप अंध-
काराला रजा दिली पाहिजे. ह्या कारणाकरितां अगर आर्थिक उपाधींचें
लोढणें गळ्यांत नको म्हणून त्यांनीं आपल्या तीन महिन्यांच्या पगाराची
रक्कम साधु, वैरागी व गोरगरीब यांना संतुष्ट करण्यांत खर्च करून टाकिली;
आणि अशा रीतीनें कफळक बनून अनवार्णी पायानें, उघड्या माथ्यानें व
उपनिषद् ग्रंथ हातांत घेऊन ते हृषीकेशाच्या मार्गाला लागले. दोन दिवस
मुक्काम करून तपोवनांतील ब्रह्मपुरीच्या मंदिरापाशीं आले. तेथें गंगामार्गच्या
पवित्र तीरावर आसन ठोकून ह्या निश्चयानें बसलें कीं,

‘ हे ब्रह्मानंद, तुझ्या दाराशीं धरणें धरून बसलों आहे. * राम ‘ मज नून ’ बनल किंवा तुला ‘ लैली ’ बनवील. अंगावर कफनी धारण करून तुझ्या द्वारांत तो बसला आहे.....तुला स्वाधीन करून घेईल तेव्हांच हा राम उठेल, व तसें होईपर्यंत या देहाचें कांहीं झालें तरी फिकीर नाही ! ’

या वेळीं वडिलांस लिहिलेल्या पत्रांत ते लिहितात—‘ बाबा, तुमचा मुलगा आतां परत येत नाही. प्रिय विद्यार्थ्यांनो, तुमचा गुरु आतां परत येणार नाही. आत्तेष्टांनो ! तुमचें नातें किती दिवस टिकणार ! बकऱ्याची आई किती दिवस नवस करणार ! बाबा, तुमच्या सर्व आशांवर व संकल्पांवर लेखणीच्या फटकाऱ्यानें पाणी सोडिलें जाईल ! रामाच्या निजानंद लहरींत एकतर देश, काल व निमित्त कोठल्या कोठें पार विरून जातील किंवा निदान रामाचें शरीर तरी गंगाप्रवाहांत अदृश्य होईल. शरीर व मन ह्यांची इतिश्री होणार ! मेल्यानंतर सर्वांच्याच अस्थि गंतेंत पडतात म्हणा, पण रामाला अपरोक्षानुभूति झाली नाही, शारीरिक अध्यासाची दुर्गंधि जर शिल्लक राहिली तर जिवंतपणीच रामाचीं हाडें व मांस हीं भागिरथींतील माशांना अर्पण करण्यांत येतील. रामाच्या चरणांतून गंगा झुळझूळ न वाहील तर रामाचें शरीर तरी गंगामाईच्या तरंगांवर जरूर वाहूं लागेल ! ’

गतक्या दृढनिश्चयानें बसल्यावर त्यांच्या मनाची जी स्थिति झाली तिचें चित्र त्यांनींच रेखाटलें आहे; तें असें:—

बैह निकले जेबे-दिलसे, बसले-खांमैं बदलूं
मैंह वरसां मोतियोका, तूफान आसुओंका ।

झिम् झिम् झिम् ॥

* दारीं तुझ्या देवा, घेतलें धरणें । येथून उठणें कैसें होय ।

दरशन तुजें तरी एक होय । ना तरी हा जावो प्राण माझा ॥

१ वाहूं लागले. २ हृदयरूपी कोठडींतून. ३ आत्मसाक्षात्कारांत.
४ बदलले, पालटले. ५ मेघ. ६ वर्षू लागला.

व अंतःकरणांतून एकदम

गंगा ! तैथों सदै बलहारे जाऊं (देक)
 हाड चाम सब वारके फेंकूं ।
 यही फूल पताशे लाऊं ॥ १ ॥ गंगा०
 मन तेरे बन्दरनको देदूं ।
 बुद्धि धारामें बह्राहूं ॥ २ ॥ गंगा०
 चित्त तेरा मच्छली चर्व जावें ।
 अहंङ्ग गिरिगुहामं दवाऊं ॥ ३ ॥ गंगा०
 पाप पुण्य सँभी सुलगाकर ।
 यह तेरी जोत जगाऊं ॥ ४ ॥ गंगा०
 तुझमें पडूं तो तूं बनजाऊं ।
 ऐसी डुबकी लगाऊं ॥ ५ ॥ गंगा०
 थंडे जल थल पवन दैशों दिक् ।
 अपने रूप बनाऊं ॥ ६ ॥ गंगा०
 रमण करूं सतधारा मांहि ।
 नहीं तो नाम न राम धराऊं ॥ ७ ॥ गंगा०

रूपांतर

(चाल—अर्ध तनू वारुळीं बुडाली)

गंगामाते, अनंत वेळां ओंवाळुनि टाकितों
 तनुस या, पूर्णरूपा भाकितों ॥ १ ॥
 अस्थिचर्महीं फेंकुनि देतों, ओंवाळुनि तुजवरी
 हीं फुलें बत्तासे हे धरी ॥ २ ॥

१ तुझ्यावर. २ शेंकडों वेळां. ३ अर्पण करूं. ४ ओंवाळून टाकूं. ५ बत्तासे.
 ६ वानरांना. ७ वाहवीन. ८ मासे. ९ चावतील. १० अहंकार. ११ पर्वताची
 गुहा. १२ सर्व. १३ पेटवून. १४ बुडी. १५ मारीन. १६ दशदिशा, सर्वभर.
 १७ सप्तधारा, पवित्र प्रवाह. १८ मध्ये.

स्वप्न अर्पितों, तुझ्या वानरां, प्रवाहांत बुद्धिला
 सोडिली, तिची काळजी तुला ॥ ३ ॥
 तव मीनांच्या अन्नासाठीं चित्त तुला वाहतों
 अहंकृति गिरिकुहरीं दावितों ॥ ४ ॥
 सर्व पापपुण्याच्या राशी जालुनियां टाकितों
 भवाचें मूळ सकळ खाणितों ॥ ५ ॥
 वुडी मारणें इष्ट वाटलें जरि उदकाभीतरीं
 मिसळुनी जाइन ही खातरी ॥ ६ ॥
 जळीं स्थळीं काष्टीं पाषाणीं स्व-स्वरूप होइन
 दशदिशा व्यापुनियां राहिन ॥ ७ ॥
 जरि न घडे हें शरीर तर हें प्रवाहांत सोडिन
 रामनामाभिधान सांडिन ॥ ८ ॥

हे उद्गार बाहेर पडले !

वैराग्याचा कडेलोट

अशा अंतःस्थितींत तीर्थराम असतांना घराहून एक पत्र आलें त्यांत घरीं येण्याविषयीं आग्रहपूर्वक लिहिलें होतें. तें वाचून लागलीच त्याला जळ समाधि देण्यांत आली व त्याला उत्तर म्हणून पुढील मजकूर लिहिण्यांत आलाः—

‘ ईश्वराचा निदिध्यास लागल्यामुळें माझे सर्व रक्त आटलें व शरीर वाळलें. गृहस्थाश्रमाचा भार वाहण्याची आतां त्यांत मुळीच ताकद राहिली नाही मग संसारांत मी परत कसा येऊं ! माझ्या सारख्या ईश्वरपरायण मनुष्याला प्रपंचांत पडण्याचा उपदेश करणाऱ्या लोकांचा बुद्धिभ्रंश झाला असावासें वाटतें. प्रापंचिक झुल्लूक बाबीसंबंधानें तुम्हांला किती तरी काळजी वाटते; परंतु प्रपंचाला आधारभूत असें जे तुमचें वास्तविक घर-आत्मगृह-त्याचा तुमच्या डोक्याला कधीं तरी विचार शिवतो काय ?

परमेश्वरा ! तुझ्या स्वरूपांत मिळून जाण्याची तयारी चालली आहे. रक्त-मांसादि पंचनद्यांच्या चिखलानें बनलेल्या शरीरा ! तूं आतां निजधामास जा, आपल्या मूळ स्वरूपांत लीन हो. हा पंजाब देश-हा पंच नद्यांचा चिखल

सोडून पुनः स्वस्थानाप्रत गमन कर. पुनः परत येण्याची शक्यताच राहणार नाही अशा केंद्र स्थानीं स्थिर हो. आतां हे प्रपंचाचें—सायेंच्या आंधळ्या कोशिविरीच डाव तूं किती दिवस खेळत राहणार! ..... शिंपेंतून निघालेलें मोतीं फिरून शिंपेंत परत जात नाही हें लक्षांत ठेवा ! माझी हीच अवस्था आहे. प्रपंचांत होतो खरा, पण आतां त्यांतून बाहेर पडलों. आतां मला जगाची पर्वा नाही, अथवा लोक लजेची चाड नाही. माझ्या अंतःकरणांत परमात्म्यानें कायमचें ठाणें दिलें आहे. '

पत्रांतील या उताऱ्यावरून तीर्थरामाच्या अंतःकरणांत वैराग्याप्रो किती प्रज्वलित झाला होता याची कल्पना सहज येईल हें उत्तर ज्या पत्राचें होतें तें पत्र धनराजींच्या मार्फत आलें होतें. तेव्हां धनराजींनीं ही त्याला घरच्या मंडळीच्या समाधानाकरितां तरी घरीं येण्याविषयी लिहिलें होतें. परंतु ' देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलगंसि तुटी । सर्व अर्पावे शेवटीं । प्राण तोही वेंचावा ॥ ' हा उपदेश तीर्थरामजींच्या मनावर इतका पक्का ठसला होता कीं, त्यांनीं धनराजींचें म्हणणें मान्य तर केलेंच नाही, पण उलटपक्षीं त्यांच्याशीं कसा युक्तिवाद केला हें पुढील उद्गारांवरून स्पष्ट दिसतें. ते म्हणतातः—

४ महाराज, मी आपल्याच आज्ञांवरहुकूम वागत आहे. मी आपल्या स्वामीच्या (परमेश्वराच्या, आत्मस्वरूपाच्या) घराचा रस्ता चालूं लागलों आहेः—' पंजाब-पंचभंति कदेह—सोडून बाहेर पडल्याशिवाय हरिद्वाराला—परमेश्वराच्या दरवाज्याला—पौंचप्य ची आशा नाही .....घरच्या मंडळाला त्यांच्या आत्मस्वरूपांत मला भटण्यास सांगा. तेथे भेटल्यावर आमची ताटातूट होणेंच शक्य नाही ..... मुरालीवालयांतील लोक जेव्हां मुर री-वाले होतील तेव्हांच फक्त तीर्थराम-तीर्थाना शोभा व आराम देणारा, त्यांना भेटेल. जेथे संन्यास-गंगा नाही तेथे मला राहणें मुष्किलीचें आहे. कामजळलीं कुसुमें अखेरीस गंगेंतच पडतात, हें जर खरें आहे, तर ज्ञानगंगेंत हें माझे देहकुसुम ताजे तवानें असतांनाच कां पडूं नये ? ज्ञानाग्नीला हें अहंगृह घृतार्पण कां करूं नये ? आणि अशा रीतीनें

अनुष्य-यज्ञाचें पुण्य मी कां पदरात घेऊं नये ? ... ..” इतकी तयारी झाल्यावर धन्नाजी तरी त्यांना वसं परतवितील ? एवंच ह्या लांबलचक उताऱ्यावरून अपरोक्षानुभूतीची भागीरथी आणण्याकरितां तीर्थराम भागीरथ बनले होते असें दिसतें.

!! स्वातंत्र्य !!

ॐ विजय !

आत्मसाक्षात्कार

! विजय !

इतकी तयारी झाल्यावर अपरोक्षानुभूतीला काय उशीर ? अखेर स इ० स० १८९८ च्या सप्टेंबर महिन्यांत (शा० श० १८२० च्या भाद्रपद पौर्णिमेच्या एक दोन दिवस अगोदर) तीर्थरामांना हर्षकेशाजवळील ब्रह्मपुरीच्या तपोवनांत साक्षात्कार झाला. त्यावेळीं भागीरथीच्या तीरावर राम एकटे होते. बाजूला निविडतर कांतार पसरले हातें. व वनश्री पुंष्यत झाल्यामुळें जणूं काय स्मित हास्य करीत होती. त्यावेळीं काय काय दिसले व मनाची कशी स्थिति झाली तें वर्णन सर्वच्या सर्व यथे दित्यस फरव लांबट वाटेल. तें वर्णन करणेंही कठीण. कारण त्याला तसा अधिकारीच लागतो. माझ्या सारख्या जड जीवाला तें तसेंच्या तसेंच देऊन स्तब्ध राहण्याशिवाय कांहीं गत्यंतरच नाही. मग निविड करण्याचें काम तर विचारावयालाच नको. तथापि रामानें जशी बुद्धि दिली तशी निविड केली आहे. *

* जिज्ञासूंनी ‘ रामवर्षा ’—भाग पहिला ‘ निजानंद ’ व ‘ निजानन्दमस्ती ’ हीं प्रकरणे अवश्य वाचावीं, त्यांतूनच पुढील उतारे दिले आहेत.

(१) हा आत्मसाक्षात्कार ही काय चीज आहे व ती प्राप्त झाल्यानें कोणती स्थिति प्राप्त होते याचें वर्णन स्वामी आपल्या याच सुमारास लिहिलेल्या अत्रांत करितातः—

“ हरद्वार, १९ सप्टेंबर १८९८.

भिद्यते हृदयग्रांथि शिच्छयंते सर्व संशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

(मुंडकोपनिषद्)

(राग झिल्ला-ताल दादरा)

क्या पेशवाई बाजा, अनाहद शब्द है आज ।
 बैलकमको कैसी रोशनी, समदान्या है आज ॥ १ ॥
 चक्रसे इस जहाँनके फिरे असल घरको हम ।
 फुटबॉल सब जमीन है. पा-पर फिदाँ है आज ॥ २ ॥
 चक्रमें है जहान, मैं मर्कज हूँ मिहरँ साँ ।
 धोकेसे लोग कहते है, सूरज चढा है आज ॥ ३ ॥

भावार्थः—कारणरूप व कार्यरूप अशा त्या आत्मतत्वाचे ज्ञान झाले म्हणजे ज्ञात्याची (अविद्या वासनारूप) हृदयाची ग्रंथि तुटून जाते, सर्व संशयांचा नाश होतो आणि कर्माचा क्षय होतो.

बाहेर जेथे जेथे दृष्टि जाते, तेथे तेथे, प्रत्येक परमाणूंत ' तत्वमसि, ' तत्वमसि, ' याची गर्जना होते; दृष्टि अंतर्मुख करून आत्मानुसंधान करावे तर ' अहंब्रह्मास्मि ' चे ढोल दुसरे कांहींच ऐकू येऊ देत नाहीत.

मी कोठे आहे ? काण आहे ? कोण, केव्हां, कोठे इत्यादि गडबड माझ्या महालापर्यंत पोहोचू शकत नाही. मन वानरांनीं हिसकावून घेतले. बुद्धि गंगेत बुडविली. चित्त घारीनें खाऊन टाकिले. अहंकार माशांना भेट केला. पाप हवेत उडून गेले.

चष्मे लैलाहं दिले कस, बदस्ते फरहाद् ।

बोसा देना हो तो देले है लबे जाम मेरा ॥

भावार्थः—मी लैलीचा ढोळा आहे, मजनूचे अंतःकरण आहे, फरहादचा हात आहे, चुंबन करणे असेल तर कर, माझा अधर समीप आहे. ”

लेखक राम. ”

१ पुढे जाणारा. २ स्वागत. ३ चकाकी, झकाकी ४ शुद्ध, उत्तम, पवित्र. ५ जिवाच्या. ६ पायांवर. ७ अर्पण केलेली. ८ केन्द्र. ९ सूर्य. १० सारखा.

शाहजादेका जुलूम है अब तखतजात पर ।
हर जर्रहँ सदकाँ जाता है. नगमा-सराँ है आज ॥ ४ ॥

कवितांचा अर्थ.

१

(आत्मस्वरूपाचें) स्वागत सूचित करणारा आनहत ध्वनीचा बाजा किती उत्तम वाजत आहे ! आणि स्वागताकरितां कसा उत्तम व शुद्ध प्रकाश पडला आहे ? (अभिप्रायः—चित्त प्रणवाच्चारशीं एक रूप झालें म्हणजे साक्षात्कार होतो. तत्पूर्वी अनाहत नांवाचा एक नाद ऐकूं येऊं लागतो व त्यानंतर जिकडे तिकडे प्रकाशच प्रकाश दिसतो. तोच हा अनुभव राम सांगत आहेत.)

२

ह्या संसारांतून निघून जेव्हां मी बाहेर पडलों व आपल्या खुद्द घराकडे (आत्मस्वरूपाकडे) वळलों, तेव्हा सर्व पृथ्वी पायचेंडूसारखी वाटली व माझ्या पायांच्या स्वाधीन झाली. (अभिप्रायः—जेव्हां मी संसारोन्मुख होतो तेव्हां सर्व संसार माझ्यापासून दूर दूर जात होता. पण आतां जेव्हां संसार विन्मुख होऊन अन्तर्मुख बनलों तेव्हां सर्व संसार पायांवर लोटांगण घालीत आला.)

३

संसार हा विवर्त आहे; पण सूर्याप्रमाणें त्या वर्तुलाचा केन्द्र मी आहे. तथापि चुकीमुळे आज सूर्य वर चढला आहे असें म्हणतात. (अभिप्रायः—लोक अज्ञानानें ईश्वर कोठें बाहेर आहे असें मानितात, व तत्शोधनार्थ भटकतात; परंतु आत्मदेव सूर्याप्रमाणें सर्वांचा केंद्र असून तो आंत आहे. आपल्या अज्ञानावरणाखालीं तो झांकला गेला असल्यानें अज्ञान दूर झाल्यावर तो पूर्ववत् दिसतो; परंतु लोक बेसमजीनें तो आत्मदेव आम्ही शोधून मिळविला असें म्हणतात.

१ युवराजाचा. २ राजतिलक. ३ स्वराज्याची गादी. ४ परमाणु.
५ प्राण देतो. ६ आवाज देतो, गीत गातो आहे.

हर बगो-मिहरो-माहंका रक्सो-सरोदे है ॥
 आराम अमन चैनका तुफां वपां है आज ॥ ५ ॥
 किस शोखे-चशर्मकी है वह आमंद कि नूरे-बर्क ॥
 दीदोको फाड़ फाड़के राह देखता है आज ॥ ६ ॥
 × आता करमफशां, शाहे-अबरं दस्त है ।
 बारशकी राह पानी छिडकता खुदा है आज ॥ ७ ॥
 झुक झुक सलाम करता है अब चांदे-ईद है ।
 इकबाल राम रामका खुद हो रहा है आज ॥ ८ ॥

कवितांचा अर्थ

(४) युवराज आपल्या गादीवर बसण्याचा शुभ समय आतां येत आहे. याकरितां प्रत्येक परमाणु त्यावर प्राण देऊं लागला आहे (अभिप्राय—वृत्तींचा आत्मस्वरूपांत लय होण्याचा समय होत चालला आहे. यास्तव प्रत्येक परमाणु, त्या ज्ञान्यासाठीं प्राण देण्यास तयार आहे.

(५) या वेळीं प्रत्येक पान, सूर्य अथवा चंद्र यांचा नाचरंग होत आहे. आणि सुख, शांति व आनंद यांचा समुद्र जणुं वाहत आहे. (अभिप्रायः—झावर प्रत्येक वस्तू प्रसन्न होऊन नाच करूं लागली आहे, आणि चारी बाजूंस प्रसन्नता, सुख, आणि शांति हीं ओतप्रोत आहेत.)

(६) ज्याच्या व्यवस्थेकरितां विजेचा लखलखाट डोळे भरभरून पहात आहे; अशा कोणत्या प्याऱ्याचें हें आगमन आहे ? (अभिप्रायः—असा आनंदाचा समय पाहून साधारण मनुष्याच्या चित्तांत संशय उठूं लागवा असा कोण प्रभावशाली येत आहे कीं, वीज देखील अतिशय प्रकाश देऊं लागावी?

१ प्रत्येक चंद्र अथवा सूर्य याचा. २ नाच, रंग. ३ आनंद. ४ समुद्र. ५ वाहत आहे. ६ तीक्ष्ण दृष्टीवाला (आत्मा). ७ आगमन. ८ विजेसारखा प्रकाश, लखलखाट. ९ डोळ्यांना.

× येत आहे. १ कृपालु. २ मेघावडंबर ३ अतिशय, हात. ४ वर्षास्थानाचर. ५ ईदेचा चंद्रमा. ६ स्वागत.

(कवितांचा अर्थ)

(७) ज्याच्या हातीं वादळ आहे अथवा जो अतिशय कृपादृष्टी करणारा आहे, [कृपादृष्टी वादळाप्रमाणे करणारा आहे] असा कृपाळू महाराजाधिराज (सूर्य) येत असून वर्षास्थानीं आनंदरूपीं जलाचा वर्षाव करीत आहे. (अभिप्रायः—जो कृपेचे अधिष्ठान अथवा समुद्र आहे अशा प्रकाशस्वरूप आत्म्याचा अनुभव येत आहे. आणि वर्षास्थानी खुद्द ईश्वर आनंदाची वृष्टि करीत आहे.

(८) ईंदेचा चांद (द्वितीयेचा) निघून जणुं काय रामाला लवून सलाम करीत आहे. या प्रकारें राम आपलें आपणच स्वागत करीत आहे. (अभिप्रायः—ज्या द्वितीयेच्या चंद्राला लोक नमस्कार करतात तो चंद्रमा आत्मसाक्षात्कारानंतर त्या आत्मज्ञान्यापुढें लवून मुजरा करितो. राम स्वतःचें स्वागत करीत आहे.)

(कवितेचें रूपांतर.)

हा अनाहत ध्वनि कसला । कां प्रकाश लख्वाचि असला ॥
संसार सकाळ सोडून । आत्मदेव धुंडाळून ॥
पाहिला, अवनि तों सगळी । लोटंगण चरणीं घाली ॥

उडविला जेंवि गगनांत ।

पदकंदुक मैदानांत ।

लेळुनी गांठि चरणांत ।

स्वामित्व सांडुनी सर्व । दासत्व वरी गतगर्व ॥ १ ॥

२

बाहेर देव ना कोठें । अज्ञान आवरण मोठें ॥

पडद्यास दूर जो करितो । त्यालाच देव हा दिसतो

देव हा जागच्या जागीं । कां यत्न शोधण्यालागीं ॥

१ (चरण+अंत).

छातीस हात लावून ।
बोलतो घसा फोडून ।
काठिला देव शोधून ।
ज्ञानाचा लव ना त्यास । हा असे सर्व आभास ॥ ३ ॥

३

सिंहासन या हृदयाचें । युवराज वरि चढायाचें ।
शुभ समय जवळि तो आला । तों वृत्ति निरास जहाला ।
आनंद रसान न्हाल्या । विद्विन्मय वस्तू सगळ्या ।
मुखचंद्र उगवला सारा ।
शांतीचा शीतळ वारा ।
वाहुनी करित उपकारा ।
येतसे कोण हा प्यारा । उत्सवा जन्म देणारा ॥ ३ ॥

४

जो पूर्ण कृपेचें स्थान । आत्म देव श्री भगवान् ॥
प्रगटुनी वितरि अनुभूति । स्वानंद सुधेची वृष्टि ॥
रामास चंद्र दुसरीचा । कुर्निसात करितो साचा ॥
स्वयमेव आपणा राम ।
वांकुनियां करित सलाम ।
हो कृतार्थ स्वागत-काम ।
आत्मदेव झाले राम । राम झाले पूर्ण काम ॥ ४ ॥

तीर्थराम पुढें लिहितातः—

‘ आजपर्यंत अज्ञानावरणामुळें माझ्या श्रीकृष्णाचें केवळ अंधुक आणि अस्पष्ट असें दर्शन होत होतें. आज त्याच्याशीं पूर्ण मिलाफ झाला. प्रत्य-
ग्वृत्ति होऊन त्याला पोटभर पाहिलें. तो नंगा व मीढी नंगा ! छतीला छाती
लावून कडकडून भेटलों. हे अस्थिचर्माच्या हृदया ! तूं मधून निघून जा;
व जिवशीवांचे तादात्म्य-पूर्ण भेट-होऊं दे. हे भेद दृष्टे माये ! दूर ! एकदम

दूर ! मी प्यारा ! मी प्यारा ! काय हा आनंद ! डोळ्यांतून आनंदाश्रूंची धारा चालली आहे व रोमांच उभे आहेत.

हा विवाहोत्सवाचा आनंद की, मृत्युसमयींचा शोक ! सर्व संस्कारांवर शेवटचा संस्कार झाला; वासनांचे निर्मूलन झाले. सूर्य प्रकाश पडला असता अंधकार नाहीसा व्हावा त्या प्रमाणे दुःख आणि दारिद्र्य ह्यांचा मागमूसही नाहीसा झाला आहे. पापपुण्याची शृंखला अजीबात तुटून गेली. ह्या मनाचे एकदां मोठे स्तोम माजले होते, पण आतां पहावे तों त्याचा कोठे पत्ताच लागत नाही. ते उन्मत्त झाले आहे. मित्राच्या-श्रीकृष्णाच्या-भेटीमुळे ब्रह्मभाव झाल्याने वासनेचा पूर्णपणे क्षय झाला. मीच जर आतां मित्र झालों तर आतां पत्र कोणाला पाठवूं ? निजानंदांत निमग्न झाल्यामुळे खाण्यापिण्याचे सुद्धां भान नाही. अंतरालांत भ्रमण करितां करितां अदृश्य होणाऱ्या विहंग माप्रमाणे तुर्यातीत स्थितीप्रत जाऊन पोहोचलों. भगवंताला निराळा म्हणून मानीत होतो पण आतां तोच मी झालों !

हा सामान्य अश्रुपात की, भगवद्भक्ताच्या निरतिशयानंदाचा हा वर्षकाल ! हे मस्तका ! तुझा जन्म आज सफल झाला ! नेत्रांनी ! तुम्हीं धन्य आहांत. तुम्हीं कृतार्थ झालांत. कर्णांनी तुम्हींही आज कृतकृत्य आहां. हा आनंद धन्य होय ! धन्य होय !! धन्य होय !!! धन्य हा शब्द ही धन्य होय !”

ह्या स्थितीला पोचल्यावर त्यांना पुढे दिल्याप्रमाणे वाटावे यांत नवल काय ?

(राग-धनासरी-ताल-दादरा)

जिसको हैं कहते खुदा हम ही तो हैं ।

मालके-अर्ज-ओ-संमा हम ही तो हैं ॥ १ ॥

तालवाने-हकें जिस्से है ढूंढेंते ।

अंशपर वह दिलरुबा हम ही तो हैं ॥ २ ॥

१ पृथ्वी व आकाश ह्यांचा स्वामी. २ सच्चिदानंद जिज्ञासू ३ शोधितात.
४ आकाशांत ५ माशुक, प्यारा.

तूरको सुरमा किया ईक आँनमें ।
 नूर मुसाको दिया हम ही तो हैं ॥ ३ ॥
 तिशना-ए-दीदारे-लंबके वास्ते ।
 चशमा-ए-आबे-बँका हम ही तो हैं ॥ ४ ॥
 नारमें, माँहमें, कौंकबमें सदा ।
 मिहरमें जल्वानुमा हम ही तो हैं ॥ ५ ॥
 बोस्ताने-नूरसे बैहरे-खलीलें ।
 नारको गुलशन किया हम ही तो हैं ॥ ६ ॥

वरील कवितेचें रूपांतर

(चाल-गुरुदत्त दिगंबर भजरे)

परमेश जयाला म्हणती । तो मीच ठसो हें चित्तीं ॥ धृ० ॥

विशाल भूमी नभ हें विस्तृत यांवरि माझी सत्ता ।

चिदानंद सद्रूपान्वेषक जिज्ञासूंची मत्ता ॥ २ ॥

दिव्य दृष्टि देउनि मूसाला दिधला साक्षात्कार ।

घटकेमार्जी तूरपर्वतीं तो मी माषुक प्यार ॥ ३ ॥

दर्शनास जे आतुर झाले, त्यांची तृष्णा शांती ।

करिं सुधेच्या धारांमध्ये पालटुनी ममकांती ॥ ४ ॥

अग्नि, चंद्र, रवि, शुक्र यांमध्ये तेज मीच तें नान्य ।

प्रकाशाग्निची क्रीडोद्यानीं परिणति करुनी धन्य ॥ ५ ॥

सागर फुटुनी प्रचंडवाते तुफान वादळ झालें ।

पैगंबर नौकेला तरुनी पार मीच तें नेलें ॥ ६ ॥

१ तूर नांवाच्या पर्वत शृंगावर २ एका ३ घटकेंत ४ प्रकाश ५ (मूसाला तूर नांवाच्या पहाडावर साक्षात्कार झाला.) ६ दर्शनेच्छुंची तृष्णा शमविण्या-करितां ७ अमृताची धारा ८ अग्नीमध्ये ९ चंद्रामध्ये १० सितारे (शुक्र) ११ सूर्यामध्ये १२ भसमान, प्रकट. १३ प्रकाश स्वरूप बागेपासून-मध्ये १४ खऱ्या लुब्ध झालेल्या करितां १५ बाग (ज्यानें अग्नीचे, बागेत रूपांतर केले तो मीच आहे.)

नूहकी किशती को तूफाँसे बचा ।

पार बेडा * कर दिया हम ही तो हैं ॥ ७ ॥

मर्दों-जँन, पीरो-जँवां वैलशो-त्यूर ।

औलिया-ओ अंबियां हम ही तो हैं ॥ ८ ॥

खाको-बादो-आबो-आतिश और खल्लाँ ।

जुमला मा दरं जुमला माँ, हम ही तो हैं ॥ ९ ॥

कौन किसको सिर झुकाता अपने आप ।

जो झुका, जिस्को झुका, हम ही तो हैं ॥ १० ॥

उकद-ए-वहदत-पसँन्दोंके लिये ।

नाखुने-मुश्कील-कुँशा हम ही तो हैं ॥ ११ ॥

(पुढें चालू)

पशू पक्षि, वा वृद्ध तरुण, अवतारि, मुक्त नर नारी ।

मीच रम्य संसार नाटकीं विविध भूमिका धारी ॥ ७ ॥

पंचमहाभूतांचीं तत्त्वे मजमध्ये असती ।

त्या सर्वांना खेळविणारी मीच प्राणज्योती ॥ ८ ॥

कोणकुणाचा करीत येथें नमस्कार सत्कार ।

कर्ता-कृत-द्वैतांत घडवितों अद्वैत चमत्कार ॥ ९ ॥

अद्वैतावरि प्रेम करी जो त्याचा संकट वर्ग ।

समूल निरसुनि उदार हस्ते देतो त्या अपवर्ग ॥ १० ॥

स्वराज्यप्राप्ती नंतर

केंवढा, कोणता, व कोणत्यास्वरूपाचा हा विजय ! आणि तो तरी कोणत्या वयांत त्यांनीं संपादिला * ? याचें उत्तर वयाच्या पंचवीस व सव्वीस यांचे

१ पैगंबराची २ नौका, जहाज ३ वादळापासून ४ बचावले * संकट, समुद्र. ५ स्त्रीपुरुष ६ म्हातारा व तरुण ७ पशु व पक्षी ८ अवतारी व्यक्ति ९ नवी, मुक्त १० पृथ्वी, वायु, जल, अग्नी, व आकाश ११ सर्व माझ्यामध्ये १२ सर्व मीच १३ अद्वैत विचार पसंत करणाऱ्यांसाठीं १४ अडचणी दूर करणारीं साधनें.

* ' तेजस्वियानां न समीक्ष्यते वयम् ' ।

दरम्यान हे आहे ! दारू गोळा वगैरे सर्व स्फोटके तोफेमध्ये तयार असल्यास त्यांचा स्फोट करण्यास एक ठिणगी देखील पुरेशी आहे. तद्वत् अशा महत्त्वांची स्थिति असते. ओजाचा दारूगोळा पूर्णपणे सज्ज असल्यामुळे वैराग्याची ठिणगी देखील पुरेशी झाली. या विजयाचा परिणाम स्वराज्य प्राप्तीत झाला एवढेच नसून देहभावाच्या पारतंत्र्यांत खितपत असणाऱ्यांना तीर्थराम हे एक दीपकच झाले !

ज्या स्वराज्य प्राप्ती करितां त्यांनीं देहेन्द्रिय प्राणादिकांची आहुती दिली तें प्राप्त झाल्यावर त्यांना परत येण्याचें काय कारण आहे ? याचें उत्तर असें कीं, त्यांनीं परत कां न यावें ? ही स्थिति प्राप्त होऊन देखील देहादिकांचीं कर्मे सुटलीं काय ? किंबहुना ज्ञानोत्तरकालीं देखील कर्मे सुटत नाहीत. म्हणून 'कर्मयोगी' होणें हेंच चांगलें हें जगाला पटविण्यासाठीं ते परत आले असें वाटतें. गुलाब कलिका मुग्ध असे पावेतो ती फक्त मोहकच दिसते. परंतु ती एकदां का पूर्ण होऊन उमलली म्हणजे ती नुसती मोहक दिसते इतकेंच नाही तर तिच्या सुगंधानें दशदिशा भरून जातात व त्यायोगें ती सर्व प्राणी सृष्टीला आपल्याकडे बोलाविते, खेंचून घेते, व कांहीं प्राण्यांना तर लोहचुंबकाप्रमाणें आकर्षून घेते. तद्वत्च रामाची स्थिति झाली. त्यांच्या चेहेऱ्यावर अलौकिक तेजाची छटा दिसू लागली. एक प्रकारचें अपूर्व हास्य त्यांच्या चेहेऱ्यावर नाचू लागलें. आत्मानंद त्यांच्या रोम रोमांतून फुटून बाहेर वाहू लागला; व तो लुटण्याकरितां लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येऊं लागल्या, त्यांच्या महानुभावित्वानें लोकांच्या चित्तवृत्ति वेधून घेतल्या, दर्शनाकरितां आलेले लोक तृप्त होऊन जाऊं लागले. निराश झालेलीं अंतःकरणें प्रफुल्लित व हर्षभरित होऊं लागलीं. त्यांच्या अमृत दृष्टीचा व सुहास्याचा एकदां तरी आपल्याला लाभ घडावा याबद्दल आलेल्या लोकांमध्ये अहमहमिका सुरू होई. श्रुतिस्मृत्यादिकांतील वाक्यें, विचार व दाखले, धर्म व तत्वज्ञानाचीं प्रश्नोत्तरे, राजकारण व समाजशास्त्र यांचे सिद्धांत व विवरणें हीं त्यांच्या वदनांतून अभिनवरूप व सौंदर्य धारण करून बाहेर पडतांना 'रामत्वा'चा शिक्का असल्याचें उघड उघड दिसे. ते स्वतःला सर्व जगभर व जगाला

आपल्या स्वतःमध्ये पाहू लागले. * आणि ' राम जेव्हां स्वतःला अखिल जगन्मय पाहतो तेव्हां तें अखिल विश्व त्याला स्वतःच्या शरीराप्रमाणे वाटतें,' असा महान् सिद्धांत ते प्रतिपादू लागले. यामुळे त्यांची भक्तसंख्या वाढू लागली. हिंदु व मुसलमान त्यांना सारखे भजू लागले आणि त्यांचें दर्शन घेणें म्हणजे नवीन विचार, नवीन कल्पना, नवीन संकल्प आणि नवीन भावना प्रस्फुरित व उद्दीपित करावयाच्या असैं सर्वांना वाटू लागलें. परंतु वाढत्या भक्तसंख्येची त्यांना उपाधी वाटू लागली.

संसारांतून त्यांचें मन आतांतर पार उडालें. भांगारकान्ता हीं तर त्यांना ' काष्ठलोष्ठसम ' वाटू लागलीं आणि ते अगदीं ' उदासीन ' बनले. पगार येतांच दोन दिवसांचे आंत ते पुनः कफळक बनत.† अशा स्थितींत शके १८२१ मध्ये (इ. स. १८९९ मध्ये) उन्हाळ्याची सुटी लागतांच तीर्थ-रामजींनीं अमरनाथची यात्रा केली. हा प्रवास त्यांनीं एका वस्त्रानिर्शां केला. ज्या ठिकाणीं थंडी मी म्हणत असते अशा अमरनाथाचे देवालयांत त्यांनीं कांहीं तास नमावस्थेंत काढिले ! केवढें हें सामर्थ्य ! ही यात्रा केल्यावर त्यांच्या अंतःकरणांत शांति ओतप्रोत नांदू लागली व ते आत्मानंदांत तरंगू लागले.

यावेळीं श्रीमान् नारायणस्वामी हे त्यांच्या सहवासाला होते. त्या सहवासानुभवासंबंधानें ते म्हणतातः—“ वेदान्ताकडे तेव्हां माझी बिलकूल प्रवृत्ति नव्हती. परंतु गीता व इतर वेदान्तविषयक ग्रंथांतील रहस्य समजावून घेण्याचा जोरानें प्रयत्न चालविला होता. परंतु तें न उमजल्यामुळे नाना-तन्हेच्या शंकाकुशंका येत. शास्त्रीपंडीतांकडे जाऊन माझें शंका निरसन होईना. परंतु गुसाईंजींच्या दोन दिवसांच्या सहवासानें सर्व शंका जागच्याजागीं

* ' जुमला मादर जुमला मा ' ' हरमकाँ मुझमें, हरमकाँ में मैं ॥

' हें विश्वचि माझें घर ' । ऐशी जयाचि मति स्थिर ।

किंवहुना चराचर । आपणचि ज्ञाला ॥ ' (ज्ञाने०).

† वरील म्हणण्याची सत्यता याच वेळीं लिहिलेल्या त्यांच्या पत्रावरून स्पष्टपणें येते.

विरून गेल्या व समाधान वाटून त्यांच्या सहाय्याने मी उपनिषदांच्या अध्ययनास प्रारंभ केला व शंकानिरास पूर्ण होतांच परतलों. तेव्हां त्यांच्या सेवेला स्वात्मार्पण करून मी सर्वस्वी त्यांचा झालों.”

यानंतर थोड्या दिवसांनी ते आजारी पडले. या आजारीपणांत त्यांना एकदोनदां भयंकर मूर्छाही आली. पण नारायणस्वामींनी त्यांची अहोरात्र सेवा केली. एके दिवशीं दोन वाजेपर्यंत त्यांना झोंप येईना. पण पुढें थोडीशी झोंप लागून जरा बरें वाटल्यावर ते नारायणस्वामींस म्हणाले “बेटा, भारतवर्षाला कदाचित् चांगले दिवस येणार असें दिसतें, कारण रामाच्या शरिराला आराम पडत चालला.” ह्या त्यांच्या उद्गारांत फार खोल रहस्य भरलें आहे, असें विचार केल्यास दिसेल. आजारीपणांत ज्याच्या तोंडीं भारतवर्षाच्या स्थितीबद्दलचे विचार येतात, स्वतःच्या देहाची व संसाराची फिकीर यत्किंचितही वाटत नाही त्याचा आत्मा केवढा असला पाहिजे ? तो संसारांतून पूर्ण बाहेर पडला असून राष्ट्रीय प्रपंचाची काळजी वहात होता असेंच नाही का दिसत ? त्याच्या ठिकाणची स्वदेशभक्ति पराकाष्ठेची मोठी असली पाहिजे असेंच नाही का सिद्ध होत ? या सर्व विधानांच्या पुष्टीकरितां स्वामींचेच उद्गार पाहूं या. राय. ब. लाला वैजनाथ* बी. ए. ह्यांनी लिहिलेल्या ‘प्राचीन व अर्वाचीन हिंदुधर्म’ या पुस्तकाला स्वामींनी प्रस्तावना लिहिली आहे. तींत ते म्हणतात:—“आपण स्वदेशभक्त वनावें अशी तुमची इच्छा आहे काय ? तसें असेल तर आपलें राष्ट्र आणि आपल्या राष्ट्रांतील जनांच्यावर प्रेम करून त्यांच्याशीं एकतानता पावा. तुम्हीं आणि राष्ट्रांतील जनता यांच्या दरम्यान आपल्या अहंकाररूपी वृत्तीची यत्किंचितही छाया पडूं देऊं नका. मातृभूमीच्या हितार्थ आपलें जीवित अर्पण करणारे खरेखुरे आध्यात्मिक शिपाई बना. आपल्या देहावरील अहंकार काढून टाका. आणि स्वतः सर्व राष्ट्र बना. म्हणजे अशी स्थिति होईल कीं, तुम्हीं ज्या भावना कराल त्या तुमच्या राष्ट्राच्या भावना होतील. मग तुम्ही पुढें चालूं लागू कीं

* हे संयुक्त प्रांतांत एक जिल्हा न्यायाधीश होते. ते रामतीर्थांच्या शिष्य-शाखेंत मोडतात. यांचा व स्वामींचा पत्रव्यवहारही चाले.

राष्ट्र तुमच्या मागोमाग आलेंच म्हणून समजा. तुम्हीं आरोग्याची भावना करा म्हणजे तुमच्या राष्ट्रांतील सर्व लोक आरोग्यसंपन्न झाल्यावांचून राहणार नाहीत. तुमचें सामर्थ्य, तुमची शक्ति सर्व लोकांच्या रक्तवाहिन्यांतून वाहू लागेल. 'मी अखिल भरतखंड आहे. भरतभूमी माझे शरीर आहे. कन्या-कुमारी माझे पाय व हिमालय हे माझे शिर. माझ्या केंसापासून भागीरथी वहाते. मस्तकापासून ब्रह्मपुत्रा व सिंधू हे नद उगम पावतात. विंध्याचल हा माझा कमरपट्टा आहे.....एवच सर्व भरतखंड मी असून त्याच्या पूर्व व पश्चिम बाजू हे माझे हात आहेत व अखिल मानव जातीला आलिंगन देण्यासाठी ते मी पुढे केले आहेत. माझ्या शरिराची स्थिति अशी आहे. पण माझे प्रेम मात्र विश्वव्यापी आहे. अनंत आकाशभर माझी दृष्टी आहे. सर्वांचा आत्मा तो माझा अंतरात्मा ! जेव्हां मी चालूं लागतो तेव्हां सर्व भरतखंड चालत आहे असें मला वाटते. माझ्या सर्व क्रिया ह्या सर्व भरतखंडाच्याच क्रिया आहेत असें मी पाहतो मी भरतखंड आहे—शंकर, शिव आहे. स्वदेश-भक्तीचें अत्युच्च ध्येय तें हेंच आणि यालाच प्रवृत्तीपर वेदान्त म्हणतात." यांतील रहस्य आज आम्हांला पटूं लागलें आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे.

“ ६ मार्च १८९९

एवढीच प्रार्थना आहे कीं, येथें कोणत्याच प्रकारचा हिशोब करावा लागला नाही. या महिन्यांत सत्तरांतही एकदोन रुपये कमीच मिळाले होते. त्यांतून एक कवडीही शिल्लक ठेवण्याची नव्हती. ज्या ज्या वस्तूंची गरज भासत गेली, त्या त्या प्राप्त होत गेल्या; बाकीच्या बाबींना साफ नाही म्हणावें लागलें. अर्थात् त्या त्या आवश्यकता पुऱ्या होऊं शकल्या नाहीत. घरांत आठ मनुष्ये खाणारी आहेत. पण फक्त बाराच रुपये घरीं पाठविले. आणि ही गोष्ट उघड आहे कीं, भ्रमरांप्रमाणें अनेक पुष्पांकडे (घरोघर) मधुकरी मागणें हें ज्यांना भूषणरूप आहे अशा साधू लोकांपेक्षां प्रपंचांत राहणारे गृहस्थ, स्त्रिया, बालकें, आणि वृद्ध यांच्या गरजा अधिक असतात. गृहस्थ विचारे अत्यंत दरिद्री असतात आणि त्यांचें दारिद्र्य हें सर्वस्वी रास्त आणि वाजवा होय.

राम.”

अलिफ (अल्ला, परमेश्वर) मासिक.

दुखण्यांतून बरे झाल्यावर आपले विचार जनतेपुढें मांडावे अशी इच्छा तीर्थरामजींनी झाली. कोणतीही व्यक्ति एकदां कां आंतून पूर्ण झाली म्हणजे तिचें तें पूर्णत्व बाहेर हें पडलेंच पाहिजे. हीच स्थिति तीर्थरामजींची झाली. ह्या काळपर्यंत तीर्थरामांनी नौकरी सोडिली नव्हती. लाहोरच्या पौर्वात्य महाविद्यालयांत ते दोन तासपर्यंत शिकवीत व तेवढ्यावर आपला व आपल्या कुटुंबाचा चरितार्थ चालवीत. मासिकाकरितां लागणाऱ्या द्रव्याची तजवीज त्यांचे भक्त लाला हरलाल साहेब यांनी केली. लागलीच ' आनंद मुद्रणालय ' नांवाचें एक मुद्रणालय उघडण्यांत आलें, व त्याची सर्व व्यवस्था नारायण स्वामींवर सोंपविण्यांत आली. ह्या जबाबदारीच्या कामगिरीमुळे नारायण स्वामींनी आपल्या नौकरीचा राजीनामा दिला. अशा रीतीनें ' अलिफ ' मासिकाचा पहिला अंक शके १८२१ च्या पौषांत निघाला. यांतील सर्व लेख स्वामीच लिहित. व ते अगदीं स्वतंत्र असत. त्यांच्या आंगचें कडकडीत वैराग्य या वेळच्या त्यांच्या लेखांतून पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालें आहे. या लेखन व्यवसायाचा स्वामींवर असा परिणाम झाला कीं, तीन अंक निघण्यापूर्वीच त्यांनी आपल्या नौकरीचा राजीनामा दिला ! व तपोवनाचा रस्ता धरिला. लेखांची नकल करण्यासाठीं व सत्समागमाचा लाभ घेण्यासाठीं नारायण स्वामी देखील त्यांच्या बरोबर गेले.

महाविद्यालयांतील दोन तास नौकरी करणें सुद्धां स्वामींना जड वाटूं लागलें व त्यांनी तीही पोटाची व कुटुंबाची सोय टाकून देणाचा इरादा केला. तेव्हां ही बातमी तीर्थरामाच्या विद्यार्थ्यांना त्याचप्रमाणें त्यांच्यावर प्रेम करणाऱ्यांना असह्य वाटूं लागली. म्हणून त्यांपैकीं एक जण त्यांच्याकडे येऊन तीर्थरामजींच्या मनांत उठलेल्या तरंगाबद्दल चौकशी करूं लागला. तेव्हां त्यांच्यामध्ये पुढें दिल्याप्रमाणें संवाद झाला.

प्रश्न ? — आपण नौकरी कां सोडतां ? नौकरी सोडिल्यास आपली गुजराण कशी होईल. ' शरीर रक्षितो धर्मः ', अशी आज्ञा असल्यामुळे आपली व

आपल्या कुटुंबाची तजवीज करणे हे कर्तव्य आहे. भगवीं वस्त्रे धारण करून व दारोदार तुकडे मागून कांहीं देव भेटत नाहीं, गृहस्थाश्रमाच्या यथायोग्य पालनाने सर्व कांहीं साध्य होतें. शिवाय गृहस्थाने त्यागी (संन्याशी) बनणे हे पाप आहे.

उत्तर:—नौकरी करणे नौकराचें काम आहे. मी खुद्द राम बादशहा आहे. मी नौकर नाहीं व माझा कोणी मालकही नाहीं. राजेमहाराजे माझ्यापुढे हात जोडून उभे असतात. मी म्हणजे हा देह नव्हे. मी देहप्राणांहून निराळा आहे. मला देह समजणे ही तुमची चूक आहे. मी तुमचा आत्मा आहे. अखिल विश्वाचा आत्मा आहे. पंचतत्वे माझीं नौकर आहेत व त्या सर्वांतही मीच भरलेला आहे. असा एकही पदार्थ नाहीं कीं, ज्यामध्ये मी नाहीं. जोपर्यंत मी आपल्याकडे देहात्मबुद्धीनें पहात होतो तोंपर्यंत हे शरीर नौकरी करित होतें. आतां रामाने त्याकडे सत्स्वरूपाच्या दृष्टीनें पाहिलें तेव्हां त्यानें सर्वत्र आपल्यालाच पाहिलें. तुम्हीं नौकरीचें विचारतां. पण शरीर, मन, अंतःकरण व प्राण यांची कुर्वडी झाली. राम मालक आहे. व आत्मा सूर्य आहे. इंद्रियांचे इंद्रियपण गेले व रोमारोमांतून अमृत स्रवूं लागले आहे. आकाश सलाम करूं पहात आहे, सूर्य रामाच्या दर्शनाने तेजस्वी बनला, चंद्रमा चकाकूं लागला आणि शुक्र तेजस्वी दिसूं लागला. सर्व दृश्यजात माझेच तेज आहे. अरे प्यारे ! देहात्मभावाला रामस्वरूपांत गर्क होऊं दे, म्हणजे तुला सत्स्वरूपाची दाद लागेल.

मी सर्वांचा गुजारा असल्यामुळे कोणत्याही असद्वस्तूवर म.झा गुजारा अवलंबून नाहीं. प्रत्येक शरीर व प्रत्येक प्राण माझ्यावर अवलंबून आहे. ज्याला ज्याला म्हणून तूं गुजारा, गुजराण असें म्हणतोस तो केवळ तुझा भ्रम आहे. अरे प्यारे, अखिल वस्तु जातीमध्ये भरलेल्या सत्तत्वाचा तपास, तर कर. वस्त्राचें तंतू, व तंतूचें कापूस हे अस्सल स्वरूप आहे. कापूस जमिनी मधून अँ अँ असा ध्वनि करित बाहेर आला. जमीन व सूर्य यांचा कार्य-कारण संबंध आहे. अशा त्या सूर्याचें अस्तित्व हे प्यारे, या रामावर अवलंबून आहे. खुद्द सूर्याचाच जर मी आत्मा आहे तर मग इतरांची कथा काय ?

खुद् शाहंशाहा माझ्या हुकमतीनेच वागतो तर रय्यत व शिपाई यांच्या बडबडण्याला कोण भीक घालतो !

पोटाकडे लक्ष देणें हा खरोखरच धर्म आहे. पण या धर्माचेंच पालन करणें हा श्रेष्ठतर धर्म आहे. हे प्यारे, दृढविश्वासाचा, अढळ श्रद्धेचा आधार घे म्हणजे भासाभासाचा निकाल लागेल. जेवूं नको, वस्त्र धारण करूं नको, रोजमुरा कमाऊं नको, कामकाज करूं नको असें माझे सांगणेंच नाहीं. तर माझे एवढेंच सांगणें आहे कीं, आपण कोण हें जाणणें हेंच खरें सत्कार्य आहे, बाकी सर्व कायें असत्य व फजूल आहेत. पोटाकरितां काम करितां करितां, त्याच्यासाठीं काबाडकष्ट करितां करितां त्याच्याच जाळ्यांत गुरफटून जात आहेस, यास्तव पोटाची फिकीरच सोडून दे. तुझे पोटा भरण्याकरितांच मी हें सांगत आहे. आतां गाडी बैलांचा कारभार संपला; आगगाडी, तारायंत्र, जहाज, विमान हीं सर्व तुझ्या सेवेला हजर आहेत. खुद् जलदेवता व अग्नी हीं तुझ्या खास तैनातीला आहेत. आधिभौतिक शास्त्रांचे सर्व आविष्कार, हे प्यारे, पोटाकरितांच आहेत. ज्या अर्थी आतां देवताच तुझ्या पोटाची सेवा करीत जसतात. त्या अर्थी पोटाचा खटाटोप करण्याचें तुला प्रयोजन नाहीं. तर उलटपक्षीं सद्वस्तूच्या गादीवर तक्रयाशीं टेंकून बैस. व बसल्या बसल्या पंचभूतांपासून नौकरी करवून घे. तूं स्वतः परमेश्वर असून तद्भावनाभावीं कमजोर झालेला आहेस. तथापि खाण्यापिण्याची व पचन करण्याची ताकद आहे. व्यवहार कसा चालला आहे पहा. समज कीं, कोर्टांत दावा चालू आहे तो बुडाल्याचें पत्र आलें. तों तें वाचून तुझाही दम बुडाला. दुसरें, व्यापारांत एक हजार रुपये नफा झाला असें पत्र वाचतांच पुनः दम आला व चेहऱ्यावर तेज चहू लागलें असें होतें. घरच्या म्हशीनें दूध दिलें नाहीं असें समजतांच 'बदमाष नौकर ! या त्याला काढून द्या. बेपर्वा आहे, त्याचें बिलकूल लक्ष नाहीं. म्हणून वासरूं दूध प्यालें.' याच वेळीं धन्याला थोडासा चुटका लागला व लागलेंच स्वप्न पडलें. स्वप्नांतच नौकराला खूब शिव्या दिल्या, काठीनें म्हशीला यथेच्छ बडविलें आणि पक्क्या मजबूत दाव्यानें तिला वांसराच्या गळ्यांत पुनः असें दुधाचें नुकसान न व्हावें म्हणून बांधून टाकिलें. अशी जगताची स्थिति आहे.

तुम न पेट जुबान पदारथ हो ।

तुम आतमराम यथारथ हो ॥ १ ॥

* कयूं शोर मचाते अकारथ हो ।

तुम दीन दयान पदारथ हो ॥ २ ॥

सारांश राम तुला खूब नाचवील, खेळवील, आत्मस्वरूपांत रमवील, बद्धा-
वस्थेंतून काहून मुक्तावस्थेंत नेऊन सोडील. त्या पोटाचें पोट दाखवील. पण
केव्हां ? दृढविश्वास ठेवशाल तर. याकरितां श्रद्धा ठेव, आत्मदेवावर प्रेम कर
म्हणजे तुझा तूच आत्मदेव आहेस असें पटेल. कारण —

मर्ज लगा है तुमको, भारी दवाई उसको कारी है ॥

हर एकको तुम रामही जानो नसखे वाहेद बारी है ॥ १ ॥

भावार्थ—तुला इजा झाली आहे याकरितां मोठें औषध लावणें जरूर
आहे. प्रत्येकाला रामदृष्टीनें पहाणें हें औषध लावतांच सर्व कांही ठीक होईल.

“ आपल्या नातेवाईकांची व कुटुंबाची सोय केली पाहिजे त्याची फिकिर
केली पाहिजे, हे प्यारे, हेंच ना म्हणणें ?

प्रश्न फार चांगला आहे. पण ‘ आपलें ’ कोण ? आपले नातेवाईक
कोण ? त्यांचा ‘ आपल्याशीं ’ काय संबंध हा विचार नकोका करावयाला ?
काय ? हें शरीर म्हणजे आपण व आपलें ? अथवा या शरिराची जीवन
स्थिति दुसऱ्या कशावर अवलंबून आहे ? अर्थात् हें शरीर ज्या अर्थी तदंत-
स्थावर अवलंबून आहे. त्या अर्थी हें बाह्य तुमचें आमचें काय कामाचें ?
अशा लंगड्या, लुळ्या, म्हणजे परावलंबी शरिराला आपलें मानणें म्हणजे
मोठें संकटच ओढवून घेणें आहे. मग अशा स्थितींत दुसऱ्या परावलंबी
शरिरांना—नातेवाईकांना आपलें म्हणण्यांत काय अर्थ ? यास्तव त्या सर्वांचा
जो आधारस्तंभ आत्मा त्याला ‘ आत्मा ’ म्हणणें योग्य आहे. बाकी काका,
मामा, आई, बाप, बहिण भाऊ वगैरे नामस्वरूपांचें शरीर आहे तें आपलें
नव्हे हेंच नव्हेका सत्य ? जिकडे तिकडे चोहोंकडे आत्माच आत्मा आहे.
म्हणून हे, प्यारे, हे भगत्, अशा ह्या आपल्या ‘ आपणाला ’ ‘ आपण,

* उगीच निष्कारण धडपड कां करितोस ?

“ आपला ” असें म्हणण्याकरितां भिऊं नकोस. विचार कर म्हणजे सर्वत्र रामच राम, दिसेल. अशी वस्तुस्थिति आहे ह्मणून त्या सर्वव्यापी रामाच्या तर्फेनें ‘ मी राम आहे ’ असें जोरानें ह्मण. राम तुला असें सांगत आहे कीं, ‘ मी राम आहे, मी राम आहे, मी राम आहे ’ असें म्हण. तसेंच प्रत्येक शरिरावर रामाचा शिक्का आहे. किंबहुना प्रत्येक शरीर हें रामाचा शिक्का आहे. हें जो कबूल करणार नाही, मानणार नाही तो गिरफदार केला जाईल—तो बद्ध होईल. ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ असें ह्मणण्याचें ज्या वाणीला धैर्य होत नसेल ती तुमचा नव्हे ती रामाची आहे असें समजा; व त्या रामवाणीनें ‘ मी राम आहे, मी आत्माराम आहे, मी बादशहा आहे, मी सर्व व्यापी आहे, मी ब्रह्मही ब्रह्म आहे, ’ असें म्हणा. ‘ मी राम आहे ? ही सत्य मोहोर (शिक्का, मोर्तब) जवळ बाळगा. ‘ मी बद्ध आहे, मी राम नव्हे ’ ही खोटी बनावट मोहोर जवळ ठेवूं नका.

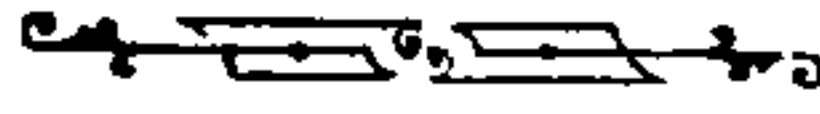
जर कदाचित् ती कोणाजवळ असेल तर ती ताबडतोब रामाच्या खजिन्यांत आणून द्या व राम त्याबद्दल खरी मोहोर मोठ्या प्रेमानें व आनंदानें देईल.

हे प्यारे भगत् , रामाला सर्वत्र रामच दिसतो, तसा तुलाही दिसतो. पण द्वैताची जी भावना तुझ्यापशीं आहे तो चष्म्याचा, दृष्टिरूप चष्म्याचा दोष आहे. रामाला जर द्वैत दिसूं लागलें तर त्याचें अद्वैतपण कोण सांभाळील ? राम सूर्याप्रमाणें स्वयंप्रकाश आहे. पण लोकांना मात्र तसा दिसत नाहीं.

जो स्वात्मरत असतो तो गृहस्थ. आपल्या आत्मस्वरूपांत नेहमीं दंग असणें याचें नांव गार्हस्थ्य, एतद्विरुद्ध जो तो जंगली पशुच म्हणावयाचा, नव्हे तो मुरदा आहे. त्याग करणें हें जर गृहस्थाला पापकारी असेल तरीहि राम आपल्या आत्मस्वरूपांत कायम आहे. यास्तव रामाला पाप नाहीं. भगतजी, खाणें पिणें, उठणें, निजणें, वास घेणें, बोलणें, ध्यानांत धरणें, वगैरे सर्व गोष्टी रामाच्याच नांवानें चालतात. राम कुलुपाला आंतून चावी लावील. व मायेचा पडदा दूर करील. सत्स्वरूप जाणिवेच्या अभावानें हें असें होतें हें पक्कें ध्यानांत ठेव. ॐ राम ॐ राम !

प्रकरण ५ वें.

वानप्रस्थाश्रम.

वनं विविशुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य सहैव वा ।

वन एव वसेच्छान्तृतीयं भाग मायुषः ॥ १ ॥

(श्री. भा. अ. १ स्कंध ११)

गृहस्थाश्रमांत असतांनाच तीर्थरामजींची जी मानसिक तयारी झाली होती ती आतांपर्यंत आपण पाहिली. व तीवरून त्यांना वानप्रस्थाश्रमाची आवश्यकता होतीच असें दिसत नाहीं. वानप्रस्थाश्रमांतील इष्टसिद्धी त्यांनीं प्राप्त करून घेतल्यासारखीच होता, असें असून सुद्धां व मनोभूमिकेचा इतका विकास झाला असतांनाही त्यांनीं वानप्रस्थाश्रम स्वीकारिला. जे जगदुद्धारक महात्मे या जडमूढ जीवांचा उद्धार करण्यासाठीं कालान्तरानें या कर्मभूमीवर अवतरतात त्यांना धर्मातील सनातन तत्व पटविण्याच्या कामांत आचार शुद्धच रहावें लागतें. व याचा हेतु एवढाच असतो कीं, लोकांना त्यांच्या आचरणांत बोट दाखविण्यालाही जागा मिळूं नये. पती व पत्नी हीं परस्परांचीं पूरकें आहेत. या करितां ज्याची तयारी अगोदर होईल त्यानें दुसऱ्याला आपल्या समपातळांत आणून ठेवणें इष्ट आहे. हा कालपर्यंत राम संसारांतच ह्यणजे आपल्या कुटुंबांतच राहत असत. यामुळें अर्थातच रामाच्या आंगच्या वैराग्याची योग्य कल्पना त्याच्या पत्नीस नव्हती व नसावी हें सामान्यच आहे. यास्तव आपल्याबरोबर पत्नीचीही क्रमाक्रमानें तयारी करावी व तशी तयारी लवकर झाल्यास मगच आपण संन्यास घ्यावा असें तीर्थरामजींच्या मनांत आलें असल्यास तें कांहीं गैर नाहीं. शिवाय 'आधीं केलें मग सांगितलें' या स्वरूपाचा आदर्श आपल्या आचारांत लोकांना दिसला पाहिजे ही जाणीवही त्यांना होतीच. या सर्व

कारणसमुच्चयामुळे त्यांनी वानप्रस्थ स्वीकारण्याचें ठरवून लागलीच ते आपल्या परिवारासह लाहोराहून निघाले. यावेळीं त्यांचा परिवार ह्यणजे पत्नी, मदनमोहन व ब्रह्मानंद × हे दोन मुलगे व एक मुलगी हा होता. याशिवाय नारायणस्वामी हेही त्यांच्या सान्निध्याला होते. आनंदानें, प्रेमानें आणि उत्साहानें वानप्रस्थाश्रम स्वीकारणाऱ्या विभूतींचें दर्शन घेणें हें किती रम्य, आनंददायी व स्फूर्तिदायक असतें हें या वेळच्या रामाच्या प्रयाण समारंभावरून ध्यानांत येण्याजोगें आहे.

त्यांनां पंचविण्याकरितां त्यांच्या भक्त मंडळीची सारखी थडी लागली होती; पण तीर्थरामजी मात्र केवळ एका वस्त्रानिशीं अनवाणी पायांनीं चालत होते व त्यांची भक्त मंडळी वैराग्यपूर्ण कवनें ह्यणत मागोमाग येत होती. तीर्थरामजींच्या विरहकल्पनेनें सर्वांच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहविण्यास सुरवात केली होती. जागोजाग पुष्पहारांनीं तीर्थरामजींचें स्वागत केलें जात होतें, आणि पुष्पवृष्टि होत होती. गाडीच्या विश्रामस्थानापर्यंत असाच प्रकार चालला होता. तेथें आल्यावर त्यांच्या भक्त मंडळींनीं सुमारे अर्धा तास भजन केलें. पुढें जेव्हां तीर्थरामजी गाडींत बसले तेव्हां तर सर्वांचीं हृदये भरून आली व नेत्रांमध्ये प्रेमाश्रू उभे राहिले. जरी कांहीं मंडळी त्यांनां पंचविण्यासाठीं हरिद्वारपर्यंत आलेली होती तथापि बाकीच्या लोकांची परवानगी घेतांनां तीर्थरामजींच्या तर्फें नारायणस्वामींनीं पुढील पद्य ह्यटलें:—

अल्वदा मेरी रियऱ्जी ! अल्वदा ।

अल्वदा ऐ प्यारी राँवी ! अल्वदा ॥ १ ॥

अल्वदा ऐ ऐहले-खाँना ! अल्वदा ।

अल्वदा मासूमे-नाँदाँ ! अल्वदा ॥ २ ॥

१ नमस्कार. २ गणित विद्या. ३ रावी नदी. ही लाहोर मधून वाहते. इच्या कांठी तीर्थराम बराच काळ एकान्तांत घालवीत. ४ घरांतील लोक.

५ नादान बच्चे.

× हे दोघेजण सध्यां विद्यमान आहेत.

अल्वदा ऐ दोस्तो-दुश्मन् ! अल्वदा ।
 अल्वदा ऐ शीतो-ओशन ! अल्वदा ॥ ३ ॥
 अल्वदा ऐ कुतबो-तैद्रीसे ! अल्वदा ।
 अल्वदा ऐ खुबसो-तकंदीस ! अल्वदा ॥ ४ ॥
 अल्वदा ऐ दिल्ल ! खुदा ! ले अल्वदा ।
 अल्वदा राम ! अल्वदा, ऐ अल्वदा ॥ ५ ॥

असा निरोप घेतांना कोणाच्या डोळ्यांतून अश्रू आल्याशिवाय राहिले असतील ! पुढे सर्व मंडळी टिहरीला गेली. तेथून एका कोसावर गंगातटाकीं शेट पुरलीधर यांच्या सुंदर बगीच्यांत तीर्थरामजींनीं सात आठ महिने काढिले.

योगक्षेमं वहाभ्यहम्

वानप्रस्थाच्या शास्त्रोक्त नियमाप्रमाणें वानप्रस्थानें जंगलांतील कंदमुळें व फळें यांवर उपजीविका करून कोणत्याही वस्तूचा थोडादेखील संग्रह करूं नये. मनुष्याच्या मनांतील संग्रहबुद्धि कमी करून अखेरीस तिचा पूर्ण निरास करणें हा एक महत्वाचा धडा या आश्रमांत शिकवयाचा असतो. रामानेंही येथें आल्यावर तो धडा घेतला व आपल्या मंडळीला सर्व पैसारुक्का गंगार्पण करून परमेश्वरावर अढळ विश्वास ठेवून त्याच्या ध्यानाचा अभ्यास करण्यास सांगितलें. खाण्यापिण्याच्या पदार्थांबद्दलही कोणी अस्वस्थता न दर्शविली पाहिजे अशी सक्त आज्ञा त्यांनीं केली होती. जेव्हां तुम्हांला कोणत्याही वस्तूची गरज भासूं लागेल व त्यामुळें तुम्हांस त्रास होईल तेव्हां परमेश्वरावरील-जगत्पालकावरील श्रद्धेमध्ये कप्ततरता आहे असें समजा. आणि अशा मनुष्यानें परमेश्वरावरील डळमळीत विश्वासाचें दुःखमय जीवित जगण्यापेक्षां मेलेलें बरें असें तीर्थराम म्हणत. परमेश्वरावर पूर्ण भार टाका म्हणजे तो तुमचा योगक्षेम वहावयास एका पायावर तयार आहे असें समजा.

१ मित्र-शत्रु. २ सरदी गरमी. ३ पुस्तक व पाठशाला. ४ चांगला-वाईट. ५ मन. हे मना तुलाही नमस्कार असो.

बरोबरच्या मंडळीची तितकी तयारी नसल्यामुळे त्यांना कष्ट होऊं लागले. पण काय करतात ? एकीकडे रामाची आज्ञा व दुसरीकडे पोटाचा चिमटा अशा कात्रींत ती सांपडली. अशा रीतीनें जबरदस्तीनें कां होईना सर्वान्द पोटासाठीं परमेश्वरावर भार टाकून बसणें अथवा पोटासाठीं एकसारखी देवाची करुणा भाकणें या दोहोंतून एक गोष्ट करणें भाग पडलें.

चमत्कार असा झाला कीं, गंगोत्रीला जाण्याच्या मार्गावरील क्षेत्रांची व्यवस्था करण्याच्या उद्देशानें हृषीकेश येथील कलकत्ता क्षेत्र मंडळाचे व्यवस्थापक स्वामी रामनाथ हे प्रवास करीत तेथें आले होते. त्यांना तीर्थरामादि मंडळीची हकीगत समजली. म्हणून ते ताबडतोब त्यांच्या दर्शनाकरितां त्या वागेत आले. त्या सर्व मंडळींना ईश्वर ध्यानांत निमग्न पाहून त्यांनीं आपखुषीनें ह्या सर्व मंडळीकरितां दरमहा दहा रुपयांचें धान्य देण्याला तेथील एका दुकानदाराला सांगितलें व ते गेले.

अयाचितवृत्तीनें परमेश्वरावर सर्व भार टाकून बसल्याबरोबर लागलेली सोय पाहून त्या सर्व मंडळीला आश्चर्य वाटून त्यांची श्रद्धा दुणावली. अशा रीतीनें परमेश्वर आपला योगक्षेम चालवितो असा अनुभव येतांच त्याचें ध्यान व भजन ह्या गोष्टी अधिक उत्साहानें त्यांच्याकडून होऊं लागल्या. निरासक्तवृत्तीनें कसें रहावें हा धडा इतर मंडळी शिकत असतां तीर्थरामजी तर पुष्कळच पुढचे धडे शिकत होते; व मधून मधून 'अलिफ' मासिकाकरितां लेख लिहिण्याचें कामही करीत होते.

तीर्थरामजींच्या पत्नीवरील भयंकर आघात

अथवा

रामाची निजानन्दमस्ती

अशी प्रगति चालली असतां एके दिवशीं रात्रीं सर्व मंडळी गाढ झोंपली होती. अशा वेळीं तीर्थरामजी अकस्मात् उठले व त्या भररात्रीं उत्तर काशीच्या रस्त्याला लागले. काय स्थिति ! अंधार मी म्हणत होता, ज्या जागेवरून चालत होते तो रस्ता नसून ती डोंगराची चढण होती. वाटेंत नद्या

नाले होते. तशांत त्याच वेळीं एकाएकीं आकाशांत मेघ जमले. गडगडाट सुरू झाला, विजा चमकूं लागल्या, जोराचा पाऊस व वादळीवारा सुरू झाला. तथापि हा निघळ्या छातीचा पण कोमल प्रवासी अनवाणी, आंगांत नाही, डोक्याला कांहीं नाही, फक्त नेसूं एक धोतर अशा स्थितींत गवत अथवा वेळी यांना धरून एकामागून एक कडे उतरत व चढत पुढें चालला होता ! त्यांना वन्य श्वापदे अथवा कठीण जागा यांच्याबद्दल बिलकुल दिकत वाटत नव्हती ! केवढी ही निर्भय स्थिति ! मृत्यूचें सुद्धां भय वाटेनासें झालें ! ! ! केवढी ही तयारी ! आत्मानंदांत मग्न असतांना कशी स्थिति होते याचें हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. किंबहुना तीर्थरामजींच्या आंगीं सर्वात्मभाव कसा बाणला होता हें यावरून स्पष्ट होतें. अशा स्थितींत अखेरीस ते एका टेकडीच्या माथ्यावर जाऊन बसले व तोंडानें ' ॐ, ॐ, ॐ, ' असा जप करीत निजानन्दांत रंगून गेले. ' अहं ब्रह्मास्मि ' ह्या स्थितींत ते होते ! आनंदांत राम जे रंगले ते कांहीं दिवस येथून हाललेच नाहीत ! ! केवढी ही एकतानता-समाधि !

जागी होऊन पहातांच पतिराज जवळ नाहीत असें पत्नीला आढळलें. ह्या पिशाचवत् गमनाचा धक्का त्यांच्या पत्नीला इतका मोठा बसला कीं, त्या ताबडतोब आजारीच झाल्या. या स्थितींत त्यांच्याजवळ थोडे दिवसपर्यंत तीर्थरामजीही नव्हते. कारण ते वर सांगितल्याप्रमाणें निजानंदमस्तींत गुंग होते. पुढें राम परतले; पण त्यांना पत्नीच्या स्थितीचें जसें कांहींच वाटलें नाही. पतिराज आले व पूर्ववत् राहूं लागले. तथापि पत्नीच्या मनाला जो एकदां धक्का बसला तो कायमचा बसला. शिवाय त्यांत जंगलांतील कष्टांच्या रहाणीची भर पडली. त्यामुळें त्यांच्या पत्नि ज्या एकदां अंधरुणाला खिळल्या त्या शेवटपर्यंत तशाच होत्या. थोड्या दिवसांनीं मुळांसह पत्नीला तीर्थरामजींनीं नारायणस्वामींबरोबर घरीं रवाना केलें. परंतु त्यांची प्रकृति सुधारण्याऐवजीं अधिकाधिक खंगत चाललीं. आणि अखेरीस ता. २४ मे १९०७ रोजीं म्हणजे स्वामींच्या समाधीनंतर सात महिन्यांनीं तिचें देहावसान झालें.

यापुढचे चारपांच महिने तीर्थराम, नारायणस्वामी व तुलाराम एव-
ल्याच मंडळीसह राहिले. या काळांत तीर्थरामजी आत्मानंदांत मग्न असत.
या काळांतील त्यांचे विचार कोणत्या अवस्थेला पोहोचले होते याची कल्पना
त्यांच्या पुढील काव्यावरून होते. त्याकडे वळूः—

ज्ञान्याचें घर.

(राग पहाडी-ताल-धुमाळी.)

सिरपर आकाशका मंडल है, धरती पै सुहानी मखमल है ।
दिनको सूरजकी महुँफल है, शबको तारोंकी सभा बाबा ॥ १ ॥
जब झूमके यहां घन आते हैं, मस्तीका रंग जमाते हैं, ।
चश्मे तंबूर बजाते हैं, गाती है मल्हार हवा बाबा ॥ २ ॥
याँ पँछी मिलकर गाते है, पीतमके संदेश सुनाते है ।
याँ रूप अनूप दिखाते हैं, फल-फूल-और बगैँजा बाबा ॥ ३ ॥
धन दौलत आनी जानी है, यह दुनिया राम कहानी है ।
यह आलम आलमफानी है, बाकी है जाते खुदा बाबा ॥ ४ ॥

ज्ञान्याचें घर.

मस्तकावरतिं हें पसरे नभ नीळ वर्तुळाकर ।
धरणीस मनोहर व्यापी मखमल ही हिरवी गार ॥
सूर्याची दंगल दिवसा, रजनींत तारका-भार ।
करितात पयोधर ढंग ।
मस्तीला भरिती रंग ।
वाद्यांचा धरिती संग ।
तोषवी समीरण फार गाउनी राग ' मल्हार ' ॥ १ ॥

१ पृथ्वीवर. २ मनोहारक, ३ सूर्याचे. ४ घर; दंगल. ५ रात्रीस. ६ जमा
होऊन. ७ ढग. ८ मल्हार नांवाचा राग; ह्या रागांत गाणें चालू असतां
पाऊस पडतो. ९ पक्षी, पोपट. १० प्याऱ्याचे, जिवलगाचे (आत्मारामाचे).
११ बातमी, निरोप. १२ सांगतात, ऐकवतात. १३ गवताचीं पानें व
काड्या. १४ संसार; दुनिया. १५ फुकट, व्यर्थ. १६ सत्यस्वरूप परमात्मा.

गानोत्सुक पक्षी गान करितात विसहनी भान ।
कुश-काश-पुष्प-फल-निचय निजरूपी विलसति छान ॥
कीं वस्तु करिती दिव्य-संदेश-पद-व्याख्यान ॥

धन दौलतही जाणारी ।

आभासिक दुनिया सारी ।

ज्ञात्यास न वाटे भारी ।

सत्स्वरूप हा ईशान, एकला एक निर्वाण ॥ २ ॥

ज्ञान्याचें भ्रमण.

मैं सैरंकरने निकला, ओढे अवरुकी चादर ।
पर्वतमें चल रहा था, हवाके बाजूवो पर ॥ १ ॥
मर्तवाला घूमता था, हरतरफ घूमता था ।
झरने नदी-ओ नाले, पैह * चान कर पुकारे ॥ २ ॥
'नेचरसे' गूजे उठी, उस बेदकी ध्वनीकी ।
'तत्वमसि,' 'त्वमसि,' तूही है जान सबकी ॥ ३ ॥
यह नजारा प्यारा प्यारा, तेरा ही है पसारा ।
जो कुछ भी हम बने हैं यह रूप बस तो तू है ॥ ४ ॥
सीनोंमें फिर हमारे, है मुनअकंस तो तू है ।
जो कुछ भी हम बने है, यह रूप बस तो तू है ॥ ५ ॥
यह सुन मैंने जो झाँका, नीचे को सीधा बाँका ।
हर आबशारो-चशमा, गुलोबर्गका कृशमा ॥ ६ ॥

१ भ्रमण. २ निघालों. ३ मेघमंडळ. ४ पक्ष, पंख. ५ मस्त. ६ फिरत. होतों. ७ बाजू. ८ सृष्टीमधून. ९ उठला. १० दृश्य. ११ छातीमध्यें, हृदयांत १२ भरलेला, प्रतिबिंबित. १३ झरा. १४ पत्रपुष्पांची जाकू.

* ओळखून.

अल्वाने^१-नौ दर नौ, अशखांसे-जिन्स हरनौ ।
 हर रंगमें तो मैं था, हर संगमें तो मैं था ॥ ७ ॥
 माँ ममताकी मारी, जाती है वारी न्यारी ।
 शौहर^२को पाँके दुलहन^३, सौपे^४है अपना तनमन ॥ ८ ॥
 मुद्दतका बिच्छड़ा बच्चा रोता है माँको मिलता ।
 बे ईखत्यार मेरा, दिलो^५ जाँ बैह^६ ही निकला ॥ ९ ॥
 बैह निकला जेबे-दिलसे, वसँले खां में बदले ।
 मेंह^७ वरसा मोतियोंका, तूफा असुँ^८ओंका
 झिम् ! झिम् ! झिम् ! ॥ १० ॥

ज्ञान्याचें भ्रमण.

(चाल—शिवतनया वक्रतुंडा गौरि च्या बालका).

पंखी मी बैसुनीयां वायूच्या चाललों ।
 मेघपटा पांघरोनी गिरिमधुनी भटकलों ॥ १ ॥
 फिरतांना चित्तवृत्ती बेफिकिर जाहली ।
 निजनयनें मृष्टिदेवी म्यां तेव्हां पाहिली ॥ २ ॥
 ' तत्वमसि ' स्फुरण देवी प्रतिशब्दे उमटवी ।
 सिंचुनियां वचनवारी दे जीवा टवटवी ॥ ३ ॥
 सर्वांचा प्राण तूच सर्व तुझे पल्लव ।
 बहिरन्तस्तःव जें जें मामक तूं पेलव ॥ ४ ॥

१ निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळे रंग. २ पुरुष. ३ प्रत्येक प्रकारचे.
 ४ होतो. ५ साथीदार, धोंडा. ६ आई ७ बढाई, मोठेपणा. ८ अंडीं वाळून.
 ९ निरळ्या तऱ्हेनें. १० पतिराजाला. ११ मिळतांच, भेट होतांच. १२ पत्नी.
 १३ हरपलें. १४ छोकरा, पुत्र. १५ रडत आहे. १६ अधिकाराबाहेरील,
 आटोक्याच्या पलीकडे. १७ अंतःकरण. १८ बाहेर पाहूं लागले. १९ अंतः-
 करणरूपी कोठडींतून २० दुःखादिकांचें रूपांतर आनंदांत झालें. २१ मेघ.
 २२ अश्रूचें.

स्थिरचर हैं विश्वसारें त्वद्रूपीं बिंबलें ।
 विश्वमुखा मोहका या भक्ता त्वां चुंबिलें ॥ ५ ॥
 ऐकुनि उत्साहवाणी विनयभरें खालती ।
 वांकतसे मान, वृत्ती चिंतनि डोलती ॥ ६ ॥
 देखावें नामरूपें मधुर फुलें भासती ।
 मी रज्जू त्यांस गुंफां यास्तव तीं हांसती ॥ ७ ॥
 मातेचें प्रेम लाजे अनुभूती पाहुनी ।
 आणि वदे दूर सारा जवळि मला बाहुनी ॥ ८ ॥
 वाटे कीं, नववधूनें प्रियपतिला अर्पिलें ।
 तनमन आणीक घन हें, त्यागें तर्पिलें ॥ ९ ॥
 कोमल या अर्भकाला रडतांना पाहिलें ।
 तोडुनियां बंधनाला हृदय पहा चाललें ॥ १० ॥
 हत्कुहरांतून तेव्हां पूर पुढें लोटला ।
 दुःखाचा कहर जेव्हां गर्दीनें उसळला ॥ ११ ॥
 दुःखपरी निमिषमात्रें आनंदें मुरडलें ।
 बचनागा कीं क्षुधेचें जीवन तें लाधलें ॥ १२ ॥
 नयन नभांतून खालीं मुक्ता वोळंघती ।
 अध्रुधारा तुफानाची चालविती संतती ॥ १३ ॥

अंतर्दर्शन.

(राग-कल्याण, ताल-त्रिताल.)

बसा है दिलमें मेरे दिलवर,* है आयीनांमें खुद आयीनांगर ।
 अजब तहयैर हुआ यह कैसा, कियार मुझमें, मैं यारमें हूं ॥१॥
 मुकाम पूछो तो लामका था, नरामही था न मैं वहाँ था ।
 लिया जो करवट तो होशँ आया, कि राम मुझमें, मैं राम मेहँ ॥२॥

१ आरसा. २ आरसा बनवणारा. ३ आश्चर्य. ४ देशरहित. ५ तेथें.
 ६ स्थिति. ७ उत्साह, जोश.

* प्राणप्रिय, जिवलग, परमेश्वर.

अललत्वार है पाँके जलवाँ, कि दिल बना तूरे-बकै-सीना ।
 तडपके दिल यूँ पुकार उठा, कि राम मुझमें, मैं राममें हूँ ॥ ३ ॥
 जहाज दर्यामें और दर्या जहाजमेंभी तो देखिये आज ।
 यह जिसमें कर्शती है रामदर्या, है राम मुझमें, मैं राम मेंहूँ ॥४॥

अंतर्दर्शन (वरील कवितेचें रूपांतर.)

(चाल—आनंदाचा कंद).

परमेश्वर मम हृदयमंचकावरती घेई अधिवास ।
 मुकुर रचयिता असुनि पावतो, आरशांत प्रतिबिंबास ॥ १ ॥
 माझ्यामध्ये प्रवेश करूनी आश्रय दे मज निज ठायीं ।
 नवल कसें केवढें दिसत हें वर्णायी शक्ती नाही ॥ २ ॥
 त्या प्याच्याचा ठावठिकाणा पुसतां लागेना पत्ता ।
 मीही नव्हतो मम राम स्थल—कालातीतहि नव्हता ॥ ३ ॥
 परस्परांना परस्परांमधि पाहुनि ऊर भरुनि आला ।
 मी तदंतरीं तो मदंतरीं तत्तेजानें ध्वनि उठला ॥ ४ ॥
 नाव सागरीं सागर नौकेमधीं अशी ही परिस्थिति ।
 देह तरी मी रामसागरीं उभय उभयगत सांवरती ॥ ५ ॥

सर्वत्र मीच भरलेला आहे ही भावना झाली होती. यामुळे त्याच आनंदांत तीर्थराम मग्न असत. त्यांना परत लोकवस्तींत जावें ही कल्पना सुद्धा आवडेना. ज्याला एकदां ब्रह्मानंदाची लज्जत लागली तो जगाची काय पर्वा करणार ? त्याला एकांतवासच आवडणार. ज्ञानेश्वर ह्मणतात ' बहु एकान्तावरी प्रीति । जया जनपदाची खंती । जाण मनुष्याकारें मूर्ति । ज्ञानाची तों ॥ ६१४ ॥ (ज्ञाने. अ. १३) ही स्थिति तीर्थरामांना प्राप्त झाली होती.

१ निरंतर. २ शुद्धदर्शन. ३ प्रकट. ४ विजेच्या पर्वताप्रमाणें. ५ शरीर. ६ नाव; होडी. ७ राम वानप्रस्थाश्रम घेण्याच्या अगोदर व नौकरी सोडल्यावर समुद्र पहाण्याच्या इराद्यानेच कराचीला गेला होता.

प्रकरण ६ वें.

संन्यास व कार्य.

एकश्चरेन्महीमेतां निःसंगं संयतेन्द्रियः ।

आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः ॥ २० ॥

(श्रीम. भा. स्कं. ११ अ. १८).

इन्द्रियांचा पूर्ण विरोध झाला, तीं पूर्णपणें ताब्यांत आलीं, कोणतीही इच्छा शिल्लक राहिली नाही, पूर्ण निरासक्तता अंगी बाणली, स्वात्मरूपांतच आनंद वाटूं लागला, सर्वत्र आत्मतत्व दिसूं लागलें, किंबहुना जो ' अहं ब्रह्मास्मि ' झाला तो खराखरा संन्याशी बनला असें समजावें. संन्यासोत्तर कर्म करावें का नाही, संन्यास म्हणजे कर्मसंन्यास का कर्मयोग वगैरे भान-गडीच्या वादविवादांत न पडतां तीर्थरामजींच्या आचाराकडे पाहिल्यास सर्व प्रश्नांचीं उत्तरें आपोआप मिळून तो सुखसंवाद होईल म्हणून त्याकडे वळूं.

यावेळीं रामाची मानसिक स्थिति कोणत्या दर्जाची होती हें त्यांच्याच शब्दांनीं आपणांस पहावयास सांपडतें. ते म्हणतातः—

मेरा मन लगा फकीरीमें । (टेक)

डंडा कूंडा लिया वगलमें, चारों चक जागीरीमें ॥ मेरा० ॥

भंग तंग के टुकडा खाँदे, चाल चले अमीरीमें ॥ मेरा० ॥

जो सुख देखियो राम संगत में, नहीं है वजीरीमें ॥ मेरा० ॥

* तुका आतां ऐकलेंचि भलें । बैसोनि उगले राहावे तें ॥

एकान्तवास हा पसंत साधूसंतां ।

संन्यासी राम
(शेवटचें दर्शन.)

Manoranjan Press, Bombay.

(राग-आनंद भैरवी, ता.-गजल)-बेदिली.

न गम दुन्याका है मुझको, न दुन्यासे किनारा है ।
 न लेना है, न देना है, न हीला है, न चारा है ॥ १ ॥
 न अपनेसे मुहब्बत है, न नफरत गैरसे मुझको ।
 सभोंको जातेहूँक देखूँ, यही मेरा नजारा है ॥ २ ॥
 न शाही में मैं शैदी हूँ, गर्दीमें न गम मुझको ।
 जो मिल जावे मोई अच्छा, वही मेरा गुजारा है ॥ ३ ॥
 न कुफ्र इस्लामसे फारिग न मिल्लत से गरज मुझको ।
 न हिंदु गिर्वरो-मुसलीम हूँ, सभोंसे पंथ न्यारा है ॥ ४ ॥

द्वारका मठाधीश शंकराचार्य राजराजेश्वर तीर्थ यांनी पूर्ण वैराग्य प्राप्त होतांच संन्यास घेण्याचा उपदेश तीर्थरामजींना केला होता. तीर्थराम-जींचा विविदिषा * संन्यास पूर्वीच झालेला होता.

बेदिली (नाहिं सुभद्रा या वार्तेतें)

मज भिनाला या जगताची पर्वा मुळिं नाहीं ।
 देणें घेणें ढंग चोचले करणें नच कांहीं ॥ १ ॥
 सत्स्वरूप वस्तूंच्या-ठायीं बघणें मम धर्म ।
 तो वैभवगिरी अथवा फकिरी देती सम शर्म ॥ २ ॥

१ जरूर, पर्वा, २ जगाची, ३ उदासीनता, पृथक्पणा, ४ बहाणा, ५ लुचे-गिरी, ६ भिडस्तपणा, भीड, प्रेम. ७ तिरस्कार, निष्काळजीपणा, ८ विरुद्ध-पणा, शत्रुत्व. ९ सर्वांनां, १० खरें स्वरूप, सत्स्वरूप, ११ दृश्यस्वरूप, १२ बादशाही वैभव. १३ आसक्त, मोहित. १४ फकीरी. १५ रहाणी, चरितार्थ, १६ फकीर, १७ निराळा, १८ मतमतान्तर, १९ पारशी.

* जो कां वैराग्याच्या निर्धारों । ज्ञानसाधनार्थ विचारी । शिखासूत्र कर्म त्याग करी । आत्मचितनावरी ॥ ८२ ॥ ऐसा जो त्याग विलास । या नांव विविदिषा संन्यास । ऐशिया निष्ठें वर्ते तो हंस । एक परमहंस हा ह्मणती ॥ ८३ ॥ (ए. भा. अ. १८)

मिळेल त्यावरि चरितार्थाची करीन गुजराण ।

न मी निराळा काफिर अथवा तुल्य मुसलमान ॥ ३ ॥

हिंदु पारशी मुसलमान वा कोणि न यां पैकीं ।

सर्वाहुनि जो भिन्न असे त्या मजला अवलोकीं ॥ ४ ॥

जो संन्यास यावेळीं ध्यावयाचा होता तो विद्वत्संन्यास होय. तपोवनांतील सुमारे एक वर्षाच्या एकान्त सेवनानें प्रज्वलित वैराग्य व स्वरूपस्थिति हीं तीर्थरामजींच्या आंगीं बाणलेलीं होतीं हें आपण पाहिलेंच आहे. त्यामुळे इ. स. १९०१^१ च्या आरंभाला (शके १८२२ च्या मार्गशीर्ष महिन्यांत) आपल्या वयाच्या अठ्ठाविसाव्या वर्षी तीर्थरामजींनीं गंगामार्गशीर्षाच्या पवित्र व रम्य तीरावर बसून शिखासूत्रन्यास केला, आणि ' ओम्, ओम् ' असा एकसारखा जप करीत त्यांनीं भगवीं वस्त्रें परिधान केलीं ! ह्या विधीपासून त्यांना इतका आनंद झाला की, ते कांहीं तासपर्यंत तसेच समाधि स्थितीत बसले होते. हा सर्व सुखसोहळा पाहण्याचें भाग्य त्यांचे पट्टशिष्य नारायण स्वामी ह्यांना लाभलें ! तीर्थरामजींस संन्यासदीक्षा घेण्याविषयीं उपदेश करणारे आचार्य हे तीर्थसंन्यासी होते म्हणून तीर्थरामजींचें संन्यासाश्रमींचें नांव ' रामतीर्थ ' असें प्रसिद्ध झालें. राम ' तीर्थ ' म्हणजे ' सत्य ' झाले. एकांतीचें सुख कांहीं औरच आहे. संन्यास ग्रहणानंतर पुनः पांच सहा महिने रामतीर्थ एकांतांत होते.

तीर्थाटन.

यानंतर त्यांनीं उत्तर खंडाची यात्रा केली. रामतीर्थींनीं ' विचारें बरें अंतरा बोधवीजे ' हा मार्ग प्रथम स्वीकारिला व मग तीर्थयात्रा प्रकरणाला आरंभ केला. हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. आत्मदेव प्राप्यर्थ्य त्यांनीं एकांतच * सेविला. गुलाब कलिका पूर्ण होऊन विकास पावली म्हणजे तिचा

१ याबंतर थोड्याच दिवसांनीं विवेकानंद ब्रह्मीभूत झालें.

* एकांतीचें सुख देई मज देवा (तुका).

चळणा करावी सर्वे । येकांतीं राहतां बरें । येकांत मानला ज्याला । त्याला साधे हळू हळू ॥ (स्फु. प्र. रामदास).

आमोद आसपास पसरतो व त्याचा स्वाद घेण्याकरितां भ्रमरादि प्राणी धांवत येतात. त्याचप्रमाणे रामतीर्थांची स्थिति झाली. पुष्कळ लोक त्यांच्या दर्शनाला येऊं लागले, हें पाहून स्वामींनीं आपला मुक्काम चार पांच मैल पुढें सरकविला. पण तेथेंही लोक आले तेव्हां नारायणस्वामी, तुलाराम यांना बरोबर घेऊन त्यांनीं जन्मोत्रीला प्रयाण केलें. येथे ते कांहीं दिवस एक गुहेत व कांहीं दिवस पर्णकुटिकेत होते.

येथें असतांना यमनोत्रीच्या उगमावर, हिमाच्छादित सुमेरू नांवाच्या शिखरावर ते गेले. एक महिन्यानंतर तेथून आठ नऊ कोसांवरील बंदर पूछ (वानर पुच्छ) या तीर्थाला ते आले. पुढें वामसरूच्या हिमलयमार्गानें गंगोत्रीला आले. हा मार्ग इतका बिकट आहे कीं, इतरांनां दहा बारा दिवस तरी लागतात. परंतु रामतीर्थ फक्त तीन दिवसांतच आले. येथें एक महिना राहिल्यानंतर वृद्ध केदार व त्रिजुगी नारायण यांवरून बडे केदार व बदरी नारायण यांची यात्रा त्यांनीं केली. अशा रीतीनें सहा महिनें तीर्थें करून इ.स. १९०१ च्या डिसेंबर महिन्यांत ते आल्मोरा (रामकृष्ण कार्यालयाचें मुख्य ठिकाण) येथें गेले व तेथून मथुरेस आले.

मथुरेत राम.

‘ भारत धर्म महा मंडळाच्या ’ आश्रयाखालीं भरलेल्या धर्ममहोत्सवाच्या अध्यक्षस्थानावर स्वामी शिवगणाचार्यांनीं × रामतीर्थांची योजला केली होती.

× स्वामी शिवगणाचार्यः—हे पूर्वी टपालखात्यांत नौकर होते. त्यांच्या ठिकाणीं वैराग्य उत्पन्न होऊन त्यांनीं संन्यास घेतला. पंजाबांत वेदान्तधर्म प्रसारार्थ त्यांनीं ‘ शांति आश्रम ’ नामक धर्मसंस्था स्थापिली. इ. स. १९०० सालीं लाहोरला त्यांची व तीर्थरामजींची गांठ पडून त्यांच्याच विचारानें व सहाय्यानें त्यांनीं धर्म महोत्सव संस्था स्थापिली. तीर्थरामजीं बरोबर हे देवप्रयागपर्यंत गेलें. व तेथून परत फिरले. पुढें त्यांनीं मथुरेला इ. स. १९०० सालीं ‘ शांति आश्रम ’ स्थापन केला. पुढें १९०१ सालीं मथुरेला एक मोठी धर्मसभा भरली होती. तिथें स्वामी रामतीर्थांनीं अध्यक्षपद स्वीकारिलें होतें. स्वामीं बरोबर कांहीं दिवस धर्मप्रवर्तनाचें कामही त्यांनीं केलें. हे इ. स. १९१४ च्या सुमारास ब्रह्मीभूत झाले.

त्या सभेच्या व्यास पीठावरून स्वामींनीं केलेल्या उपदेशानें लोक इतके मोहित झाले हांत कीं, व्याख्यान बराच वेळ होऊनही श्रोत्यांची तृप्ति म्हणून होईना. गर्दी इतकी अतोनात होती कीं, अखेरीस सर्वांना यमुनेच्या वाळवंटांत जाणें भाग पडलें. तो काल शरदऋतूचा असल्यानें तेथील रेती अगदीं ओळी हांता. तथापि राम तेथें जाऊन उभा राहतांच कृष्णा मार्गे जशा गोपी तद्वत् श्रोतृगण त्यांच्यामार्गे गेला. व त्या रात्रीच्या वेळीं कडाक्याच्या थंडांत रामाच्या तोंडचीं मुक्ताफळें ऐकण्यास बसला. राम-तीर्थाची वाणी इतकी प्रमरस पूर्ण होती कीं, ज्यांनां ज्यांनां तें वाळू गंगेचें अमृत प्यावयास सांपडलें ते ते इतके आनंदित झाले कीं, त्यांना तेथून उठावेसेही वाटेना ! खरेच आहे. सच्चिदानंद स्वरूप प्रत्यक्ष पुढें उभें असतां तें सोडून जावें असें कसें वाटेल !

येथून पुढे त्याला **सुर्जन लाल** पांज्ये यांनीं वेब्रुवारी १९०२ मध्ये साधारण धर्मसभेंत रामतीर्थाला फैजावादेस नेलें. पुढें स्वामींनीं लखनौ, आग्रा, इत्यादि शहरीं फिरून सनातन वैदिक धर्माचा लोकांना उददेश केला. याच सुमारास स्वामींनीं आपला शिष्य **नारायण** यास संन्यास दीक्षा देऊन सनातन धर्माचा उपदेश करण्यासाठीं सिंध प्रांतांत पाठविलें आणि आपण पुन एकदां **टिहरी** संस्थानांतील दाट जंगलांत गेले.

याच सुमारास **टिहरीच्या** महाराजांची स्वारी फिरतां फिरतां या अरण्याजवळ आली. तेव्हां येथें राम असल्याची खबर त्यांना समजली. म्हणून ते ताबडतोब रामतार्थाच्या दर्शनाकरितां गेले. पूर्णत्वाला पोचलेल्या, अहंब्रह्मास्मीचा अनुभव घेतलेल्या महानुभाव साधूच्या दर्शनानें सामान्य व नास्तिक मनुष्य कसा छिन्नसंशय होतो याचें स्वामी रामतीर्थासंबंधांचें हें दुसरें उदाहरण आहे. टिहरीचे महाराज हे स्पेन्सरसारख्याच्या तत्वज्ञानानें पूर्ण निरीश्वरवादी बनले हांते. परंतु रामाच्या मुलाखतीनंतर त्यांचे सर्व संशय फिटून ते पूर्ण आस्तिक बनले. एवढेंच नल्हे तर वे त्यांचे भक्त बनले.

दिग्विजयार्थ संचार.

‘ तो मनाचेनि स्वैरें धरिला । भक्तीचिया भावना भरिला । योगबळें

आवरला । सज्ज होवोनी ॥ ६ ॥ तो केवळ परब्रह्म । ज्या परमपुरुष ऐसें
नाम । तें माझे निजधाम । होवोनि ठाके ॥ ७ ॥ *

(जाने. अ. ८).

ही योग्यता स्वामीरामतीर्थांना प्राप्त झालेली होती असें आतांपर्यंत
तच्या चरित्रावरून कळलेंच आहे- अशा स्वरूपाचा तेजस्वी सूर्य पश्चिमेकडे
गेल्यास तिकडे अंधःकार कसा राहणार ? तिकडील सर्व विद्या व विद्याविभू-
षित लोक ह्यांची स्थिति ह्या ज्ञानरवीपुढें खद्योतासारखी झाली असल्यास काय
नवल ?

इ० स० १९०२ च्या जुलई महिन्याच्या वर्तमानपत्रांत अमेरिके-
तील शिकागोप्रमाणें जपनांत टोकियो येथें एक सर्व धर्म परिषद
भरावयाची आहे असें प्रसिद्ध झालें होतें. स्वामी विवेकानंदा-
सारख्या तेजस्वी महानुभावानें शिकागो येथें दाखविलेल्या कर्तवगारीची
स्मृति भारतवासी यांच्या मनांत ताजीच होती. अमेरिकेंत विवेकानंदांनीं
रोविलेला आर्यतत्वज्ञानाचा खुंटा हलवून बळकट करण्याचा असा योग्य
समय आणि स्वामी रामतीर्थासारखा अधिकारी पुरुष ह्या दोन्ही
गोष्टी अनायासानें जुळून आल्यास त्यांचा फायदा घेण्यास कोण चुकेल ?

अशा संधीचा फायदा टिहरीच्या महाराजांनीं घेतला व त्याप्रमाणें त्यांनीं
रामाला आपला मनोरथ कळविला. ताबडतोब रामतीर्थांनींही आपली
संमति दिली. लागलीच थॉमस कुक कंपनी मार्फत रामतीर्थांना
जपानला पाठविण्याची त्यांनीं व्यवस्था केली; आणि स्वामी रामतीर्थांनीं
जाण्याकरितां कलकत्याला निघून आले व तेथें श्रेष्ठी सीतारामजी नांवाच्या
सुप्रसिद्ध व्यापाऱ्याकडे मुक्काम केला.

जपानांत संचार.

कलकत्यास आल्यावर मंडळीच्या आग्रहावरून त्यांनीं नारायण स्वा-
मीनां बरोबर घेतलें व इ. स. १९०२ या वर्षाच्या आगष्ट महिन्याच्या

* ' भिळवायाचें मेळविलें । आतां कांहीं नच उरलें ।

२८ व्या तारखेस वयाच्या एकोणतिसाव्या वर्षी वैदिक धर्मांत पारंगत होऊन व ब्रह्मानुभवांत रंगून, वैदिक धर्माचे प्रतिनिधी ह्मणून आधुनिक शास्त्रज्ञानाच्या प्रकाशांत वैदिक धर्माचे उज्ज्वल अलम दुनियेला दाखविण्याकरितां व जगाच्या आध्यात्मिक ज्ञानभांडारांत अमूल्य भर टाकण्याच्या महत्कार्याकरितां स्वामी रामतीर्थानीं 'वन्दे मातरम्' म्हणून प्रयाण केलें. जपानांत जाऊन दाखल होण्याला त्यांनां सुमारे दोन महिने लागले. वाटेत जातांनां पेनांग, हांगकाँग, शांघाय, नागासाकी, याकोहामा वगैरे ठिकाणें त्यांनां लागलीं व त्या त्या ठिकाणच्या सिंधी व्यापाऱ्यांनीं त्यांचा हांगकाँग येथे आठ दिवस मुक्काम करविला. तेथे रामतीर्थानीं उत्सुक श्रोतृगणाला धर्मामृत पाजिलें. जपानांत पोहोचल्यावर धर्मपरिषदेची ती निव्वळ गप्प होती असें त्यांनां टोकियो येथें समजलें. ह्मणून जरी रामतीर्थ तेथे थोडेच दिवस होते तरी त्या थोडक्या काळांतील त्यांनीं केलेलें कार्य मात्र फारच मोठें होतें.

‘ वेदान्ताची मूर्तिमंत प्रतिमा. ’

‘ जपानांत असतांनां स्वामींचीं व्याख्यानें इंग्रजींत झालीं. इंग्रजी भाषा जाणणारे लोक फारच थोडे होते तथापि स्वामींचे शब्द ‘ एखाद्या ज्वाला-मुखी पर्वतांतून निघणाऱ्या ज्योतीप्रमाणें भासतात व विद्युत्स्फुलिंगांप्रमाणें अंतःकरणावर परिणाम करितात ’ असें उद्गार इंग्रजी न समजणाऱ्या लोकांच्या तोंडून निघाले ! एका वर्तमानपत्रकारानें त्यांना ‘ वेदान्ताचे उत्साही आचार्य ’ असें ह्मटलें आहे तर जपानी चित्रकार म्हणतात ‘ स्वामींच्या भाल प्रदेशीं चमकणारें तेज आमच्या पवित्र ‘ फुशिमा ’ पर्वताच्या बर्फाच्छादित शिखरांप्रमाणें मनोवेधक वाटे आणि त्यांच्या मुखांतून वाहणारे स्फूर्तिजनक शब्द जणुं काय चैतन्याचा गाभाच आहेत असें वाटे. ’

टोकियो येथील बादशाही विश्वविद्यालयांत स्वामींचें ‘ यशाची गुरु-किल्ली ’ ह्या विषयावर व्याख्यान झालें. याचा तेथील विद्यार्थी व अध्यापक

चर्ग यांच्या मनावर तर अगदीं विलक्षण व टिकाऊ असा परिणाम झाला. त्या विद्यालयांतील संस्कृत भाषेचे मुख्य अध्यापक पंडित टाकाकात्सू हे स्वामीसंबंधाने म्हणाले 'संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाकरितां इंग्लंडमध्ये असतांना पंडित मोक्षमुल्लर यांच्या घरी किंवा जर्मनीतील कांहीं ठिकाणी हिंदुस्थानांतील मोठमोठ्या पंडितांच्या किंवा साधूंच्या भेटीचा लाभ मला घडला; परंतु स्वामी रामतीर्थासारखा सत्पुरुष आजपर्यंत आढळला नाही. थोडक्यांत सांगावयाचें तर स्वामी हे वेदान्ताची मूर्तिमंत प्रतिमा होत !'

जपानांतील बौद्धपंडित व चिकागोच्या धर्मपरिषदेतील बौद्धधर्माचे प्रतिनिधि किन्झा हिराई ह्यांना तर चिनी व जपानी धर्मग्रंथांत वर्णन केलेल्या बुद्धकालीन महात्म्यांप्रमाणेंच स्वामी रामतीर्थ आहेत असें वाटे व ते रामतीर्थांचा 'केवल ज्ञानीराम' या गौरवपूर्ण व यथार्थ शब्दांनी उल्लेख करीत.

पूरणची भेट.

स्वामी रामतीर्थ जपानांत गेले त्या काळांत बरेच भारतीय तरुण कला व शास्त्रें शिकण्याकरितां तेथें गेलेले होते. त्यांना स्वामींच्या आगमनाची वार्ता समजतांच त्यांनीं त्यांचें उत्तम स्वागत केलें. अशा विद्यार्थ्यांमध्ये पूरण नांवाचा एक उत्साही शीख विद्यार्थी असून त्यानें जपानांतील हिंदी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन व मदत देण्याच्या इराद्यानें 'हिंदु-जपानी मंडळ' नुकतेंच स्थापिलें होतें व त्याच्या चिटणविसाचें काम तो करीत होता. रामतीर्थांची व्याख्यानें ऐकून त्यांच्या मनावर असा परिणाम झाला कीं, त्यानें परोपकाराकरितां देह कारणीं लावण्याच्या दृढ इराद्यानें संन्यास घेतला व वेदान्ताचा उपदेश करीत जपानांत खेडोपाडीं फिरूं लागला. तसेंच 'गडगडणारा उषः काल' नांवाचें मासिकपत्रही सुरू केलें. यांमध्ये प्रथमतः स्वामी रामतीर्थ पुष्कळ लिहीत असत; पण पुढें हिंदुस्थानांत आल्यावर पूरण सिंहजींनीं गृहस्थाश्रमांत पुनः प्रवेश केला. * तथापि हे अजूनपर्यंत स्वामींचे कडे भक्त आहेत.

* हे सध्यां हयात असून ह्यांनीं 'In The Woods of God Realization' ह्या पुस्तकांपैकीं एकाला (भाग ४ था) प्रस्तावनेदाखल लिहिलेलें 'रामचरित्र समीक्षण' महशूरच आहे.

याच सुमारास प्रो. छत्रे यांची जगविख्यात सर्कस जपानांत होती. तिचे मालक खुद्द विष्णुपंत छत्रे हे रामाच्या आनंदी चेहेऱ्याने व उपदेशामृताने इतके मोहून गेले कीं, त्यांनीं स्वामींना आपल्याबरोबर अमेरिकेंत येण्याला विनविलें व स्वामी गेले.

अमेरिकेंत संचार.

स्वामी रामतीर्थ अमेरिकेंत कां गेले ? तेथें जाऊन त्यांना कांहीं कर्तव्य होतें काय ? वगैरे प्रश्न मनांत येतात. परंतु रामतीर्थ हे कोणताही विशिष्ट हेतु मनांत धरून तेथें गेले नसून परमेश्वरी योजनेनुरूप जगदुद्धाराचें काम करण्यासाठीं त्यांना तेथें जाण्याची बुद्धि झाली हेंच वरील प्रश्नांना योग्य उत्तर आहे असें वाटतें. अर्थात् अमेरिकेंत असा महात्मा येण्याची आवश्यकता होती असेंच म्हणावें लागतें. कारण अमेरिकेनें तिला आज प्राप्त झालेल्या वैभवाचा व मोठेपणाचा प्रारंभ त्याच वेळीं म्हणजे विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं केलेला होता. जडविज्ञानाच्या प्रयोगशाळेंत बसून नानातऱ्हेचे ऐहिक ऐश्वर्य-वर्धक प्रयोग करून पहाण्यांत ती अगदीं चूर होती, धार्मिक प्रवृत्ति अगदीं नष्ट होऊन अधार्मिकपणा, व बहिर्मुखता वाढत चालली होती, लक्ष्मीच्या उपासनेंत जो तो गर्क होता. यामुळें ईश्वर आहे ही भावना पार मावळली होती, पुनर्जन्म व आत्म्याचें अमरत्व ह्या निव्वळ काल्पनिक गोष्टी आहेत, त्यांत सत्यांश बिलकुल नाहीं अशी सर्वसाधारण लोकांची भावना झाली होती. यामुळें 'वेदांत उर्फ आत्म्याचें रसायनशास्त्र' असें एखादें प्रयोगार्ह व अनुभव-प्रमाणशास्त्र असेल अशी कल्पनाही तेथील लोकांच्या मनाला शिवली नव्हती ! अशा स्थितींत स्वामी विवेकानंदांनीं वेदान्ताच्या मात्रेचे कांहीं वळसे अमेरिकन लोकांना दिलें होते. हेंच काम पूर्ण करून भरतभूमीचें स्वभाव-प्राप्तकर्तव्यकर्म तिच्या हातून करविण्याचें महत्कार्य स्वामी रामतीर्थांकडून व्हावयाचें होतें व तें त्यांनीं निर्दोष व आश्चर्यकारक रीतीनें केलें. किंबहुना वेदान्त व भौतिकशास्त्रें यांच्या मर्यादा निश्चित केल्या, आणि विसाव्या शतकांतील सांस्कृतिक स्थित्यंतराची प्रवृत्तप्राय लहरी उठवून देण्याचें अलौकिक कार्य केलें ! हें एवढें अचाट कार्य करणारे महात्मे केवढ्या मोठ्या ओजाचें

असले पाहिजेत ह्याची कल्पना येऊन ते खरेखुरे जगदुद्धारक महात्मेच होत. अशी खात्री पट्टं लागल्यास त्यांत काय नवल ?

स्वामींच्या या संचाराचा आणखी थोडा व्यापक दृष्टीने विचार करितां येण्या-जोगा आहे.

एकोणिसाव्या शतकांत भौतिक शास्त्रांचा उदय होऊन त्यांची अतोनात प्रगति झाली. आणि तिनें पश्चिमेकडील सर्व जग व्यापून टाकिलें. गेल्या शतकाच्या अखेरच्या वर्षांत व विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून तर त्या प्रगतीपासून जन्म पावलेल्या संस्कृतीची मस्ती इतकी वाटली कीं, तिच्या थैमानाला तें जग अपुरें पडून पूर्वेकडील जगांत तिचा धुमाकूळ सुरू होऊन त्यालाही तिनें आत्मसत् करण्याचा तडाका झपाट्यानें चालविला आणि अशा रीतीनें पौर्वात्यांच्या पौर्वात्यपणाला खग्रास ग्रहण लागण्यास सुरुवास झाली. ही संस्कृति म्हणजे निखालस माया आहे असें आज जसें पुष्कळांना वाटूं लागलें आहे तसें त्या वेळीं फारच थोड्यांना वाटलें होतें. या मायेची, या संस्कृतीची सर्व मदार भौतिक म्हणजे पंचमहाभूतांच्या सामर्थ्यावर आहे. या संस्कृतीनें पंचभूतांवर विजय मिळविलेला नसून त्यांच्या अचाट सामर्थ्याचा आगगाड्या, तारायंत्रें यांसारख्या विविध रूपांत उपयोग करणें, त्यांतच गडून जाणें, अशा रीतीनें भौतिकभाव, आणि भौतिक अहंकार वाढविणें हीच जीवाची इतिकर्तव्यता आहे, हें कार्य त्या संस्कृतीनें केले. ह्याच कार्याला ' पंचमहाभूतांवरील नवीन स्वरूपाचा विजय ' हें गोंडस व मोहक नांव देऊन तिनें सर्वत्र बाजार मांडला. हा मायेचा बाजार पाहून पूर्वेकडील पुष्कळ राष्ट्रे भुललीं हें आश्चर्य नसून पौर्वात्यांचें अंतःकरण व आध्यात्माची खाण अशा भारत वर्षाला देखील तिनें भुलविलें ! मायाच ती ! !

भारत वर्षावर ही भूल, ही माया चढाई करीत आहे असें दिसतांच भारत वर्षातील ' देही ' खडबडून जागा झाला व त्यानें आपला प्रकाश, आपला प्रभाव रामकृष्ण विवेकानंदादिकांच्याद्वारे मायेला दाखविण्यास सुरुवात केली. पण ही सुरुवात, भारतवर्षाच्या दिव्यप्रभावाचा हा उपक्रम, आशियाच्या अंतःकरणांतिल तेजोराशीचा उदय, जगाच्या आध्यात्मकेंद्राच्या आक-

र्षणाचा उपक्रम, फक्त स्वसंरक्षणाच्या संकुचित स्वरूपाचा नसून जगरूपी विराट देहावर पडलेल्या मायापाशांना व तिच्या मोहिनीला तोडून टाकण्याच्या व्यापक स्वरूपाचा होता असेच म्हणावे लागते. कारण भगवान् रामकृष्ण, विवेकानंद, रामतीर्थादि महारामे व्यक्तीविषयक अथवा राष्ट्रविषयक संकुचित भावनेच्या पलीकडे असून 'अहंब्रह्मास्मि'च्या उत्तुंग शिखरावरून 'आत्मवत्सर्वभूतेषु' या दृष्टीने अखिल मानवजातीकडे पहात होते. शिवाय पाश्चात्य संस्कृतीने ज्या मोहिनीने जगाला भुलवून त्याचे अधःपतन आरंभिले होते व आहे, तिच्या जाळ्यांतून पूर्वेकडील व त्याच बरोबर पश्चिमेकडील समाजांना मुक्त करण्याचे वेदान्त, बौद्ध धर्म, थिऑसोफी, * बाहैपंथ आणि इतर संप्रदाय यांच्याद्वारे त्यांच्या आचार्यांनी जे प्रयत्न केले व चालू आहेत, त्या सर्वांचा इतिहास पाहिल्यास वेदान्त ज्ञान-

* बाहैपंथः—शिराझ (इराण) येथील एका मुसलमानी व्यापाऱ्याच्या 'बाब' नांवाच्या मुलाने इ. स. १८५४ साली 'जगावरील सर्व मनुष्यांमध्ये बंधुभावाचे नाते आहे' या मताचा प्रसार करण्यास सुरवात केली. पांचसहा वर्षांत त्याला देहान्त प्रायश्चित्त मिळाले. परंतु ईश्वरी प्रेरणेने 'मीर्झा हुसेन अल्ला' नांवाच्या इसमाने त्याची गादी चालविली. तेव्हापासून त्याच्या पंथाला 'बाहा-ओ-अल्ला' (ईश्वराचे ऐश्वर्य) हें नांव मिळाले. यालाही आयुष्याची ४० वर्षे हद्दपारी व कारागृहवास यांत घालावी लागली ! याच्या मागून त्याचा मुलगा 'अबदुल बाहा अब्बास' ह्याने ती गादी चालविली. यालाही कारागृहवासादि यातना व छळ सोसावे लागले. हा नुकताच मरण पावला (नोवेंबर १९२१). हा अनुभवी आत्मज्ञानी होता अशी त्याची प्रसिद्धी आहे. याचे पुष्कळ अनुयायी हिंदुस्थान, इराण, अमेरिका इत्यादि देशांत आहेत. गेले महायुद्धापूर्वी किती तरी वर्षे अगोदर ह्याने 'पुढे महायुद्ध होणार' हें भाकित केले होते. याच्याच मतांमुळे 'राष्ट्रसंघासारखी' शांतताप्रवर्तक संस्था उदयास आली असे म्हणतात. हा या पंथाचा तिसरा आचार्य होता. 'सार्वत्रिक शांतता व बंधुभाव' हेंच या पंथाचे आद्यसूत्र आहे.

गंगेचे कार्यच त्याच्या व्यापकता, समर्पकता, गांभीर्य इत्यादि असामान्य गुणसमुच्चयामुळे विशेष उठावदार दिसते हे निःपक्षपातीबुद्धीला सहज कळण्याजोगे आहे. आतां हे खरे कीं, जगतावर जमलेले मायापटल अद्यापि मुळांच दूर सारले गेले नसून, मायापटल आहे एवढी जाणीव काय ती, आज होऊ लागली आहे. ही 'दुरत्ययामाया' सहजासहजा दूर होत नसते. त्याला पुष्कळ कालावधीच पाहिजे. 'वेदान्ताची छाप सर्व जगावर पडली पाहिजे-सत्याची ध्वजा सर्वत्र फडकलीच पाहिजे ! ह्या स्वामी रामतीर्थांच्या अमोघवाणीची सत्यता पटण्याला किती तरी काळ लोटावा लागेल हे 'वैभवसूर्य पश्चिमेकडे जात असून लौकरच तो पूर्वेकडे उगवून भारतवर्षावर प्रकाशत राहिल' ह्या त्यांच्याच उद्गारांवरून कळण्याजोगे आहे. सारांश वेदान्तज्ञान हेच सत्यज्ञान आहे. ही जाणीव पाश्चात्य संस्कृतिरूप मायेच्या पोटांत-अमेरिकेसारख्या राष्ट्रांत-उत्पन्न करून खुद्द मायेलाच रोग-युक्त करण्यासाठी, मायेला लागणाऱ्या खग्रास ग्रहणाचा 'वेध' लावण्याकरितां परमेश्वरी योजनेनेच रामतीर्थ तिकडे गेले असे म्हणावे लागते व ते त्यांच्याच उद्गारांवरून स्पष्ट होते:—

'तुमच्या प्रत्येक कृत्यांत आणि हालचालींत ईश्वरत्व भरलेले आहे. जर्मनी इंग्लंड, अमेरिका, हिंदुस्थान, तसेच सर्व देश यांना जागृत करून स्वतंत्र करणे हे माझे कर्तव्य आहे....स्वप्नांत भटकणाऱ्या लोकांनो ! माझ्या तुतान्यांचा आवाज तुमच्या कानांपर्यंत पोहोचला नाही काय ? प्रत्यक्ष हिमालया हलवून सोडणारी मेघगर्जना तुमच्या कानांवर येऊन आदळली नाही काय ? रामाचा तुमच्यांतील परमात्म्याचा हा हुकूम आहे. आणि रामाची आज्ञा अलंघ्य आहे.'

विवेकानंदांची ती भव्य मूर्ति, तो पाणीदार चेहेरा आणि त्यांनी केलेली कामगिरी ह्यांची स्मृति अमेरिकन लोकांना ताजाच होती, यामुळे हिंदू लोक ज्यांला 'साधू साधू' असे ह्मणतात ते इकडील साधूपेक्षां अगदी, निराळे असून विशेषतः हिंदुस्थानांतील साधुपुरुष हे खरोखरीच असामान्य असतात, असा अनुभवजन्य विश्वास त्या लोकांत उत्पन्न झाला असून हिंदुस्थानांतील

साधूंच्या विषयीं त्यांच्या मनांत आदरभावाला जागा मिळाली होती. अशा वेळीं स्वामी रामतीर्थांच्या गमनांनं हिंदू साधूंच्यांचा आदर वाढला. एवढेंच नसून हिंदुस्थानबद्दल सहानुभूति उत्पन्न झाली. हिंदू धर्माबद्दल, सनातन वैदिकधर्माबद्दल आदर वाढत चालला आणि हिंदुस्थानांतील साधु हे खरेंच अद्वितीय पुरुष असतात असें अमेरिकन लोकांनां मनापासून वाटूं लागलें.

स्वामी रामतीर्थ हे जसे उद्दिष्ट हेतु नसूनही अमेरिकेंत गेले तशी त्या परक्या देशांत त्यांची ओळखही नव्हती अथवा एकादा जिवलगही नव्हता. परंतु स्वामी सारख्या संन्याशाला सर्वच जिवलग होते; कारण स्वतः रामतीर्थांनीं सर्वांचे जिव-लग (अगदीं निकट) असल्याचा अनुभव घेतला होता. याचें उदाहरण स्वामींनीं अमेरिकेंत पाय ठेवण्यापूर्वीच दिसून आलें होतें स्वामी ज्या आगबोटींत होते ती सानफान्सिस्को (अमेरिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील मोठें बंदर) या बंदराला लागावयाची होती, ती किनाऱ्याजवळ येतांच सर्व उताऱंत एकदम हालचाल सुरू झाली. जो तो आपलें सामानसुमान बांधू लागला. पुष्कळजण आप्तेष्टांनीं फुललेल्या आगबोटीच्या धक्याकडे पाहूं लागले, पण स्वामीमात्र जाग्यावरून न हालतां अगदीं शांत व बेफिकीर राहिले. ती त्यांची भगवें वस्त्र परिधान केलेली, तेजः पुंज, आनंदा, शांत, गंभीर आणि बेफिकिर मूर्ति पाहून निवळ कुतूहलामुळें एक अमेरिकन सदगृहस्थ त्यांच्याजवळ गेला. तेव्हां त्यांमध्ये पुढें दिलेला संवाद झालाः—

गृहस्थः—‘ आपलें सामानसुमान कोठें आहे ’ ?

स्वामीः—स्वतःला नेतां येईल इतकेंच सामान राम बाळगतो.

गृ०ः—आपणाजवळ कांहीं द्रव्य आहे का ?

स्वा०ः—नाहीं, राम द्रव्याला शिवत नाहीं.

गृ०ः—आपण येथेंच उतरणार असाल ?

स्वा०ः—होय.

गृ०ः—मग आपणांला मदत करणारी मंडळी येथें असेल तर ?

स्वा०ः—होय.

गृ०:—कोण बरें ?

स्वा :—(त्या गृहस्थाच्या खांद्याला स्पर्श करून). 'तुह्नीं' !

स्वामींच्या या शब्दाचा त्या गृहस्थावर असा कांहीं विलक्षण परिणाम झाला कीं, स्वामी अमेरिकेंत असेपर्यंत त्यांची बरदास्त ठेवण्याचें काम हाच गृहस्थ करी. केवढा हा परकेपणाचा अभाव ! सर्वात्मभाव आंगीं बाणल्या-शिवाय असे हृदयस्पर्शी उद्गार निघतील काय ?

सानफ्रान्सिस्कोहून सियाटल वांशपर्यंतचा स्वामींचा संचार प्रो. छत्रे यांच्या द्वारे झाला. पण या थोड्या अवधीतील स्वामींच्या परिचयामुळे अमेरिकन लोकांची मनें इतकीं ओढलीं गेलीं कीं, त्यांना स्वामी हे आपलेच आहेत असें वाटूं लागलें व तेव्हांपासून स्वामींच्या या पुढील अमेरिकेंतील संचाराची व्यवस्था व जुळवाजुळव त्यांनीं केली. हे गृहस्थ डॉ. आल्बर्ट हिलर हे होते.

अमेरिकेंतील रहाणी.

स्वामी हे जन्मतःच संन्याशी होते असें म्हटल्यास चालेल. तशांत यावेळीं तर ते लौकिक दृष्ट्याही संन्यासी बनले होते. यामुळे त्यांची रहाणी त्या आश्रमधर्माला अनुरूप असणें हेंच योग्य व इष्ट होतें. अयाचित वृत्तीची रहाणी हा संन्याशाचा धर्म स्वामींना जन्मतःच प्राप्त झालेला होता. शिवाय 'आह्नीं काय कुणाचें खातोरे ! तो राम आह्मांला देतोरे' (रामदास) हा अनुभव घेऊन ते चुकले होते. एवढेंच नव्हे तर त्यांनीं हा अनुभव वान-प्रस्थाश्रमांत आपल्या बरोबरच्या मंडळीलाही आणून दिल्याचें वाचकांना स्मरत असेलच. याचमुळे अमेरिकेंत एका गृहस्थाला उत्तर देतांना स्वामी म्हणाले 'मी परमात्म्याशीं एकतानतेनें रंगतो, भूक लागली असतां अन्न घालणारा आणि तहान लागली असतां पाणी देणारा ह्या जगांत कोणी तरी आहे अशी माझी पूर्ण श्रद्धा आहे. अन्न आणि पाणी याशिवाय मला कशाचीही जरूर भासत नाही यामुळे मला कसलीच अडचण पडत नाही. *

* जर्गी पाहतां देव हा अन्नदाता । तया लागली तत्त्वता सार चिंता ॥९३॥
(म. श्लोक).

स्वामी सुमारें अमेरिकेंत अडीच वर्षे होते. तथापि व्याख्यानांचा काळ-खेरीज करून राहिलेला वेळ ते क्यालिफोर्नियाच्या जंगलांत काढीत. स्वामीं-सारखा विद्वान् व आत्मानुभवी संन्यासी आपल्या आनंदविलासी राजवाड्यांत येऊन रहावा असें तेथील लक्ष्मीधरांना वाटणें अगदीं साहजिकच आहे परंतु हे पडले संन्यासी. त्यांनीं आत्मानंदाचें सेवन केलें होतें, त्यांनीं ' सर्व दृश्य विसंच केलेलें होतें, ' मायेला व तिच्या नानाविध ढंगांना ओळखून पलीकडे जाऊन आसन मांडिलें होतें आणि ' जाणिवेची मक्षिका भक्षिली होती. ' यामुळें ज्या भ्रामक आनंदाचा आस्वाद घेण्याला ते लक्ष्मीधर स्वामींना विन-वीत होते त्याकडे दुंकूनही पहाण्याचें त्यांनीं नाकारावें हेंच योग्य होय. * स्वामींनीं त्या सर्वांच्या विनंत्या नाकारून एका टेकडीवर आपला तळ दिला. येथील त्यांच्या रहाणीचें एका अमेरिकन गृहस्थानें वर्णन केलें आहे. त्यांत तो म्हणतो ' ज्या टेकडीवर स्वामी रहातात, ती उंच असून सभोंवार हिरव्या गार गर्द झाडीच्या मछरदाण्या लाविलेल्या आहेत, जवळूनच साक्रा-मेन्टो नदी धो धो वहात आहे. मधून मधून सुंदर पक्ष्यांचीं गाणीं व आलाप चाललेलेच असतात. स्वामींना फिरण्याचा शोक असल्यामुळें ते लांबवर सहल करितात. जरी ते नेहमीं विचारांत गर्क असतात तरी ते अगदीं आनंदी, साधे बेफिकिर आणि उत्साही असतात.

कधीं कधीं साक्रामेन्टो नदीमधील खडकावर बसून तासच्या तास चिंत-नांत घालवितात, व कधीं कधीं तर ते दिवसच्या दिवस व आठवडेच्या आठवडे तेथेंच घालवितात. त्या काळांत कधीं पुस्तकें वाचतात व कधीं कधीं उदात्त विचारांनीं भरलेल्या काव्यगंगेचा ओघ आम्हांला सोडितात. +शास्ता

* ' वारके फॅकूं मैं इसपर दो जहां का मालोजार ' (स्वामीराम).

(ह्या आत्मानंदावर मी दोन्ही जगांतील धनदौलत ओंवाळून फेंकून देतो.)

ब्रह्मरस गोडी तयांसी फावली । वासना निमाली सकळ ज्यांची ॥ (तुका.)

+ ' शास्ता सिंग ' हे अमेरिकेंतील वनश्रीच्या अपूर्व सौंदर्याचें एक ठिकाण आहे. येथें मोठे मोठे लोक येऊन द्वापालटाकरितां रहात असतात.

येथून येणाऱ्या पाहुण्यांचे ते अति प्रेमाने स्वागत करितात. व एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे हंसतात, व खिदळतात. कधी कधी दिवसच्या दिवस ध्यानांत असतात. त्यांची स्वदेशभक्ती, व स्वदेशोद्धाराची कळकळ ही अत्युच्च दर्जाची आहेत.

येथे रहात असतांना स्वामी स्वतःला लागणारीं लांकडे स्वतः डोक्यावरून आणीत. आणि फळे, मुळे, दूध आणि शाकभाजा यांवर उपजीविका करीत. स्वामींच्या या आहारविहार पद्धतीवरून परदेशांत जाणाऱ्या हिंदी तरुणांना पुष्कळच बोध घेण्यासारखा आहे. असे कोणीही विचारी मनुष्य कवूल करील. स्वामी विवेकानंदांच्या अमेरिकेंतील खानपान व्यवहाराकडे बोटें दाखविण्यास लोक चुकले नाहीत, हे ध्यानांत बाळगूनच स्वामींनी ही रहाणी पत्करिली असावी असे मनांत आणण्याऐवजी आपल्या आचरणांत दोषास्पद नसावे ह्या जाणीवेनेच तसे आचरण त्यांनी केले असे मानणे इष्ट व योग्य आहे असे वाटते.

स्वामी ही एक दिव्य विभूति होती, हेंच खरे. कारण त्यांच्या सहवासाची इच्छा तेथील सर्व लहान मोठ्या लोकांच्या मनांत उत्पन्न झालेली होती. खुद्द प्रेसिडेन्टही स्वामींच्या दर्शनाला आले होते. त्यांच्या सहवासांत असतांना कोणीही यत्किंचित् दुःखी नसे. त्यांचे सूर्यप्रकाशासारखे उज्वल मुखकमल पाहतांच शंकितांच्या मनांतील शंका पार वितळून जात. आणि त्यांचे पूर्ण समाधान होऊन जाई. पूर्णावस्थेला पोचलेल्या म्हणजे खुद्द परमेश्वर बनलेल्या महात्म्यांच्या दर्शनाबरोबर वर वर्णन केलेली स्थिति होत असते, याचा अनुभव पुष्कळ हिंदवासीयांना आहे. तथापि पश्चिमेकडील नास्तिक व भोगप्रधान भूमींतील लोकांनाही तसाच अनुभव आल्याची एकदोन उदाहरणे दिल्यास ती अनावश्यक होतील असे नाही.

१. रूझवेल्ट यांच्याच तडजोडीने १९१३ साली अमेरिका व जपान ह्यांचे युद्ध टळले.

एकदां एक अमेरिकन बाई स्वामींशीं वादविवाद करण्याच्या उद्देशानें आली. ती पक्का नास्तिक होती. ती आली तेव्हां स्वामी समाधिसुखांत पोहत होते. म्हणून समाधी उतरेपर्यंत ती तशीच त्यांच्याकडे पहात राहिली. स्वामींची समाधि उतरतांक्षणींच ती म्हणाली, 'महाराज, मी नास्तिक नाहीं. तुमच्या दर्शनानें माझे सर्व संशय पार मावळले.'

बेलमन नांवाच्या दुसऱ्या एका बाईची स्वामींच्या ठिकाणीं इतकी दृढ-भक्ति व निष्ठा जडलीकीं, तिनें आपल्या पाश्चात्य पोषाखाचा त्याग करून संन्याशासारखी भगवी कफनी धारण केली. एक पैदेखील जवळ न बाळगतां परमेश्वरावर विश्वास टाकून निरनिराळा क्षेत्रें केलीं, आणि अखेरीस स्वामींच्या जन्मभूमीचें दर्शन घेण्याकरितां इकडे येऊन दर्शन घेऊन धन्यता मानली.

स्वामींच्या उज्ज्वल, चारित्र्याचा, अनुकरणीय आचरणाचा, विश्वव्यापी प्रेमाचा, त्यांच्या ठिकाणीं दृग्गोचर होणाऱ्या परब्रह्मत्वाशिवाय दुसऱ्या कशाचाही हा परिणाम नव्हे. असेंच कबूल करावें लागतें. कारण स्वामींनीं ज्या ज्या ठिकाणीं संचार केला त्या त्या ठिकाणीं आपल्या विशिष्ट मतांचा प्रसार करणे, अगर आपलें प्रस्थ माजविणें ह्यांपैकीं एकही गोष्ट त्यांचें ध्येय नव्हतें. हें त्यांच्याच उद्गारांवरून स्पष्ट होतें. ते ह्मणतातः—“बुद्ध, महंमद, ख्रिस्त, किंवा, इतर अवतारी पुरुष ह्यांच्याप्रमाणें लाखों अनुयायांची खोगीर भरती करणें हें कांहीं रामाचें कर्तव्य नव्हे. तर यच्च-यावत् स्त्रीपुरुषांमध्ये भरलेला जो राम त्याची सर्वानां ओळख करून देणें हेंच रामाचें इतिकर्तव्य आहे.” स्वामींनीं अशा त्या सर्व व्यापी रामाची ओळख करून घेतली होती म्हणूनच त्यांना इतरांनां असें सांगतां आलें.

अमेरिकेंतील सर्व लोक लक्ष्मीचे निःस्सीम भक्त असल्यामुळें प्रत्येक गोष्टीला किंमत पडते. नामांकित वक्त्यांचीं व्याख्यानं फुकट होत नसतात, व्याख्यानांच्या जागांचें भाडें देखील अतीशय पडतें. अशी परिस्थिती असून देखील स्वामी आपलीं व्याख्यानं मोफत करवीत. अशा स्थितींत व्याख्यान करविण्याचा खर्च अर्थातच तेथील लोकांवर पडे. तरीसुद्धां ते स्वामींच्या व्याख्यानांनीं इतके मोहून गेले कीं, कधीं कधीं स्वामींना दिवसांतून चारचार

पांचपांच व्याख्यानें द्यावी लागत. या एकाच गोष्टीवरून स्वामींवर त्यांचें केवढें प्रेम जडलें होतें व त्यांच्या उपदेशामृताचें पान करण्यास ते किती दगदग सोशीत असत हेंही दिसतें. पुढें पुढें तर स्वामींच्या परिचयामुळें त्यांच्या व्याख्यानांनींही अमेरिकन लोकांची ज्ञानलालसा अतृप्तच राहूं लागली. म्हणून वेदांत शिकविण्याचे वर्ग काढिले. अशा रीतीनें स्वामी जरी सर्वदा गुंतलेले असत, तथापि त्यांनीं त्या दोन अडीच वर्षांच्या काळांत तेथीस सर्व वाङ्मयाचें आलोडन केलें. तिकडील तत्वज्ञापैकीं वॉल्ट व्हिटमन, इमर्सन, व इंगरसाल आणि थोरो हे विशेष आवडीचे होते.

१ वॉल्ट व्हिटमन:—हा प्रसिद्ध तत्वज्ञ १९ व्या शतकांत होऊन गेला. ह्यानें पुष्कळ दिवस सैन्यांत नौकरी केली. याचा मुख्य लेखसंप्रह कविताबद्ध असून तो 'कुशपर्ण' ('Leaves of Grass') या नांवानें प्रसिद्ध आहे. यापैकीं ' Myself ' नांवाचें काव्य स्वामींना फार प्रिय होतें. शिवाय ' Democratic Vistas ' या नांवाचा एक निबंधही तत्वज्ञानपूर्ण आहे. स्वामींनीं या तत्वज्ञ कवीच्या धर्तविर ' Drizzle, Drizzle ' या त्यांच्या कवितेचा अनुवादही केला आहे. जिज्ञासूंनीं रामवर्षा भाग पहिला यांतील त्रेपन्नावी कविता पहावी.

(२) इमर्सन:—हा अमेरिकन तत्वज्ञ व्हिटमन याचा समकालीन होता. याचें सर्व वाङ्मय गद्यस्वरूपाचें असून तें प्रसिद्धच आहे. त्यापैकीं ' अधि-कृत व्यक्ति ' (Representative men) हा निबंध महशूर आहे. याच्या तत्वज्ञानावर वेदान्ताचा पगडा—विशेषतः उपनिषदे व भागवत यांचा पगडा—विशेष दिसतो.

(३) इंगरसॉल:—हा एक प्रख्यात न्यायाधीश होता. ह्याचे अध्यात्म व प्राणिशास्त्र हे आवडते विषय होते.

(४) थोरो:—हा वॉल्ट व्हिटमन याचा समकालीन तत्ववेत्ता होता. हा अमेरिकेंतील सुप्रसिद्ध ग्रंथकार व विद्वान पुरुष होता. ह्याचा तत्वज्ञाना-चरचा ग्रंथ ' Walden ' (जंगलांतील जीवनक्रम) हा असून आणखी छोटे छोटे पांच सहा ग्रंथ आहेत. महात्मा गांधी यांच्या लेखांत ज्याचा उल्लेख आहे तो हाच थोरो होय.

अमेरिकेंतील कार्य.

स्वामींनीं अमेरिकेंत काय कार्य केलें व तेथील लोकांवर केवढा परिणाम केला ह्याबद्दल 'अमेरिकेंत गेल्याशिवाय तें (कार्य) समजणार नाहीं' असें त्यांचे शिष्य **पूरणसिंग** म्हणतात. यावरून त्यांच्या कार्याचें महत्त्व लक्षांत येईल. स्वामींचें अमेरिकेंतील कार्य दोन स्वरूपांत दिसतें तें असें:- (१) संस्था स्थापून केलेली विचारक्रांती व (२) व्याख्यानांनीं घडवून आणिलेली विचारक्रांती. यांचा विचार यथामति करूं.

(१) वेदान्ताचा अभ्यास करण्यासाठीं पोर्टलंड, डेल्वर, शिकागो, मिनि-आपोलिस इत्यादि ठिकाणीं कित्येक 'रामसभा' स्थापन झाल्या. त्यांपैकीं 'Hermitic Brotherhood' ही विशेष प्रसिद्ध आहे. शिवाय येथील गरीब हिंदु विद्यार्थ्यांस मदत देण्याकरितां पुष्कळ संस्था स्थापन केल्या गेल्या. ही मातृभूमीच्या तर्फेची एक महत्वाची कामगिरी स्वामींनीं केली. दुःखाची गोष्ट ही कीं, स्वामींच्या दक्षिण अमेरिकेंतील संचाराची माहिती अद्यापि उपलब्ध नाहीं !

(२) स्वामींनीं तेथें दिलेल्या व्याख्यानांचें वर्गीकरण एका अमेरिकन गृहस्थानें पुढें दिलेल्या शीर्षकांखालीं केलेलें आहे:- -

- (१) तुह्मीं कोण ?
- (२) आनन्दाचा इतिहास व स्थान.
- (३) पापाचें निदान, कारण व उपाय.
- (४) प्रकाश.
- (५) आत्मविकास.
- (६) प्रकाशाचा प्रकाश.
- (७) यथार्थवाद व आदर्शवाद यांचें एकीकरण.
- (८) प्रेमाच्या द्वारे ईश्वराचा अनुभव.
- (९) व्यावहारिक वेदान्त.
- (१०) भारत.

त्याच सदगृहस्थानें स्वामींच्या इतर व्याख्यानांचें सार पुढें दिल्याप्रमाणें काढिलें आहे:—

- (१) मनुष्याचें ईश्वरत्व.
- (२) ज्याचें जगताशीं तादात्म्य झालें त्याच्या इच्छेनुसार अलम् दुनिया चालते.
- (३) कायेनें अविश्रांत उद्योग, आणि मन शांत व प्रेमपूर्ण करणें हीच जिवंतपणींची मुक्ति आहे.
- (४) सर्वांशीं अभिन्नतेचा ह्यणजे ऐक्याचा अनुभव आपण घेतला ह्यणजे स्थितप्रज्ञता येते.
- (५) रसायनशास्त्राचा जसा आपण अभ्यास करितों तसा सर्व धर्म-प्रथांचा करावा व प्रत्यक्ष अनुभव हेंच मुख्य प्रमाण मानावें.

स्वामींची उत्तर अमेरिकेंतील सर्व व्याख्यानें, प्रश्नोत्तरे व संवाद हीं आज उपलब्ध आहेत.* त्या सर्वांकडे पाहतां त्यांची शिकवण, व त्यांची मते हीं अतीशय व्यापक स्वरूपाचीं असून खास अमेरिकनांकरितां अगर खास पाश्चात्यांकरितांच होतीं असें नाहीं. स्थिरचरादि अखिल निसर्गस्वरूपांत ओतप्रोत भरलेला 'राम' त्यांना सर्वांच्या प्रत्ययास आणून द्यावयाचा होता, तसेंच प्रत्येक प्राणीमात्राच्या ठिकाणीं असलेला 'राम' सर्वांच्या प्रत्ययास आणून द्यावयाचा होता, व हें काम त्यांनीं स्वतःच्या अद्वितीय व्यक्तित्वानें प्रत्यक्ष दाखवून दिलें. त्यांची व्यापक शिकवण, त्यांचें विराटस्वरूप, व सर्वव्यापी मन ह्या गोष्टी अद्यापि सर्व जगाच्या गळीं उतरावयाच्या आहेत. त्यांचें विराटत्व तेव्हां जगाच्या नजरेस मात्र पडलें व त्यानें जगाला चकित करून सोडिलें एवढेंच काय तें कार्य झालें. अर्जुन जसा भगवान् श्रीकृष्णांचें विराट स्वरूप पाहून मुग्ध होऊन भगवंताचें स्वरूप आकलन करण्यास असमर्थ बनला तशीच स्थिति अमेरिकन लोकांची झाली असावी असें त्यांनीं स्वामींचा शेवटचा निरोप ज्या शब्दांनीं घेतला त्यावरून व्यक्त होतें; ते म्हणाले:—

* 'लाला अमरिचंद दिल्ली' यांनीं प्रसिद्ध केलेलीं इंग्रजी पुस्तके अगर रा. फडके यांनीं मराठीत केलेला त्यांचा अनुवाद.

रामस्तुति.

दिंडी.

देवदारूच्या आश्रया बसून ।
 दिव्य उज्वल कन्यकेसम हंसून ॥
 राम करित असे कर्ण मधुर गान ।
 तोषवी करुनी मंगल प्रदान ॥ १ ॥
 प्राच्य विद्या भांडार सर्वे आणी ।
 वितरि पाश्चात्यां जनां सुभग वाणी ॥
 सर्व सम्राट् संदेश ये हरून ॥
 विहंगासम उड्डाण आचारून ॥ २ ॥
 स्पष्ट आणी रोकडी हाक मारी ।
 जगन्नाथ प्रीत्यर्थ भेदणारी ॥
 हांक मारुनियां लोक समाजाला ।
 सुचवि ईश असे लोकसंग्रहाला ॥ ३ ॥
 कथुनि संदेशा दूर निघुनि जाई ।
 गगनिं कां उल्कापात जलद होई ॥
 दिव्य तेजाचा ठसा ठेविताहे ।
 स्वकीयां ठार्यो नवप्रेम वाहे ॥ ४ ॥
 नमो रामा सुंदरा तुझा हास ।
 नरक पतिता देखील सुखावास ॥
 पुनः भेटीचा योग जरी नाही ।
 संसृतीच्या संभ्रमक्रमा पार्यी ॥ ५ ॥
 तरी जाणतसो सकल मंगलांचा ।
 तुझ्या ठाई तो मेळ जुळयाचा ॥
 ईश्वरीं तूं, तो देव तुझ्या ठार्यी ।
 ॐ स्वरूपीं आयुर्वे चित्त जाई ॥ ६ ॥
 ! ॐ ! ॐ ! ॐ !

विवेकानंदाळा अमेरिकेंत जाऊन जशी पौर्वीत्यांतर्फे व हिंदुधर्मांतर्फे विशिष्ट कामगिरी बजावावयाची होती, तशी स्वामी रामतीर्थांना नव्हती. भौतिक शाखांतील शोध व प्रगति, आणि लक्ष्मीची उपासना ह्यांच्या योगें मनुष्याचें समाधान होणें अशक्य आहे. भौतिकशास्त्रें व धर्म यांची फारकत करून चालणार नाहीं, फाजील धर्माभिमान व्यर्थ आहे, सर्व धर्माबद्दल सहिष्णुता दाखविली पाहिजे, वेदातांत सांगितलेला विकासवाद हाच टिकाऊ आहे. वगैरे प्रकारची विशिष्ट शिकवण पाश्चात्यांनां देऊन पाश्चात्य पौर्वीत्य संस्कृतीचा उत्कृष्ट मिलाफ करून उच्च दर्जाची संस्कृति तयार करणें ही विशेष कामगिरी स्वामी विवेकानंदांनां करावयाची होती. तिचा त्यांनीं मजबूत पाया तर घातलाच आणि हा पाया घातल्यामुळें टांगोर व अरविंदबाबू यांनां जें कार्य करावयाचें आहे ते सोपें जाणार आहे. हा पाया विवेकानंदांनीं घातला नसता तर स्वामी रामतीर्थांची शिकवण ग्रहण करण्याला, किंबहुना तिच्याकडे लक्ष देण्याला पाश्चात्य मनें अगदीं अक्षम झालीं असती. कारण स्वामी रामतीर्थांची शिकवण अखिल मानव जातीला उद्देशून आहे. प्रत्येकानें द्वेषामधून प्रेमांत, रागामधून शांतीमध्ये, सान्तामधून अनंतत्वांत, विविधते मधून एकतानतेंत, परिच्छिन्नमधून अपरिच्छिन्नंत, व्यक्तित्वामधून विश्वात्मत्वांत कसें जावें हें स्वामी रामतीर्थांनीं जगापुढें मांडिलें. यालाच ते व्यावहारिक वेदान्त व व्यावहारिक धर्म असें म्हणत. हें त्यांचें म्हणणें अनुभव जन्य होतें. यास्तव अशा ज्या ह्या व्यापक मनोभूमिकेवरून ते बोलत होते, तिचें आकलन करण्याकरितां, निदान तिचें ओझरतें दर्शन घेण्याकरितां दर्शन घेणाऱ्यांचींही मनोभूमिका तयार पाहिजे. ही तयारी विवेकानंदांनीं केली होती. सारांश रामतीर्थांनीं विवेकानंदांच्या कामगिरीची पूर्ति केली अथवा रामतीर्थांच्या कामगिरीची पूर्व तयारी विवेकानंदांनीं केली यापैकीं कांहींही म्हटलें तरी चालेल. कारण रामतीर्थांनीं 'मी पूर्ती' करण्याकरितां येत आहे,

१ रवीन्द्र बाबू हे पूर्व व पश्चिम यांचा अपूर्व मिलाफ करूं पहात आहेत व तोही देवघेवेच्या तत्वावर. पण (२) अरविंद बाबू हे सार्वत्रिक धर्माच्या पायावर (Universal religion) सर्व जगाचें ऐक्य करूं पहात आहेत.

नाशाकरितां नाहीं असें जें क्यालिफोर्नियांत उद्धार काढिले होते, त्यांतील रहस्य तरी वर सांगितल्याप्रमाणेंच असावें असें वाटतें.

अमेरिकेंतील व्याख्यानांच्या द्वारे स्वामींनीं जी एक महत्वाची क्रान्ति घडवून आणिली ती ख्रिस्ताच्या शिकवणींतील हृग्दातांत होय:—ख्रिस्ताच्या शिकवणुकीचा सध्यां विपर्यास झालेला आहे आणि त्यामुळेच ख्रिस्तानुयायांमध्ये अनर्थापात चालू आहेत असें त्यांना तावडतोब आढळून आलें. याचमुळे त्यांनीं आपल्या व्याख्यानांतून ठिकठिकाणीं बायबलांतील वाक्यांचा रहस्यार्थ ख्रिस्तानुयायांनां इतक्या अचुक व समपर्क रीतीनें समजावून दिला कीं, “ कुरुक्षेत्र, जेरुसलेम, मका या ठिकाणीं मीं धर्मोपदेश केला; पण माझे हृदय लोकांनां बरोबर समजलें नाहीं या साठीं मी पुनः उपदेश करीत आहे” हे त्यांचें उद्धार सर्वथैव सत्य आहेत असें पटूनच कीं काय कोण जाणें अमेरिकेंतील वर्तमान पत्रकारांनीं स्वामींचें छायालेख घेऊन ‘अमेरिकेंत जिवंत ख्रिस्त’ या शीर्षकाखालीं ते प्रसिद्ध केले ! यावरून स्वामींचें तेथील कार्य व अमेरिकन लोकांवर झालेला परिणाम याची कल्पना वाचक चर्गाला येईल असें वाटतें.

इजिप्तमध्ये संचार.

अशा रीतीनें अमेरिकेंतील संचार संपवून स्वामी स्वदेशाला येण्याकरितां अमेरिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावरून निघाले—त्यांना वाटेंत इजिप्तमध्ये थांबावें लायलें. तेवढ्या अवधींत ते केरो ह्या राजधानींत गेले. तों

होतां विकास पहिल्या समयीं फुलातें ।

येती जसे मधुप सार लुटावयातें ।

अशी स्थिति तेथील हिंदुमुसलमानांची झाली. तेथील मशिदींत हिंदुसंन्यासी स्वामी रामतीर्थ जाऊन त्यांनीं आपल्या उपदेशामृताचें पान सर्वांना आकंठ करूं दिलें. या वेळचें स्वामीचें व्याख्यान अस्सल पर्शियनमध्ये झालें. त्यामुळे त्यांचें त्या वाङ्मयांतील ज्ञान, व अधिकार, त्यांची पूर्ण ओळख श्रोतृवृंदाला पटून स्वामी हे आपलेच आहेत असें त्यांना वाटूं लागलें. किंवाहना ह्या ‘महंमदच’ अवतरला आहे कीं काय असें त्यांना वाटलें असल्यास नवल नाहीं.

निसर्गात्म्याशीं समरस होऊन जाणें हा स्वामींचा स्वभावच होता. यामुळें जरी ते सर्वत्र उपदेश करीत फिरत होते, तथापि जागोजागच्या सृष्टीचें, मानवसमाजाच्या रहाणीचें व कार्याचें सूक्ष्म निरीक्षण चालूच होतें. अशा रीतीनें संचार करीत असतांनाही त्यांचें अध्ययन चाललेंच होतें. 'सर्व खल्विदं ब्रह्म' हा अनुभव स्वामींनीं घेतलेला असल्यामुळें निसर्गाचीं कोडीं जशीं त्यांना झटकन् समजत तसें मानवी कृतींतील रहस्यही त्यांना ताबडतोब कळे. याचा पुरावा मातृभूमीस परत आल्यावर ज्या कल्पना आपल्या देश-बांधवांपुढें मांडिल्या त्यांत व त्यांच्या काव्यांत आढळतो. यांचा पुढील प्रकरणांत विचार व्हावयाचा असल्यानें येथें त्यांचें दिग्दर्शनच पुरेसें आहे. इजिप्तमधील व सर्व जगांतील एक आश्चर्यकारक गोष्ट म्हटली म्हणजे 'मनोरे' ही होय. हे मनोरे स्वामींनीं पाहिले व आज ते आपल्यास काय शिकवीत आहेत हें रहस्य त्यांनीं किती बहारीनें ओळखिलें हें त्यांच्या पुढील काव्यावरून दिसतें. ते वेदान्त आलमगीरमध्ये म्हणतात:—

मिसर की खोदें लें जो मीनारें ।

हाये ! मुँदों भरें वह मीनारें ॥ १ ॥

ममी मुदें उन्होंमें सर्वेखे थे ।

ऐसी तरकीबो-अकलमन्दीसे ॥ २ ॥

गो हजारों बरस भी हों बीते^१ ।

मुदें आते नजर हैं जूं जीते^२ ॥ ३ ॥

प्यारे भारतके हिंदू बाशिन्दो ।

गुस्सा मत करना जाहिदो ! रिन्दो ॥ ४ ॥

जी रहे होकि परगये हो तुम ।

ममी मीनार बनगये हो तुम ॥ ५ ॥

जीते तुमथे ऋषीमुनी थे जब ।

ममी क्यों हो हजार सालके अब ॥ ६ ॥

१ इजिप्तमधील. २ खोदून काढा. ३ जे. ४ मिनारे, मनोरे. ५ प्रेतांनीं. ६ ते. ७ मसाला भरलेले प्रेत. ८ त्यांत. ९ ठेविलेले होते. १० तजवीज, व्यवस्था. ११ अज्ञानामुळें. १२ वर्षे. १३ लोटली. १४ दृष्टीस पडतात. १५ जणुं काय. १६ जिवंत. १७ रहिवासी. १८ राग. १९ नका. २० करूं. २१ कर्मकाण्डी. २२ मस्त. २३ जिवंत अहां. २४ बनलेत. २५ जिवंत. २६ होते. २७ जेव्हां. २८ आता.

* क्यों हो जिन्दा बदस्ते मुर्दा आप ।
 नाम रौशन डबोया उनका आप ॥ ७ ॥
 वह तो जीते थे, तुमभी जी उठो ।
 मुर्दा बच्चे न उनके हो बैठो ॥ ८ ॥
 नाम तो ले रहे व्यासका तुम ।
 काम करते हो अदना दासका तुम ॥ ९ ॥
 बेटा वही सपूत होता है ।
 वापसे बढके जो पूत होता है ॥ १० ॥
 छोड दो, नाम लेना ऋषियों का ।
 खुद ऋषी हो अगर न अब बनना ॥ ११ ॥

उपदेश.

(चाल—नानापरिचे विडे मनोहर).

मिसर देशचे उंच मनोरे खोदुनि बघतां दिसति ' ममी ' ।
 कर्म पूर्वजां अज्ञानाने केलें परि नच कांहि कमी ॥ १ ॥
 सहस्रावधी वर्षे झालीं परिजणु मुर्दे जीवंत ।
 प्यारे, भारतवासी ! सांगा तुम्हीं मृत कीं विपरीत ॥ २ ॥
 मला वाटतें कर्म सोडुनी तुम्ही मुर्दे बनलेत ।
 ऋषी खरे असतांना पूर्वीं जीवन सागर होतेत ॥ ३ ॥
 ' ममी ' पणाला टाकुनि, निश्चय करुनि उठा व्हा जीवंत ।
 नष्ट पुरातन नांव मिळविण्या कृती कराहो धीमंत ॥ ४ ॥
 व्यासादिक तीं नांवे केवळ धारण करुनी काय मिळे ।
 नीच दास्य वृत्तींत लोळतां कर्तबगारी दूर पळे ॥ ५ ॥
 बापांहुनि जो पवित्रतर तो सत्पुत्रपदा अधिकारी ।
 ऋषी तरि बना अथवा त्यांच्या नांवा टाका खरोखरी ॥ ६ ॥

* तुम्हीं (आप) जिवंत असून मुर्दाच्या हाडांप्रमाणें कां ?

१ त्यांचा उत्तम नांवलौकिक तुम्हीं बुडविलांत. २ घाणेरडे ३ सुपुत्र
 ४ पवित्र.

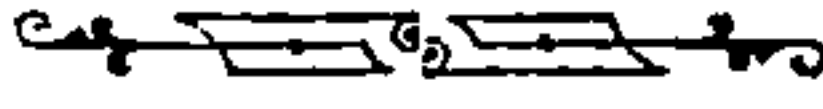

स्वामी रामतीर्थ जपानमधून निघून पृथ्वीभोंवतीं एक पूर्ण फेरी करून पुनः मातृभूमीकडे आले. तथापि युरोपांतील मुख्य देशांत त्यांचा संचारच झाला नाही. त्यामुळे त्यांची कामगिरी अपूर्ण राहिली असे वाटण्याचा संभव आहे. कारण 'जर्मनी, इंग्लंड, अमेरिका, हिंदुस्थान वगैरे सर्व देशांना जागृत करून स्वतंत्र-स्वाधीन-मुक्त करणे, हे माझे कर्तव्य आहे' हे आपले ध्येय त्यांनी जाहीर केले होते. म्हणून त्याची जणुं काय पूर्ती करण्याकरिता आपल्या कल्याणाला-नारायणस्वामींना-त्यांनी जपानांतूनच परत पाठवून दिले होते.

नारायण स्वामी जपानांतून निघाले ते सिंगापूर, पेनांग, ब्रह्मदेश आणि लंका यांत वेदान्ताचा उपदेश करित फिरले. यानंतर आफ्रिकेत जाऊन पोर्ट सय्यद, केरो, अलेक्झांड्रिया येथे संचार करून पुढे झाले. ते गोझे, ट्युनिष अल्जिअर्स, माल्टा, मोरोक्को, जिब्राल्टर वगैरे शहरांतून अखेरीस इ.स. १९०३ मध्ये लंडनशहरांत दाखल झाले तेथे सुमारे पांच महिने होते. पण पुढे कडाक्याच्या थंडीमुळे त्यांना लंडन शहर सोडून जाण्याचा सल्ला मिळाला. इतक्यांत इ. स. १९०४ च्या जानेवारी महिन्यांत परत येण्याबद्दल स्वामींचाही आदेश त्यांना मिळाला. यास्तव ते ताबडतोब निघून हिंदुस्थानांत आले व यानंतर सह महिन्यांनी स्वामी मुंबईस येऊन दाखल झाले.

प्रकरण ७ वें.

स्वामींचें प्रयाण.

वासांशि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ १ ॥

(भ. गी. अ. २-२२).

मातृभूमीस आल्यानंतर.

इजिप्तमधील कार्य आटोपून स्वामी इ. स. १९०४ या वर्षी मुंबईच्या किनाऱ्यावर येऊन दाखल झाले. आपला लाडका राम, पूर्वेकडील प्रकाश पश्चिमेकडे नेऊन, आपलें स्वभावज कर्म करून, आपल्या जन्मभूमीचें जग-द्विषयक काम करून परत आला तेव्हां त्याची माता, आर्यमाता, त्याचें स्वागत करण्यास किती उत्कंठेनें, आनंदानें व उत्साहानें आली असेल हें वाचकांनींच ठरवावें ! स्वामींच्या या स्वागताला भारतभूमीतील सर्व पंथांचे लोक आलेले होते, तसेंच पुनः एकदां तपोवनांत जाईपर्यंत स्वामींनीं ज्या ज्या ठिकाणीं संचार केला त्या त्या ठिकाणींही असेंच अपूर्व प्रकारचें त्यांचें स्वागत झालें. स्वामी सर्वांकडे आत्मौपम्य दृष्टीनें पाहूं लागले, सर्वांमध्ये 'रामत्व' ओळखूं लागले म्हणूनच सर्वजण त्यांच्याकडे लोहचुंबकाप्रमाणें खेंचले गेले. मातृभूमीस परत आल्यावर प्रथम कांहीं दिवस स्वामींचा मुक्काम मुंबईस होता. ते आग्रा, मथुरा, लखनौ यांवरून पुष्करतीर्थाला (अजमीर) गेले. पुनः तेथून संयुक्तप्रांत व बंगाल यांत त्यांनीं संचार केला आणि अखेरीस इ. स. १९०५ च्या आक्टोबर महिन्यांत हरिद्वारला गेले.

या संचारकालांत त्यांनीं वेदान्तधर्माचें रहस्य, प्रवृत्तिपर व निवृत्तिपर वेदान्त, वगैरे विषयांची आपल्या देशबांधवांनां यथार्थ ओळख करून दिली, एवढेंच नसून त्यांच्या ठिकाणीं असणाऱ्या देशभक्तीच्या जिवंतपणामुळें मातृभूमीचें कल्याण व्हावें ही जिव्हाळ्याची कळकळ असल्यामुळें सद्यः-स्थिति सुधारण्याकरितां काय केलें पाहिजे याचें विधायक स्वरूप जागोजाग आपल्या देशबांधवांपुढें मांडिलें. त्यांत त्यांनीं सहकार्य व संघटना या दोन मुद्यांवर विशेष जोर दिला होता. कारण व्यावहारिक वेदान्तांतील हीं दोन मुख्य तत्वे असून त्यांची विशेष उणीव आपल्या राष्ट्रांत असल्याचें त्यांनां दिसत होतें. शिवाय या दोन तत्वांचा राष्ट्रोद्धाराच्या कार्मीं केवढा दांडगा उपयोग होतो याचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें नुकतींच त्यांनीं जपान व अमेरिका ह्या देशांच्या इतिहासांत पाहिलीं होती. किंबहुना त्या सर्व देशांच्या इतिहासाचें—धार्मिक, राजकीय व सामाजिक त्यांनीं गुणग्राहकतेच्या दृष्टीनें सूक्ष्म निरीक्षण केलेलें होतें आणि खुद्द भारतवर्षाच्या वर्तमान व भूतकालच्या सर्व इतिहासाचें—धार्मिक, राजकीय व सामाजिक—अध्ययन किती खोल दृष्टीनें केलेलें होतें ह्याची साक्ष प्राचीन आर्य संस्कृतीचे युरोप व अमेरिका ह्या देशांतील संस्कृतींवर किती उपकार झाले आहेत हें धार्मिकपणें सिद्ध करितांना अमेरिकेंत दिलेल्या व्याख्यानांवरून चांगलीच पटतें.* यामुळें आपल्या देशाच्या उद्धाराकरितां काय काय गोष्टी केल्या पाहिजेत याचें त्यांनां अलौकिक ज्ञान होऊन योग्य अशा विधायक सूचना पुढें मांडिता आल्या. '+भारतवर्षापुढील प्रश्न,' 'सांप्रतच्या

* 'भारताच्या वर्तीनें अमेरिकेस विनंती' (स्वा. रा. भा. ११ फडके).

'सुधारलेल्या जगास हिंदुस्थानचें आध्यात्मिक ऋण. (स्वा. रा. भा. ११ फडके).

'प्राचीन भारतवर्षातील आध्यात्म (स्वा. रा. भा. ११ फडके).

हीं व्याख्यानें वाचकवर्गानें हें पुस्तक वाचतांना (English Vol. III) पुनः एक वार वाचावीं. अशी त्यांनां आग्रहाची विनंति आहे.

+ स्वा. रा. भाग अकरा (फडके कृत).

गरजा' या आपल्या लेखांत ते म्हणतात:--“हिंदुस्थानच्या उन्नतीकरितां अनंत शक्ति काम करीत आहेत. परंतु त्या शक्तींत एकतानता नसल्यामुळे त्याचा इष्ट परिणाम यत्किंचितही घडून येत नाही ! एक प्रेरणेला काट देतें तिचा परिणाम नाहीसा करून टाकिते. या मुळे फलित प्रेरणा जवळ जवळ शून्यच असतें. हिंदुस्थानांतील कोट्यवधि मेंदू व हात वहात चाललेले दिसत आहेत. कोठल्या दिशेनें आणि कोणीकडे वहात जात आहेत कोणाला ठाऊक ! अर्धकच्च्या समजुतीप्रमाणें हिंदुस्थानांतील हजारों समाज आणि संस्था हिंदुस्थानची राष्ट्र नौका आपल्या आवडत्या दिशेनें वलहवून नेण्याचा यत्न करीत आहेत. परंतु या नौकेला दूरदर्शी कर्णधार मिळाल्याचें अद्यापि दिसत नाही ! तुमच्या हातांतील वल्हीं आहेत तशींच असूंयात. तुम्हीं बसलां अहांत तसेच बसले रहा. जाग्यावरून हालण्याचें कारण नाही. तुम्हां सर्वांचें वलहवणें एका दिशेनें असूं या म्हणजे झालें ! संकेतस्थान निश्चित असलें, उद्देश्याबद्दल एक्यवाक्यता असली तरच प्रगति होऊं शकते; मग वरवर दिसण्यांत कितीही भिन्नता असली तथापि ती प्रगतीच्या आड येऊं शकत नाही. भेदांत अभेद हेंच प्रगतीचें बीज आहे. म्हणून आपापल्या ठिकाणांवर बसून मजेनें गात गात ही राष्ट्रनौका प्रेमानें व ज्ञपाख्यानें पुढें वलहवीत न्या. राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें अशा प्रकारच्या एकोप्याची अत्यंत जरूरी आहे. सर्व राष्ट्रांचें कल्याण होण्यांतच राष्ट्रांतील घटक व्यक्तींचें कल्याण असतें.....समाज बुडत असेल तर तुम्हीं तराल काय ? समाज तरेल तरच तुम्हीं तराल. अपूर्ण समाजांत एखादा मनुष्य पूर्णत्व मिळवूं म्हणेल तर तें शुद्ध मूर्खपणाचें आहे.....होतकरू तरुणानों ! हिंदुस्थानचा भाग्योदय हा तुमचा भाग्योदय आहे. त्याची सर्व जबाबदारी तुमच्यावर आहे.....शुद्ध आणि बाणेदार आचरण हा इतिहासाचा उत्तोलन दंड आहे. समाजांत ज्या मानानें उच्च शीलाचीं आणि कर्तबगारीचीं माणसें निपजतात त्या मानानें समाज वर किंवा खालीं जात असतो.....लोकांना अज्ञानांत ठेवून त्यांचें ऐक्य घडवून आणणें शक्य होईल काय ? वेडगळ धर्मसमजुती आणि अनिष्ट

रुढी यांची गुलामगिरी करण्याच्या शपथा घेतल्यानें राष्ट्रांत ऐक्य उत्पन्न होऊं शकेल काय ?.....राष्ट्रीय ऐक्य घडवून आणण्याची इच्छा बाळगणाऱ्या वीरांनो ! कित्येक अमानुष चालींना तुम्हीं प्रथम समाजांतून फांटा दिला पाहिजे. मनुष्य जातीच्या कल्याणाकरितां, सत्याच्या उत्कर्षाकरितां, आणि राष्ट्राच्या उन्नतीकरितां बहुजनसमाजाचा छळ होईल, तर त्याबद्दल वाईट वाटणार नाहीं. राष्ट्रांतील सात्विकता जिवंत आहे, राष्ट्राची जीवनक्रिया योग्य प्रमाणांत चालली आहे, हेंच उलटल्यावरून दिसून येईल. उच्च ध्येयाकरितां मरणें याच्या सारखें दुसरें सुख नाहीं.....ज्याला आपल्या कामवासना ताब्यांत ठेवितां येत नाहींत, आणि जगांतील अत्यंत गंभीर असा जो पतिपत्नीसंबंध त्याची जो मूर्ख थट्टा करितो, तो आपण होऊन आपल्या जीवितावर घाला घालितो. पण हें त्याच्या लक्षांत येत नाहीं. दैवी सामर्थ्याचा, ओजाचा, अनाठायीं व्यय हेंच सर्व पापांचें बीज आहे. पाप ही अनाठायीं खर्च केलेली दिव्य शक्ती आहे.....तुमच्या आरोग्याकरितां, बौद्धिक उत्कर्षाकरितां, तुमच्या धर्माच्या कल्याणाकरितां, तुमच्या ऐहिक व पारलौकिक कल्याणाकरितां, तुमच्या प्रिय भारतवर्षाकरितां, तुम्हाला पवित्र बनणे जरूर आहे.....बहुजनसमाजाला सुशिक्षित करा. याचा अगदीं जवळचा व साधा उपाय म्हटला म्हणजे हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रांची स्थिति सुधारणें हा होय. उपयुक्त ज्ञानाचा प्रसार करणारीं नवीन नवीन पत्रें काढा. आणि जुन्यांत योग्य त्या सुधारणा करा. हीं पत्रें देशी भाषेंत काढा. म्हणजे स्त्रियांना व बहुजनसमाजाला त्यांचा उपयोग हांईल.....प्रापंचिक, सामाजिक व राष्ट्रीय कर्तव्य हेंच तुमचें 'कर्मकांड' होय. जिवंत श्रद्धा आणि प्रज्वलित ज्ञान हें सर्व प्रकारच्या यशस्वी चळवळींचें जीवन तत्व आहे.

वर दिलेल्या उद्गाराकडे पाहिल्यास स्वामी रामतीर्थांच्या ठिकाणीं रामदासांची दूर दृष्टी, परिस्थितीचें सूक्ष्मावलोकन, शिवाजी महाराजांची ध्यावहा-

रिकता वगैरे गुण होते असेंच पटतें नाहीं का ? वर उध्दत केलेल्या लेखां-
तील* (१) व्यावहारिक ज्ञानाचें दारिद्र्य (२) शिक्षण (३) अन्न (४) आणि
धर्म या मुद्यांवर स्वामींनीं जो अर्पूव प्रकाश पाडिला आहे त्यावरून त्यांच्या
ठिकाणीं मॅझिनी व काहूर यांच्या सारख्या राष्ट्रोद्धारकांचे व कट्ट्या देशभक्तांचे
गुण होते असें नाहीं का दिसत ? ' लोकसंख्येचा अतिरेक ' ह्या मुद्यावर
स्वामींनीं जो प्रकाश पाडिला आहे तो वाचल्यास महात्मा गांधींनीं लिहिलेल्या
' In Confidence ' या लेखांची आठवण होते.

' हृदयें एकवटून घ्या, म्हणजे शिरें व बाहू आपोआप एक-
वटतील, ' ' आपण तमोगुणाच्या विरुद्ध इतकी ओरड केली
आहे कीं त्याचा प्रतिकार करण्यामध्येच आपण त्याची आपल्या
मध्ये भयंकर वाढ केली आहे. ' ' संन्यासी वृत्तीचा अंत्यजाच्या
हाताशीं संयोग आला पाहिजे ' वगैरे ' राष्ट्रीय धर्मातील उद्गार, '
' एकटेच असलेत, तरी नेटानें पुढें चला, माघार घेऊं नका, '
' जर तुम्हीं सत्पथापासून ढळलां नाहीं, तर सगळा भविष्यत्-
काल तुमचाच आहे; देशाची बळकटी कोत्या विचाराच्या मोठ्या
लोकांनीं वाढत नसून उदात्त विचाराच्या साध्या लोकांनीं
वाढते; ' ' पावित्र्यावांचून शांति नाहीं; ' ' खरी श्रद्धा व दिव्य ज्ञान
हीच सर्व चळवळी यशस्वी होण्याचीं चिन्हे होत. ' ' हिंदी ही राष्ट्रभाषा
करा, ' ' शिक्षण सार्वत्रिक करा, ' ' आत्मोन्नति व राष्ट्रोद्धार हें ध्येय ठेवा, '
' शेती सुधारा ' वगैरे ' भारतवर्षापुढील प्रश्न ' या व्याख्यानांतील उद्गार

* वाचकांनीं संबंध लेख व भाषण मुळांतच वाचावें. (स्वा. रा. भा. ११. फडकेकृत).

१ मॅझिनीची ' Duties of man ' ' व From Council to God ' हीं पुस्तके अवश्य वाचावीं. २ पहा ' Young India ' वर्ष २ रें.

३ ' राष्ट्रीयधर्म ' (स्वा. रा. भा. ११ फडकेकृत).

आणि ' यज्ञांचें रहस्य ' हा लेख ह्या सर्वांकडे पाहिल्यास महात्मा गांधी, बाबू अरविंद घोष वगैरे राष्ट्रीय पुढारी, किंबहुना राष्ट्राचे प्राण, जो उपदेश आज करीत आहेत तोच उपदेश स्वामींनीं पंधरा वर्षांपूर्वी करण्यास सुरुवात केली होती असें स्पष्ट दिसतें. राजकारणाला धर्माची जोड दिल्या- शिवाय तें यशस्वी होणार नाही हें रामदासांच्या राजनीतीचें आद्यसूत्र होतें. ह्याच सूत्राचा अवलंब आज राष्ट्रानें केल्याचें दिसत आहे. हें तत्व राष्ट्राला आज तरी जें पटल्यासारखें दिसत आहे, हें तत्व ग्रहण करण्यास राष्ट्रीय मन समर्थ झालें अशी जी परिस्थिति आज प्रत्ययास येत आहे, याची पूर्व तयारी स्वामींसारख्या महात्म्यांनीं उपरिनिर्दिष्ट विचारांचें वायुमंडळ बनविण्याचा उपक्रम पंधरा वर्षांपूर्वी करून केली होती असें विचारांतीं पटल्या- शिवाय रहाणार नाहीं.

परदेशांतून परत आल्यानंतर स्वामींना जगदुद्धाराकरितां भारतोद्धार करण्याचें वेड लागलें असावें असें दिसतें. कारण तपोवनांत जाण्यापूर्वीं सह-कार्य व संघटना या तत्वाचा पुरस्कार करून व्यावहारिक वेदान्तावर त्यांनीं जागोजाग जीं व्याख्यानें दिलीं, त्यांचें सूक्ष्मावलोकन केल्यास ते संबंध भारत वर्षाला स्वतःमध्ये पहात होते असें दिसतें. ते म्हणतात, ' एखादा शैव जसा शिवाची, वैष्णव जशी विष्णूची, ख्रिस्ती जशी ख्रिस्ताची आणि मुसलमान महंमदाची जशी जाज्वल अंतःकरणानें भक्ति करितो, त्याचप्रमाणें, शैव, वैष्णव, ख्रिश्चन, मुसलमान, पारशी, शीख, संन्यासी, अंत्यज अथवा हिंदू-मातेचीं इतर मुलें या सर्व रूपांनीं मी हिंदूमातेला पहातो व भजतो.' या उद्गारांत आज ज्या एकीचा पुरस्कार भरतभूमी करीत आहे ती एकी किती बहारीनें ध्वनित केलेली आहे वरें ? भारतोद्दाराची कळकळ या थराला पोंचल्यामुळेच ' दहा वर्षांच्या आंत हिंदुस्थान व्यावहारिक वेदान्ताचा मार्ग चालण्याचा प्रारंभ करील आणि अखेरीस प्रेम द्वेषाला जिंकून सर्वांची अंतःकरणें निगडित करील ' असे उद्गार स्वामींनीं काढिले होते. या उद्गारांतील रहस्य नीट ध्यानांत येण्याकरितां लखनौ येथें

भरलेल्या इ० स० १९१६ च्या राष्ट्रीयसभेच्या बैठकीच्या व लोक-
मान्यांनीं केलेल्या कामगिरीच्या हकीगतीचा हवाला दिल्यास पुरेसा
आहे.* X

पुनः हिमालय.

अशा रीतीने स्वदेशाला जागा करून स्वामी हरिद्वाराला गेल्याचें मागेच
सांगितलें आहे. तेथें ते एक आठवडाभर अत्यवस्थ आजारी होते. थोडें बरें
वाटल्यावर हवा पालटण्याकरितां ते मुझाफरनगराला गेले. प्रकृति सुधारल्या-
चर स्वामींना एकान्त सेवनाची इच्छा झाल्यामुळे त्यांनीं नारायणस्वामींना
लखनौहून बोलावून घेतलें आणि लागलीच इ. स. १९०५ च्या नोव्हेंबर
महिण्यांत हर्षाकेशाच्या मार्गानें ते दोघेजण महाभारतकार व्यासांच्या
तपानें पवित्र झालेल्या व तपोवनापासून सुमारे दहा कोसांवर असलेल्या

* वर दिलेले उद्गार स्वामींनीं इ० स० १९०६ अखेरी अखेरीस काढिले
होते. पुढें दहाच वर्षांनीं लखनौ येथें जीं अपूर्व राष्ट्रीय सभा भरली होती,
तिची हकीगत वाचकांनीं वाचाची.

X स्वामींची देशोद्धाराची अशा प्रकारची कळकळ पाहून लोकांनीं आपल्या
मताप्रमाणें काम चालविणारी एखादी संस्था आपण स्थापितां काय असें
स्वामींना म्हटलें. त्यावर स्वामींनीं दिलेलें उत्तर फारच मननीय आहे.
' नवीन संस्था स्थापून संस्थांची संख्यावृद्धि करण्यापेक्षां प्रच-
लित असलेल्या संस्थांतूनच-संस्थांच्याद्वारेच विधायक काम-
गिरीची वाढ करणें हेंच अधिक श्रेयस्कर आहे. याकरितां सध्यां
असलेल्या संस्थांतूनच मी कार्य करीन. ' नूतन देवालयाची स्थापना करून
देवालयांची संख्या वाढविण्यापेक्षां असलेल्या देवालयांचा जीर्णोद्धार करून तीं
सुस्थितींत राखणें हेंच अधिक श्रेयस्कर आहे. भारतवर्षाला सध्यां कार्याची
जरूरी आहे असाच याचा अर्थ आहे. कारण ते म्हणतात:—

सर्वाहि संस्था किल भारतस्थाः । जानीत यूयं हृदयं मदीयम् ।
आर्याः समस्ताः पथवर्ण भिन्नाः । न बांधवाः कित्वहमेव तेस्युः ॥

व्यासाश्रमाच्या उग्र पण मनमोहक जंगलांत येऊन दाखल झाले. तेथें ते लहानशा सुंदर झोंपड्यांत एकमेकांपासून अर्ध्या मैलांवर रहात असत. या ठिकाणीं सामवेद, पातंजल भाष्य व निरुक्त यांच्या अध्ययनांत स्वामींनीं पांच महिने काढिले.

वशिष्टाश्रमांत

अशा रीतीनें सबंध हिवाळा व्यासाश्रमांत घालविल्यावर पुढील काळ आत्मचिंतनांत घालवावा असे विचार तरंग वारंवार मनांत उठूं लागल्यामुळें ते देवप्रयागला गेले व तेथून विशिष्ट मुनींच्या पवित्र आश्रमांत गेले. यावेळीं भारतधर्ममहामंडळ व इतर धार्मिक संस्था त्यांना वेदान्ताचा उपदेश करण्याला येण्याची विनंती करीत होत्या. परंतु स्वामींना आत्मचिंतनाशिवाय इतर सर्व गोष्टी व्यर्थ वाटत असल्यामुळें ही जागा सोडून जाण्याला त्यांचें मन तयार होईना. यामुळें ज्या ज्या ठिकाणचीं त्यांना बोलावणीं आलीं तेथें तेथें त्यांनीं नारायणस्वामींस जाण्यास सांगितलें.

वशिष्टाश्रम हें ठिकाण टिहरीपासून सुमारे पंचवीस कोसांवर असून समुद्रमपाटीपासून अदमासें आठशें हात उंचीवर आहे. ज्या वनांत हा आश्रम आहे तें इतकें रमणीय आहे कीं, स्वामी त्याचें वर्णन पुढें दिल्याप्रमाणें करून त्याला 'वनदेवतांचें उपवन' असें म्हणत.

‘ वशिष्टाश्रम जून १९०६ ’

‘ या ठिकाणीं वारे एकसारखे झुळझुळ वहात असतात. या उंच, रमणीय व सपाट मैदानावर रामानें स्वतःकरितां झोंपडी बांधिली आहे. या ठिकाणीं जाई, जुई, कुंद, मोगरा, मदन-बाण, चमेली, सोनजुई इत्यादि पुष्पलता वेसुमार आहेत. तसेंच जांब आणि निरनिराळ्या जातींचीं बोरें यांची या ठिकाणीं समृद्धि आहे. पर्णकुटीच्या एका बाजूला एक तृष्णाच्छादित विस्तीर्ण मैदान आहे. त्यांतून कित्येक निर्झर आणि निर्झरिणी खळखळ आवाज करीत वहात आहेत. टेंकड्या नूतन पल्लवांनीं जणु फुलून गेल्या असून मधून मधून

लहान टेंकड्या आपलें डोकें वर करीत आहेत. मोठमोठे स्वच्छ गुळगुळीत दगड हे रामाचे उपाहाराचे चौरंग असून विस्तीर्ण शिलापट हींच रामाचीं बसण्याचीं सिंहासनें आहेत. छायेंत जाऊन बसण्याची इच्छा झालीच तर रामाचें स्वागत करण्यास अनेक लताकुंज सर्वत्र सिद्ध आहेत. '

ह्या ठिकाणाला जाण्याचा रस्ता टिहरीपासूनच फुटतो. स्वामी आपल्या इष्टस्थलीं जाण्यास टिहरीहून निघाले. स्वामींच्या भोजनाची व्यवस्था टिहरीच्या महाराजांनीं आपण होऊन पत्करिली होती. पण ती सुखकर न झाल्यामुळें स्वामी आजारी पडले. ह्मणून त्यांनीं नारायण स्वामींनां बोलावून घेतलें. यावेळीं जरी स्वामी बरे होण्याच्या मार्गावर होते तथापि त्यांची शरीरयष्टि खालावत चालली होती. वशिष्टाश्रमांत आल्यावर नारायण स्वामी देखील आजारी पडले. अर्थात् हा सर्व परिणाम महाराजांकडून येणाऱ्या अन्नाचा व येथील वाईट हवेचा असेल असें वाटून नारायण-स्वामींनां दुसऱ्या ठिकाणीं जाण्याची स्वामी महाराजांस विनंति केली शिवाय वर सांगितल्याप्रमाणें ऊन, वारा, पाऊस व वन्य श्वापदें यांच्या-पासूनही ह्या ठिकाणीं उपद्रव होण्याचा बराच संभव होता. या सर्व कारणांमुळें ते तेथून निघून सुमारें दोन तीन कोसांच्या अंतरावर रहावयास गेले. येथें नारायणस्वामी थोड्या अंतरावर राहण्यास गेले. शेजारच्या खेड्यापाड्यांतून भिक्षा मागून आणूं लागले. भौतिक सुधारणांच्या व फाजील चिकित्सेच्या काळांत देखील असे सद्गुरुकरितां देहाचीं काडें करणारे सच्छिष्य आहेत ही भारतभूमीच्या भाग्योदयाची गोष्ट आहे ! पण स्वामी टिहरीच्या महाराजांकडून येणाऱ्या शिध्यांतीलच अन्न खात; यामुळें त्यांचें शरीर पूर्वीहून दुर्बल व कृश होऊं लागलें. अर्थात्च स्वामी अन्न वर्ज करून केवळ दुधावर राहूं लागले. यामुळें जरी प्रकृति थोडी सुधारली तरी शरीराची कृशता मात्र वाहूं लागली. अशा रीतीनें या दोन वर्षांत बरेच वेळां आजारी पडलेले पाहून स्वामींनां थोडा मानसिक त्रासही झाला असावा व ते आजारीपणाला कंटाळले असावे, असें त्यांच्या पुढील कवितेवरून दिसतें.

(गजल-कवाली)

विठांकर आप पैहलूमें, हंमैं आंखें दिखाता है ।
 सुनां बैठेंगे हम सच्ची, फकीरोंको सतांता है ॥ १ ॥
 अरे दुन्याको बार्शिन्दो ! डरो मत बीमको छोडो ।
 यह शीरीरू तो मिसरी है, भवें नाहंके चढांता है ॥ २ ॥
 है अन्दरसे महा शीतल, यह उपरसे डराता है ॥ ३ ॥

(वरील कवितेचें रूपांतर)

हे प्यारे, भिवविसि मजला कां रे रोगांच्या द्वारें ॥ १ ॥
 आह्मांला, सताविसी फकिरांला, वदेन या बोलां. ॥ २ ॥
 श्रीकांत, हें आणीं चित्तांत, बघ मग मम अंत. ॥ ३ ॥
 संसारी, भिऊं नका कंसारी, हरिल व्यथा सारी. ॥ ४ ॥
 खरोखर, तन्मुखकांती मधुर रूप न भेसुर. ॥ ५ ॥
 रामाचा, उगाच हा वरवरचा देखावा त्याचा. ॥ ६ ॥
 शीतळता, अंतर शोधुनि बघतां दिसते ममचित्ता. ॥ ७ ॥
 हें वरून, भीतीचें पांघरण, बसला घेऊन. ॥ ८ ॥

१ बसवून २ आपण ३ स्वतः जवळ ४ मला ५ डोळे (आंखें दिखाना=भय दाखविणें) ६ सांगून, सांगत. ७ सतावणें ८ रहिवासी ९ भय. १० मधुर मुख; गोड बोलणारा. निराळा. १२ उगीच. १३ भवें चढाना-भुवया चढवणें, रागावणें.

(अर्थ)

(१) राम जेव्हां आजारी झाला होता तेव्हां तो आपल्या प्रेमात्म्यास ह्मणतो:-हे प्यारे, आपल्या जवळ बसून मला भय दाखवितोस काय ? (रोग व व्याधी हीं भय दाखविण्याकरितां ईश्वर पाठवितो असा आशय) परंतु ध्यानांत धर कीं, आम्हां फकीरांनां तूं सतावून सोडतोस असें खरोखर सांगत बसेन. (२) हे संसारी लोकहो, भिऊं नका. भीती सोडा. कारण खरोखर हें मधुरमुख निराळ्या स्वरूपाचें आहे. पण तें उगाच वरवर रागाचा आविर्भाव आणीत आहे.

(३) हा आंतून महाशीतल व कृपाळू आहे. पण बाह्यतः मात्र (रोगादिकांच्या द्वारें) भीति दाखवीत आहे.

दर्शनाकरितां मंडळीचें आगमन

याच सुमारास स्वामींचे शिष्य पूरणसिंहजी, तसेंच पं. जगत्‌रामजी च हरिशर्मा हे स्वामींच्या दर्शनाकरितां आले. या अतिथींचा स्वामींनी योग्य तो सत्कार केला. उलट या आलेल्या लोकांनी स्वामींना अन्न खाण्याचा आग्रह केला; 'स्वामींनी अन्नग्रहण केल्याशिवाय आम्हीही करणार नाहीं' असा त्यांचा प्रेमयुक्त दृष्ट पाहून त्या मोहाला स्वामी आपण होऊन वश झाले. असा प्रकार रोज चाले. याचा परिणाम असा झाला की, स्वामी आजारी पडले. तेव्हां स्वामींनी पूर्वी अन्नवर्ज कां केलें होतें हें त्यांच्या ध्यानांत आलें च मग पुनः त्यांनी स्वामींना अन्नग्रहणाचा आग्रह केलाच नाही. स्वामींच्या मागोमाग ही मंडळी देखील ताप व हृगवण यांनीं आजारी झाली. या आजारांत स्वामींची मनःस्थिती कशी होती हें पाहिल्यास ते खरोखरच विदेही होते असें पटतें. या वेळच्या स्थितीचें वर्णन त्यांनीं बरें झाल्यावर पुढें दिल्या प्रमाणें केलें आहे:—

(राग—भैरवी. ताल—शूल)

वाहवा, ऐ तपे व रेजेश ! वाहवा ।

हब्बाजा, ऐ दर्दो-पेचेश ! वाह वा ॥ १ ॥

ऐ बलायेनागहानी ! वाहवा ।

वैलकम, ऐ मर्गे जवांनी ! वाहवा ॥ २ ॥

यह भँवर * यह कैहर बरँपा ? वाहवा ।

बैहरे-मिहरे रँम में क्या वाहवा ॥ ३ ॥

१ ताप. २ ठणकणें. ३ बहुत आनंद. ४ दुखणें व हृगवण. ५ अकस्मात् आलेलें संकट. ६ स्वागत आहे (Wel come). ७ तारुण्यांतील मृत्यु. ८ ईश्वरी कोप. ९ पाऊस पडला. * भोंवरा. १० सूर्यरूपी रामाच्या समुद्रांत (रामाच्या प्रकाशरूपी समुद्रांत हा सर्व नामरूप प्रपंच जणुं भोंवरा अथवा लहरी-लाटा-आहे).

पगडी पाजांमा, दुपट्टा, अंग्रखा ।

गौरसे देखा तो सब कुछ सूत था ॥ ४ ॥

दामनी तोडी व माला को घडी ।

पर निगाहे-हँकमें है वही तिला ॥ ५ ॥

मोत्या 'बिन्द दिलकी आंखोंसे हँटा ।

मर्जेसिहतं, ऐनं राहते-राम था ॥ ६ ॥

आजारी पडल्यामुळे सर्व मंडळी आश्रमापासून आणखी दूर गेली. अजून-पर्यंत नारायणस्वामी दर रविवारीं स्वामींकडे येत असत. परंतु पूरणसिंहजी आल्यापासून स्वामींच्या आज्ञेवरून त्यांना येथेंच रहावें लागे.

दैव देतें पण कर्म नेतें

वशिष्टाश्रमासारख्या अति रमणीय व पवित्र स्थळीं कोणाचेंही चित्त प्रसन्न होतें. तेथील शुद्ध वातावरण व निसर्ग रमणीयताच अशी आहे कीं, संसाराच्या कंटाळलेल्या मनाला थोडावेळ तरी विरंगुळा वाटावा, संसाराची काळजी दूर व्हावी आणि चित्त परमेश्वरप्रवण व्हावें ! तशांत स्वामीसारख्या आत्मानुभवी साधूंचें दर्शन व सहवास यांचा लाभ झाला ! ! परंतु 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' हेंच खरें. पं. हरिशर्म्याला येथें उदासीनता वाटूं लागली व घरचा संसार आठवूं लागला. त्या सर्व मंडळीला आपली घरची स्थिति व गाऱ्हाणीं तो वरच्यावर सांगूं लागला. नारायणस्वामींनीं त्याला परोपरीनें सांगून दैवयोगानें अगर पूरणजींच्या आग्रहामुळे प्राप्त झालेल्या सत्संगतीचा व उपदेशाचा लाभ करून घेण्याचा उपदेश करून पाहिला. परंतु पं. हरिशर्म्याचें संसाराचें 'येळकोट' कांहीं केल्या सुटेना ! त्याला बायकोशिवाय दुसरें कांहीं

१ इजार, तुमान. २ उपरणें. ३ विचार करून. ४ बनविली. ५ तत्व-दृष्टीनें. ६ सोनें. ७ सारा. ८ दूर गेला. ९ रोग व निरोगीपणा. १० खात्रीनें. ११ रामाच्या आनंदावस्थेंत.

सुचेना.* अखेरीस पं. हरिशर्मा यांनीं आपलें रडगाणें स्वामींना निवेदन केलें. त्याला कोठून तरी स्वामीच्या तोंडचें ' तर मग घरीं जा ' हे शब्द पाहिजे होते. ताबडतोब त्याला पडत्या फळाची आज्ञा मिळाली. ती घेऊन त्यानें तिस-
ऱ्या दिवशीं तेथून कूच केलें ! सत्संग घडण्याला व तो इष्ट फलदायी होण्याला जन्म जन्मांतरांच्या शुद्ध संस्कारांचीं गांठोडीं पाहिजेत हेंच खरें. बाकीची मंडळी सुमारें एक महिनाभर होती.

भवितव्यतेचीं पूर्वचिन्हें.

वशिष्टाश्रमांत असतांना स्वामी, पूरणजी व जगत्राम हे सर्व आ-
जारी पडून स्वामी तर अधिकाधिक थकत चालल्याचें मार्गें सांगितलेंच आहे. स्वामींची ही स्थिति पाहून ' एकतर हें अन्न बंद करा आणि पहाडाखालच्या गांवांतून भिक्षा आणण्याची आह्मांस परवानगी द्या, किंवा हें ठिकाण सोडून

* स्वामी रामतीर्थानीं ' वेदान्त आलमगीर ' मध्ये वरील स्थितीला लागू पडण्यासारखा एक वहारीचा दाखला दिलेला आहे. त्याची आठवण झाल्या-
वांचून राहत नाहीं. ते ह्मणतातः—

“ एकदफा देव-ऋषी नारदने ।

रैहम कर खोकसे कहा उसने ॥ १ ॥

“ चल तुझे ले चलेंगे हम बैकुंठ ।

लीला अद्भुत विचित्र है बैकुंठ ॥ २ ॥

खोक बोला गजबसे तबनादाँ ।

“ क्या मुझे मिल सकेगा कीचडा वाँ ? ॥ ३ ॥

अर्थः—एकदां देवर्षी नारदांनीं एका डुकराला ह्मटलें ' मी तुला वैकुंठांत घेऊन चलतो. कारण तेथें अद्भुत लीला आहेत (त्या तुला दिसतील.) त्यावर डुकर ' मोठ्यानें ओरडून ह्मणाले ' काय, ? मला तेथें चिखल मिळेल ? '

टिहरीला चला म्हणजे तेथें भोजनाची योग्य व्यवस्था होईल व आपली प्रकृति सुधारेल ' अशी सर्वांनीं त्यांची प्रार्थना केली. यामुळें स्वामींनीं टिहरी येथें येण्याचें कबूल केलें. लागलीच स्वामींचीं पुस्तकें वगैरे टिहरी येथें नेण्याची व्यवस्था करण्यासाठीं नारायणस्वामी टिहरी येथें आले. याच सुमारास पूरणजी ज्यास्त दिवस राहण्यास सवड नसल्यामुळें आश्रम सोडून टिहरी येथें येण्यास निघाले. त्यांनां पोहोंचविण्याकरितां स्वामी सुमारे अर्धा कोसपर्यंत गेले होते. वाटेंत ते मंदस्वरानें म्हणाले, 'प्यारे पूरण, राम आतां कदाचित् लवकरच शांत होईल ! तुझीं पहातांच अहां राम किती अशक्त झाला आहे तो. कदाचित् रामाचें तुमच्याशीं बोलणें, चालणें, भेटणें, संवरणें किंवा पत्रव्यवहार हीं बंद होतील ! करितां आतां तुम्हींच राम व्हा. आणि लेखन वाचनादि सर्व व्यवहार राममय होऊन करा ! ' हे शब्द स्वामींच्या तोंडून निघाले मात्र, तों लगेच पूरणजींच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. हें पाहून स्वामी तत्काळ तेथून निघून गेले. यामुळें तर पूरणजींनां अधिकच रडूं कोसळलें आणि दुःखाचा उद्वेग वाढला. पुढें कित्येक तासपर्यंत भ्रमिष्टाप्रमाणें कशीं बशीं पावलें टाकीत ते पुढें चालले होते. रामाची व त्यांची ही शेवटचीच भेट होती असें त्यांनां समजलें असतें तर ते कदाचित् गेलेही नसते !

अखेरचा एकान्त.

स्वामींचीं पुस्तकें टिहरी येथें आणविण्याचा सर्व बंशेबस्त करून नारायणस्वामी वसिष्ठाश्रमांत परत आले. स्वामींचीं पुस्तकें व सामानसुमान खालीं रवाना करून स्वामी व नारायणस्वामी हे दोघेही टिहरीला आले. तेथें त्यांचा मुक्काम महाराजांच्या सिमलासु बागेंत दोन आठवडे होता. सर्व ऋतूंत उपयोगी पडणारी, पवित्र व रम्य अशी एखादी एकान्तांतील जागा पाहून पुनः हालण्याचें काम पडूं नये असा विचार स्वामींच्या मनांत आला. नारायणस्वामींनींही आपल्या जवळपासच रहावें अशीही त्यांची इच्छा होती.

अखेरीस स्वामींच्या मनाजोगी अशी जागा स्वामींनीं पसंत केली. टिहरी-हून सुमारें दोन कोसांवर मालीदेवल नामक गांवाच्या शेजारीं गंगा किनाऱ्यावर एक मोठें विस्तीर्ण मैदान आहे. हें ठिकाण रम्य असून केशवाश्रमनांवाच्या प्रसिद्ध संन्याशाच्या साठ वर्षांच्या एकान्तवासानें पवित्र झालेलें आहे. ह्या ठिकाणीं एक पक्की पर्णकुटी बांधण्याची स्वामींनीं आज्ञा दिली. लागलीच स्वामींच्या मनाजोगी अशी कुटी टिहरीच्या महाराजांनीं बांधविली. व स्वामी तेथें राहूं लागले.

येथून सुमारें कोसावर गोर्दीसिराई म्हणून एक गांव आहे व त्याच्या अगदीं जवळ चमरोगी नांवाची एक दगडी गुहा आहे. ही गुहा नारायण-स्वामींनी स्वतःकरितां पसंत केली.

स्वामींची अंतःस्थिती.

वसिष्ठाश्रमांत रहावयास आल्यापासून समाधिकालपर्यंत जो एकान्त त्यांना लाभला त्या काळांत त्यांनीं वरीच कविता लिहिली. वानप्रस्थाश्रमांत असतांना, तसेंच अमरनाथ, गंगोत्री, जम्नोत्री, सुमेरू वगैरे यात्रा करितांना त्यांनीं ज्या कविता केल्या त्या व या वेळच्या कविता यांत महदंतर दिसून येतें. त्या वेळच्या काव्यांत स्वामी आपल्या नांवाचा उल्लेख तरी करीत अथवा तो होई. परंतु या काळांतील एकान्तवासांत ते निजानंदांत अतिशय गहून जात. सर्व जगभर आत्मतत्व—राम भरलेलें आहे असा अनुभव ते घेत. यामुळें ते पुष्कळ वेळां अगदीं बेहोष होऊन समाधिस्थितींत असत. एकदां तर ते या चमरोगी गुहेजवळ गंगाकिनारीं दोन दिवसपर्यंत अगदीं बेहोष होऊन पडले होते. त्यांना नारायण स्वामींनीं शुद्धिवर आणलें. यास्तव या सर्व काळांतील त्याचे काव्यमय उद्गार विदेही स्थितींतील, सर्वात्म-भावनेंतील असल्यामुळें अर्थातच या त्यांच्या काव्यांत स्वतःचा नामनिर्देश त्यांच्याकडून झाला नाही. पुढें दिलेले उतारे एतदकालीन काव्यांतील असून त्यांवरून त्यांची रहाणी व अंतःस्थिती यांचीं चित्रें स्पष्ट दिसतात.

जंगलांतील जोगी.

हरहर ओम्, हरहर ओम् ॥ धृ० ॥

जंगलमें जोगी बसतां है, गंह रोता है, गह हंसता है ।
 दिल उसका कहीं न फंसता है, तनमनमें चैन बरसता है ॥ १ ॥
 खुश फिरता नंग मनंगा है, नैनोंमें वैहंती गंगा है ।
 जो आज्ञे सो चंगी है, मुख रंग भरा मनरंगा है ॥ २ ॥ हरहर०
 गाता मौला मतवाला है, जब देखो भोला भाला है ।
 मन मनका उसका माला है, तन उसका एक शिवाला है ॥ ३ ॥ ह०
 नहीं परवाह मरने जीनेकी, है याँद न खाने पीनेकी ।
 कुछ दिनकी सुद्धि न महिनेकी, है पवनरुमाल पसीनेकी ॥ ४ ॥ ह०
 पास इसके पंछी आते हैं, और दरया गीत सुनाते है ।
 बादल अशनीन कराते है, वृच्छ उसके रिशते नाते है ॥ ५ ॥ हर०
 गुलनार शफकें वह रंग भरी, जोगीके आगे है जो खडी ।
 जोगीकी निर्गाह हैरान्-गैहरी तकती रहरहकर है परी ॥ ६ ॥ हर०
 वह चाँद चटकता गुलें जो खिला इस मिहरकी जोतसे फूल झडा ।
 फव्वारह फरइतका उछला, पुहारका जगपर नूरझंडा ॥ ७ ॥ हर०

१ रहातो. २ कधीं. ३ मन. ४ त्याचें. ५ फसत नाहीं. ६ पाऊस पडत आहे. ७ आनंदानें. ८ नागवा. ९ डोळ्यांतून. १० वहात आहे. ११ येईल. १२ खुष होईल. १३ ब्रह्मज्ञानी. १४ मस्त. १५ शिवालय. १६ काळजी. १७ आठवण. १८ शुद्ध. १९ पक्षी. २० पुष्कळ गाणीं ऐकवितात. २१ मेघ. २२ स्नान. २३ वृक्ष. २४ नातेवाईक. २४-अनार रंगाची. २५ लाली. (सूर्योदय व सूर्यास्त समयींची लाली.) २६ दृष्टी. २७ दूर, खोल. २८ पडली आहे. २९ फूल. ३० आहे. ३१ सूर्याच्या. ३२ फवारा. ३६-आनंदाचा, खुषीचा. ३४ उठला, उडाला. ३५ वाछड, वुच्छड. ३६-तेज, प्रकाश.

वरील कवितेचें रूपांतर

कधीं रडतसे, कधीं हंसतसे । चित्त ना कधीं सक्त होतसे ।
 जंगलीं वसे असला योगी । देहमनें आनंदा भोगी ॥ १ ॥
 कधीं फिरे नागवा जगांत । नयनीं आनंदाश्रु वहात ।
 येणाराचें स्वागत करितो । मुखावरी स्वानंदा धरितो ॥ २ ॥
 गान मस्त जोगी हा करितो । भोळाभाळा वरुनी दिसतो ।
 त्याचा देह शिवालय खास । अंतरिं मनमालेचा वास ॥ ३ ॥
 भक्षण पान मरण वा जीवन । यांची त्यास नसे आठवण ।
 घाम सुटो अथवा वाराही । मुदलिंच दाद त्याला नाही ॥ ४ ॥
 अंगावरि पक्षी बसतात । गाणें त्याला ऐकवितात ।
 पाऊस त्याला घाली स्नान । बंधुत्व करि सारें रान ॥ ५ ॥
 त्याच्या दृष्टिंत पाहुनि खोली आकाशांतिल अवधी लाली ।
 तशीच ठायीं पडुनी राहे । आनंदाचा पूरचि वाहे ॥ ६ ॥
 चंद्राचा जो दिसतो गोल । योगि भास्करा पासुनि फूल ।
 तुहून पडलें साफ समूळ । नवनवलानें बनत रसाळ ॥ ७ ॥
 आनंदार्णव उसळी मारी । तुषारभिजविति जगतीं सारी ।
 फेन धवलयश त्याचें पसरे । विश्ववदन मग विलसे हंसरे ॥ ८ ॥

स्वामी सर्वत्र आत्मतत्व भरलेलें आहे हें कसे पहात होते, किंबहुना ते कसे विराट स्वरूप बनले होते, याचा मासला ह्मणून पुढें दिलेली कविता आहे.

(गजल. ताल-त्रिताल)

* हिप् हिप् हुरें । हिप् हिप् हुरें ॥ टेक ॥

खुशखुरंम् मिल मिल गाते हैं, हिप् हिप्० ।

है मंगलसाँज बजाते हैं, हिप् हिप्० ॥ १ ॥

* हा इंग्रजी शब्द असून तो आनंददर्शक आहे. १ आनंद, मस्त होऊन.

२ शोभा, समेळ.

सब खाहिश मतलब हासिल है, सब खूबोंसे मैं वासिल हूँ ।
क्यों हमसे भेद छुपाते हैं, हिप् हिप् ॥ २ ॥

हरइकका अंतर आत्महूँ, मैं सबका आर्का साहिव हूँ ।
मुझ पायें दुःखडे जाते है, हिप् हिप् ॥ ३ ॥

सब आंखोंमें मैं देखता हूँ, सब कानोंमें मैं सुनता हूँ ।
दिल बरकत मुझसे पाते हैं, हिप् हिप् ॥ ४ ॥

गंहे इश्वर सीमी बरका हूँ, गह नारों शेर बंबर का हूँ ।
हम क्या क्या स्वांग बनाते हैं, हिप् ॥ ५ ॥

मैं कृष्ण बना मैं कंस बना, मैं राम बना मैं रावण था ।
हां अब वेद कैसे खाते हैं, हिप् ॥ ६ ॥

मैं अंतर्यामी साँकिन हूँ, हर पुतली नच नचाता हूँ ।
हम सूत्रतार हिलाते हैं, हिप् ॥ ७ ॥

सब ऋषियोंके आयीना दिलमें, मेरा नूर दरखशां था ।
मुझहीसे शाइरें लते हैं, हिप् ॥ ८ ॥

मैं खालिके मालिक दाता हूँ, चशमकेसे देहरें बनाता हूँ ।
क्या नकेशे रंग जमाते हैं, हिप् ॥ ९ ॥

-
- १ जरूरीचा, महत्वाचा. २ सुंदर लोकांशीं. ३ अभेदरूप, मिसळलेला.
४ प्रत्येकाचें. ५ अंतःकरण. ६ मालक. ७ मिळाल्यावर. ८ सुख, आबादी.
९ मिळतो, प्राप्त होते. १० कधीं कधीं. ११ नखरा. १२ मध्यें. १३ चांदीच्या
तेजाप्रमाणें, प्यारी. १४ गर्जना. १५ सिंहाची. १६ शपथा. १७ स्थिर.
१८ सूत्रधाराप्रमाणें बाहुलीची तार हालवितों. १९ अंतःकरणरूपी आरसा.
२० तेज व प्रकाश. २१ चमकत होता. २२ माझ्यापासून. २३ कवी.
(माझ्या आत्मस्वरूपापासून ह्या सर्व कविता होतात.) २४ सृष्टि रचणारा.
२५ निमिष. २६ युग, समय. २७ चित्रें, सृष्टिरूपी तसबीर.

इकं कुनसे दुन्या पैदाकर, इस मंदीरमें खुद रहाता हूं ।

हम तंनहा शैहर बसाते हैं हिप् ॥ १० ॥

वह मिसैरी हूं जिसके दुन्याकी अशरत शीरीं है ।

गुल मुझसे रंग सजाते है, हिप् ॥ ११ ॥

मसजूद हूं किवलाहूं, काबाहूं, माबूद अजा नाकूस काहूं ।

सब मुझको कूकें बुलाते हैं, हिप् ॥ १२ ॥

कुल आलम सार्या है, हर आन बदलता आया है ।

जिले कामत गिर्द घुमाते है, हिप् हिप् ॥ १३ ॥

यह जगत् हमारी किरणें है फैलीं हरसूं मुझ मर्कजसे ।

शाँ बुकलमूं दिखलाते हैं, हिप् ॥ १४ ॥

संसार तजल्ली है मेरी, सब अन्दर बाहर मैं ही मैं हूं ।

हम क्या शौले झडकाते हैं, हिप् ॥ १५ ॥

जादूगार हूं, जादू हूं खुद, और आप तमाशाँ-बीं मैं हूं ।

हम जादू खेल रचाते हैं, हिप् ॥ १६ ॥

है मस्तपडा मैहमाम अपनी, कुछभी गैर अजराम नहीं ।

सब कल्पित धूम मचाते हैं, हिप् ॥ १७ ॥

१ एक. २ आज्ञा, संकेत. ३ विस्तृत. ४ वसवितों. ५ निराळा, अक्षर. ६ कारण, सबब. ७ विषयानंद, भोग्यपदार्थ. ८ गोड. ९ फूल. १० पूजा केलेला. ११ जिकडे तोंड करून मुसलमान ध्यान करितात ती. १२ मक्केच्या मशिदीतील पूज्यस्थान. १३ पूजनीय. १४ मांग. शंख. १५ आवाज. १६ सर्व. १७ जगत्. १८ छाया. १९ प्रतिबिंब. २० बिंब. २१ रूप. २२ प्रत्येक बाजूला. २३ सूर्यापासून, केंद्रापासून. २४ रंग, छाया, स्वरूप. २५ नानाविध. २६ तेज. २७ तेजोलहरी, अग्नीच्या लाटा. २८ तमाशा पहाणारा. २९ झोंपडींत. ३० रामाशिवाय.

(वरील कवितेचें रूपांतर)

स्वामींचें विराट् स्वरूप.

आनंदाची मादक दारू पिऊन झालों बेभान ।

अहा किती सुंदर छान ॥ १ ॥

सकल मंगलें जुळुनि झडतसे समेळ त्याची सुरतान ।

अहा किती सुंदर छान ॥ २ ॥

अभेदरूपें सुंदर मोठ्या वस्तु राहिलों व्यापून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ ३ ॥

व्यक्ति हृदयगत मालक आत्मा दुःख टाकितों कापून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ ४ ॥

नेत्रद्वारें मीच पाहतों घेतों कानीं ऐकून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ ५ ॥

इंद्रियवर्गा काम लावुनी बनतों आनंदस्थान ।

अहा किती सुंदर छान ॥ ६ ॥

रौप्यापरि मत्तेज झळकतें हरिसम करितों महास्वन ।

अहा किती सुंदर छान ॥ ७ ॥

रामकृष्ण कंसचि रावण मी वेदांचें सशपथ कथन ।

अहा किती सुंदर छान ॥ ८ ॥

सूत्रधारसम सर्व जीव मी नाचवितों स्थिर राहून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ ९ ॥

ऋषि हृदयीं मत्तेज विलसतें रूप जसें मुकुरांतून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ १० ॥

या कवितांची निर्मिति होते माझ्या रूपापासून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ ११ ॥

सृष्टिरचयिता युगें घडवितों केवळ निमिषापासून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ १२ ॥

नामरूप चित्रांना सकळही रंग कसा देतों भरून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ १३ ॥

वास करुनि विस्तार पावतों संकेतें जगती रचुन ।

अहा किती सुंदर छान ॥ १४ ॥

मीच असें अक्षर परमात्मा भोगपदीं रस ओतून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ १५ ॥

किबला, काबा, मांगशंख मी उठतो रव जो फुंकून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ १६ ॥

मीच तो असें फुलांमधीं जो रंग देतसे ठेवून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ १७ ॥

सारी दुनिया माझी छाया रूप देतसें बदलून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ १८ ॥

हे जग मत्सूर्याचीं किरणें, रंगरूप येती दिसुन ।

अहा किती सुंदर छान ॥ १९ ॥

माझ्या तेजें संसाराचा शकट चालतो फिरफिरून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ २० ॥

माझ्यापासुनि लाटा उठती या तेजाच्या उचमळुन ।

अहा किती सुंदर छान ॥ २१ ॥

कर्ता, दृष्टा, तैशी जादू सर्व मीच आकारून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ २२ ॥

झोंपडींत मी, राम एकला राही विश्व निरासून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ २३ ॥

असें खरें असतां जन नाना देती बाता झोंकून ।

अहा किती सुंदर छान ॥ २४ ॥

नारायण स्वामींस उपदेश.

वर उल्लेखिलेल्या वमरोगी गुहेकडे जाण्याकरितां नारायणस्वामी निघाले असतां एक दिवस स्वामी 'मीहि थोडा वेळ फिरावयास येतो' असें ह्मणून त्यांचेबरोबर निघाले. थोडें अंतर चालून गेल्यानंतर स्वामीजी ह्मणाले. "बेटा, कदाचित् राम लवकरच शांत होईल. रामाचें शरीर प्रत्यहीं-किती

कृश व कमजोर होत आहे हें तूं पहात आहेस. रामाला जंगाचा वीट आलेला आहे ! यास्तव कांहीं करावेंसें वाटत नाहीं. असें वाटतें लवकरच रामाची लेखणी बंद होईल; शरीर जड व मूक वनेल; आणि बोलणेंचालणें थांबेल. असें वाटतें कीं भागीरथीचा किनारा सुटणार नाहीं ! जेथें जेथें रामाला आमंत्रणें येतील, तेथें तेथें तुलाच जावें लागेल. यास्तव हे, प्यारे, जा, गुहेंत जा, तेथें दडी मार. खूब एकान्त सेवन कर. दररोज अस्सल रामांत—निजस्वरूप राहून राम बन आणि स्वयंसिद्ध राम हो—मूर्तिमंत वेदान्त बनून बाहेर पड. शोक प्रीति इत्यादिकांचा अंतःकरणाला स्पर्श होऊं देऊं नको. राम सर्वत्र विराजमान आहे असें अनुभव. रामाचें तन, मन, धन आपणच आहों असें मनांत धर. ” हा हृदयवेधक उपदेश ऐकून नारायणस्वामींच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. स्वामींच्या चरणांवर त्यांनीं मस्तक ठेविलें. तेव्हां स्वामींनाही गह्वर येऊन त्यांनीं नारायणाला पोटाशीं धरिलें आणि नारायणाच्या मस्तकावर वरदहस्त ठेऊन म्हटलें:—

‘ बेटा, घाबरूं नको. एकान्तांत वेदान्ताचा अभ्यास कर. अहर्निश आत्मचिंतन कर. आणि स्वरूपां स्थिर हो. चालू असलेला ‘स्वानंदसाम्राज्य *’ नांवाचा लेख पूर्ण होतांच तुला तत्काल बोलाविण्यांत येईल. रामाची पर्णकुटी तयार होऊन राम तेथें राहूं लागला म्हणजे आठ आठ दिवसांनीं रामाकडे येत जा. रामापासून दूर रहावें लागणार या वियोगाबद्दल वाईट वाहूं देऊं नको. रामाच्या सेवेत अंतर पडणार या बद्दलही खेद मानूं नको. रामाचें शरीर लवकरच थंड पडणार ! आतां केवळ आत्मोन्नतीचा विचार कर. दुसऱ्याच्या मदतीची अपेक्षा करूं नको. स्वावलंबी बन. तात्पर्य वेदान्ताची मूर्ति बन. ’

जलसमाधि

वर सांगितलेला अमृततुल्य उपदेश करून स्वामी परत फिरले. पण नारायणाचे पाय पुढें जाण्याकरितां किती जड पडले पडले असतील आणि

* हा लेख उर्दूमध्ये असून त्यांतील शेवटचे शब्द पुढें दिलेच आहेत. हा लेख ‘राम उपदेश’ या नांवानें उर्दूमध्ये प्रसिद्ध आहे.

नारायणाच्या मनःसमुद्रांत काय काय लहरी उठल्या असतील याची कल्पना वाचकांनींच करावी ! बमरोगी गुहेंत जाऊन चार पांच दिवस झाले असतील नसतील तोंच स्वामींकडून पुढील संदेश आला. ' स्वानंदसाम्राज्य ' बहुतेक पूर्ण झाला. करितां तूं येत्या रविवारीं जरूर ये. सदरहू लेखाची नकल कर म्हणजे ती ' जमांना ' मासिकांत किंवा दुसऱ्या एकाद्या ठिकाणीं प्रसिद्धीकरितां पाठवूं. असा निरोप आल्यामुळें तर ते अधिक उत्सुकतेनें त्या रविवारीं जाणार होते. पण शनिवारीं संध्याकाळींच टिहरीच्या महाराजांचा नौकर नारायणस्वामीकडे आला व स्वामींचें शरीर गंगेत वाहून गेल्याची बातमी त्यानें त्यांस सांगितली ! ही अशुभ वार्ता समजतांच नारायणस्वामींची स्थिती काय झाली असेल याची कल्पना करितां येणेंच कठीण. तथापि मनांतील विचारांच्या सर्व काहूराला एकदम बाजूला सारून नारायणस्वामींनीं टिहरीकडे धांव ठोकली. रात्रौ आठ वाजतां तेथें पोचल्यावर नगरांतील सर्व लोक शोकाकुल झालेले आढळले. प्रथमतः नारायणस्वामींनीं स्वामींचा आचारी जो भोलादत्त त्याला हांक मारून खरी हकीगत विचारिली तेव्हां तो म्हणालाः—

“ स्वामी व मी दोघे बरोबर गंगेवर गेलों. मी स्नान करून तीरावर आलों. स्वामी मात्र व्यायाम करून गंगेत उतरले. ज्या ठिकाणीं गंगाजी जोरानें वहात होती तेथें जाऊन स्वामींनीं स्नानास सुरवात केली. ते प्रथम गळ्याइतक्या पाण्यांत होते. बुडी मारणें व आंग चोळणें ह्या दोन क्रिया ते करीत होते. असें करितांना पुनः एकदां बुडी मारली तों त्यांच्या पायाखालचा दगड निसटला व खोल पाण्यांत वहात गेले. उभें राहण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला पण त्यांना उभें राहतां येईना. शेवटीं ते वहात वहात जाऊन एका भोंवऱ्यांत सांपडले. तेव्हां मात्र मी मोठ्यानें ओरडलों. टिहरीचे महाराज गंगोत्रीहून परत येत होते; त्यामुळें सर्व नौकरचाकर गांवाच्या वेशीवर गेले होते. ह्याणून माझें ओरडणें ऐकून कोणीहि मनुष्य आला नाहीं. पण घाबरलेला पहातांच स्वामींनीं मोठ्यानें ओरडून सांगितलें. ' घाबरूं नको, मी बाहेर

१ कानपूर येथें प्रसिद्ध होणारें मासिक.

येण्याचा प्रयत्न करीत आहे. हा पहा आलोंच तुझ्याजवळ !' पण स्वामींच्या प्रयत्नांना यश आलें नाहीं. शेवटीं कंटाळून व थकून त्यांनीं भोंवऱ्यांत बुडी मारली व एका सुरकांडीसरसे वीस हातांवर बाहेर पडले. पण तेथें त्यांना दम छाटेना. तोंडांत पाणी शिरलें व ते धड इकडे नाहीं, धड तिकडे नाहीं अशी त्यांची स्थिति झाली. अखेरीस ते ख लींच जाऊं लागले. मात्र ॐ चा उच्चार दोनदां माझ्या कानावर पडला. आणि ते हात जोडून आसनमांडी घालित असावे, अस दिसलें.

भोलानें सांगितलेली हकीगत ऐकून सर्वांना परमावधीचें दुःख झालें. नारायण स्वामी हे रामतीर्थांचे पट्टशिष्य असून त्यांची सेवा करण्याचें व्रत त्यांनीं अंगिकारिलेलें होतें. परंतु स्वामींच्या अखेरच्या वेळीं मात्र आपण त्यांच्याजवळ नव्हतो याबद्दल त्यांच्या अंतःकरणांत एकसारखी कालवाकालव सुरू झाली व रुखरुख वाटू लागली. शोकोद्वेगामुळें त्यांच्या मनांत नानातरंग उठूं लागले. 'स्वामींतर इच्छामरणी ! रामाच्या इच्छेशिवाय त्याचा देह वाहून नेण्याचें सामर्थ्य भागीरथींतही नाहीं. कारण रामाची आज्ञा अनुलंघनीय आहे. रामाच्या हुकूम पाळील तर मृत्युलाही मृत्यु येणार नाहीं ! अशी स्वामींची वचने असूनही आज हा असा कसा प्रकार झाला ? ' वगैरे विचारतरंग त्यांच्या मनःसागरांत मोठमाठ्याने उठत होते. तितक्यांतच जेव्हां त्यांचें लक्ष स्वामींचा कमंडलु, स्वामींच्या पुस्तकांच्या पेठ्या यांच्याकडे जाई, तेव्हां त्यांच डाले पाण्याने भरून येत. आणि वेळ्यासारखे मोठ्याने ओरडून ते ह्मणत ' हे लेख व ग्रंथ यांचे संशाधन आतां कोण करील ! रामा सारखें वेदान्तावर भाष्य अ तां काण लिहील ! '*

* स्वामी रामतीर्थांसारखे साधे, समर्पक, सुबोध, अगदीं साध्या व व्यावहारिक दृष्टांतांनीं भरलेलीं व्याख्यानें व भाष्ये पुनः वाचावयास व ऐकावयास मिळणें दुर्मिळ तर खरेंच. पण वर सांगितल्याप्रकारची तळमळ नारायण स्वामींच्या अंतःकरणांत असल्यामुळेंच कीं काय, अथवा स्वामींनीं सांगितल्याप्रमाणे नारायण राम झाल्यामुळें कीं काय, अथवा स्वामी रामतीर्थांसारखी हातोटी नारायणस्वामींच्या ' भगवद्‌शाश्वार्थदीपिकेत ' दिसून येतें. अगर त्यांचीं भाषणें ज्यांनीं ऐकीलीं असतील त्यांना स्वामी रामतीर्थांचीच आठवण होते.

उद्वेग व निराशा यांचें केवढें तुंबळ युद्ध नारायणस्वामीच्या मनो-भूमीवर चाललें असेल याची खरी खरी कल्पना 'जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे.' कारण स्वामींची योग्यताच तशी होती, ते अति विद्वान् होते, ते महान् साधु होते, ते महात्मे होते, ते स्वानुभवी पुरुष होते, अथवा ते अवतारी पुरुष होते, ह्मणून नारायणस्वामींना त्यांच्या अकस्मात् समाधीमुळें अतिशय दुःख झालें असें नसून ते त्यांचे मोक्षगुरु होते, ते सद्गुरु होते, ते होते ह्मणून नारायणस्वामींना सद्गुरुसेवेचा लाभ घडत होता, तो आतां घडेनासा झाला ह्मणून त्यांच्या मनाला उद्विग्नता प्राप्त झाली असें ह्मटलें तरीसुद्धां सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केल्यास त्यांच्यावर 'कच्चेपणाचा व मोहवशत्वाचा' आरोप येतो. ह्या असल्या आरोपाला ते पात्र आहेत किंवा नाहीं हें जाणण्याची आमची योग्यता नाही. तथापि त्यांना वाटत असलेल्या उद्विग्नतेचें कारण वर उल्लेखिलेल्या गोष्टींत नसेल असें ह्मणतां येत नाहीं. पण त्यांना वाटलेल्या उद्विग्नतेचें दुसरें एक महत्वाचें कारण होतें. रामाची वाणी कधींहि अन्यथा होणार नाही. परंतु आज तर झालेली दिसते. असा विचार मनांत येऊन त्यांना अति खेद होई. कारण संन्यासग्रहणानंतर 'रामवादशहा' नेहमीं ह्मणत कीं, रामाची तशी इच्छा असल्याशिवाय रामाच्या देहाला स्पर्श करण्याची ताकद मृत्युमध्येही नाही. 'असें स्वामी रामतीर्थ ह्मणत असत. हा विचार एकसारखा नारायणस्वामीपुढें दत्त ह्मणून उभा असे. हे त्यांच्या उद्विग्नतेचें खरें कारण होतें. "

अशा स्थितींत स्वामींच्या निवासस्थलीं जाण्याला त्यांचें पाऊल उचलेना. वरें 'सिमलासु' बाग सोडून शहरांत जावें तर तेथील लोकांच्या चित्ताची उदासीनता द्विगुणित होईल ! तात्पर्य त्यांच्या अंतःकरणाला शांति म्हणून मिळेना. अशा भ्रमिष्ठ स्थितींत ते 'सिमलासु' बागेच्या आसपास फिरत असतां पूरणजींची व त्यांची गांठ पडली. भेट होतांच दोघांचीं हृदये अगदीं उचंबळून आलीं ! पूरणजींना सुद्धां रामाचा अशा रीतीनें अन्त होणें ह्मणजे त्यांच्या आतांपर्यंतच्या सर्व लेखांवर व वचनांवर हरताळ लावण्यासारखेंच आहे ! असा संशय वाटूं लागला. 'स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं'

सह्यवेदनं भवति' असें ह्यणतात तें खरें. परस्परांना दुःखार्चा देवघेव केल्यानंतर त्यांचीं अंतःकरणें किंचित् हलकीं झालीं व मनांतील खळबळ जरा शांत झाली. दुःखोद्वेगामुळें नारायण स्वामींचें लक्ष आतांपर्यंत स्वामींच्या पुस्तकांकडे व कागदपत्रांकडे गेलें नव्हतें. परंतु आतां मात्र कागदपत्र पाहण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. आणि ते दोघे शिष्य 'सिमलासु' बागेतील स्वामींच्या निवासस्थानीं आले. त्या ठिकाणीं येतांच पुस्तकांच्या पेट्यांजवळ कांहीं सुटे कागद पडलेले त्यांना दिसले या अस्ताव्यस्त कागदांकडे त्यांचें लक्ष जाऊन त्यांनीं ते चाळण्यास प्रारंभ केला. तो त्यांमध्ये स्वामींच्या लेखणींतून उतरलेला शेवटचा लेख 'स्वानंद साम्राज्य' त्यांच्या दृष्टीस पडला. ह्याच लेखाकरितां स्वामींनीं नारायणास रविवारीं येण्यास सांगितलें होतें. या लेखावर पानांचे अनुक्रमांक नव्हते. यामुळें हातीं असलेलें पान वाचण्यास त्यांनीं सुरवात केली. वाचतां वाचतां पुढील मजकूराचा कागद त्यांना मिळाला.

संमोह निरास.

“ब्रह्मा, विष्णु, शिव, इंद्र, गंगा, भारत ! हे मृत्यो, हें शरीर पाहिजे तर बेला-शक घेऊन जा. मला त्याची बिलकुल पर्वा नाही. दुसरीं असंख्य शरीरें मला कांहीं कमी नाहींत ! चंद्राचें स्वच्छ शीतल किरण, सुर्याचे सोनेरी किरण परिधान करून मोठ्या आनंदानें मी राहूं शकेन. पर्वतांतून वाहणारे ओढे व नद्या यांच्या खळबळ वाहणाऱ्या प्रवाहरूपानें मला स्वच्छंद फिरतां येईल. समुद्रांतील लहरींच्यारूपानें मी आनंदानें नृत्य करीत राहीन. शीतल, मंद आणि सुगंधी वायु मीच आहे. माझी सर्व रूपें नित्यशः बदलणारीं आहेत. पर्वतांच्या शिखरांवरून मी खालीं आलों, दरवाजे ठोठाविले, मृतांना सजीव केलें, निजलेल्यांना जागें केलें, पुष्पकालिकांना हंसविलें, बुलबुलांना सुखविलें, कांहींसें अश्रु पुसलें, कित्येकांवर पांघरूण घातलें. कित्येकांचे मायावरण दूर केलें, याला छेड, त्याला छेड, इकडे फिर तिकडे फिर, असें करीत हातावर हात मारून गेला ! हा गेला ! त्यानें आपल्या बरोबर कांहीं नेलें नाही. तो कोणाच्याहि हातीं सांपडला नाही—सांपडणार नाही ! * ॐ ॐ ॐ. ”

* सदरहू लेख स्वामींनीं अस्सल उर्दूमध्ये लिहिलेला असून तो समाधीच्या फारच थोडा वेळ पूर्वी लिहिलेला होता.

झालें ! सदरहू लेख पाहून नारायणस्वामी व पूरणजी यांच्या चित्ताचें समाधान झालें ! त्यांच्या सर्व शंका दूर झाल्या. ' राम लवकरच शांत होणार ! या स्वामींच्या शब्दांची याच वेळीं उभयतांस स्मृति झाली.

लेखाचें वाचन झाल्यावर नारायण स्वामींनीं इतर कागदपत्रें व पुस्तकें चाळलीं, लेख लक्षपूर्वक तपासून त्याचें विषयानुरोधानें सात भागांत वर्गीकरण केलें. स्वामींचें सर्व गद्यपद्य वाङ्मय प्रसिद्ध झालेलें आहे.

शेवटच्या लेखासंबंधानें.

वर दिलेल्या स्वामींच्या शेवटच्या लेखासंबंधानें नारायण स्वामींनीं भोलादत्तास विचारितांच त्यानें पुढें दिलेली हकीगत सांगितली:—

' स्नानास जाण्यापूर्वी बराच वेळपर्यंत स्वामीमहाज या कागदावर कांहीं लिहीत होते. त्यावेळीं त्यांचा चेहरा लाल व आनंदमय दिसत होता. डोळ्यांतून मोत्यांसारखे अश्रु ठपकत होते. त्यांचें चित्त इतकें एकाग्र झालें होतें कीं, शरीराचा एक केंसही हाळत नसावा असें वाटे. लेख लिहिण्यांत ते इतके चूर होते कीं, मी किती वेळ तरी त्यांच्याजवळ जाऊन उभा होतो, पण माझ्याकडे त्यांनीं पाहिलें सुद्धां नाहीं. अकरा वाजण्याचा सुमार असल्यामुळें भिक्षा तयार असल्याचें कळविण्यासाठीं मी तेथें गेलों होतो. पण पाहतों तों स्वामी समाधिमग्न ! कागद लेखणीही हातांतून पडलेली होती. भीत भीत जवळ जाऊन भिक्षा तयार असल्याबद्दल महाराजांना हात जोडून सांगितलें. पण कांहीं जबाब नाहीं ! थोड्या वेळानें पुनः बोललों ' भगवन् ! भिक्षा आपली चाट पाहत आहे. ' माझा आवाज ऐकून स्वामींनीं नेत्र उघडले, आणि माझ्याकडे वळून हंसून ह्मटलें, बेटा, काय ह्मणतोस ? ' मी पुनः हात जोडून ह्मणलों ' महाराज भोजन तयार आहे. स्नानाकरितां गंगाजल वर आणूं कीं आपणच गंगेवर जाणार आहांत ? ' यावर ते ह्मणाले " तूं अजून खाल्लें बिल्लेंस कीं नाहीं ? " मी उत्तर दिलें, ' महाराज, नाहीं, कांहीं खाल्लें नाहीं. मीही आज गंगास्नान करून नंतरच जेवणार आहे ! ' माझें उत्तर ऐकून, कां नकळे, स्वामींना हसूं कोसळलें व आश्चर्यानें ते ह्मणाले, " प्यारे भोलादत्त ! काय, आज तूं गंगेवर स्नानाला येणार ? असें आज विशेष काय आहे ! "

मी ह्मणालों ' महाराज, आज मोठें पर्व आहे, एक तर आज दिपवाळी, तशांत संक्रान्त, शिवाय आमावास्या ! ह्मणून ह्मणतों, गंगास्नान करून मगच भोजन करावें. व्यायाम करितांना स्वामींना थोडें लागलें असल्यामुळें समाधीपूर्वीं दोन चार दिवस गंगा वर आणवून ते स्नान करीत. भोलादत्ताचें उत्तर ऐकून तेथेंच स्नान करणें बरें न वाटल्यामुळें स्वामी ह्मणाले, ' ठीक आहे. आज राम गंगेवरच जाऊन स्नान करील. चल आपण दोघेजण बरोवरच जाऊं. ' हे भाषण झाल्यावर आम्हीं दोघे गंगेवर गेलों. "

भोलादत्ताची ही माहिती ऐकून तर नारायणस्वामी व पूरणजी यांची समाधी घेण्याचा स्वामींचा विचार होता याबद्दल अगदीं खात्री पटली. स्वामींचें कोणतेंही वचन खोटें ठरलें नाहीं याबद्दल तर त्यांना यत्किंचित् संशय उरला नाहीं.

समाधीनंतर

स्वामींचें शरीर वाहत गेलें तें नदीच्या प्रवाहाला लागून एक गुहा होती, तींत जाऊन अडकलें. यावेळीं असा एक सुयोग जुळून आला कीं, स्वामींचे जलसमाधीचे वेळीं तोफांचे आवाज ऐकूं आले ! सदरहू तोफा वास्तविक ठिहरीचे महाराज साहेब यांच्या स्वागतार्थ उडविल्या जात होत्या. परंतु जलसमाधीही बरोबर त्याच वेळीं झाली ह्मणून जणूं काय स्वामी ब्रम्हीभूत झाल्याची बातमी सर्व जगालाच सांगत होत्या.

स्वामी रामतीर्थ हे ता. १७ ऑक्टोबर इ. स. १९०६ रोजीं, वयाच्या तेहतिसाव्या वर्षीं ऐन दिपवाळीचे दिवशीं ब्रम्हीभूत झाले ! स्वामींचा जन्मही दिपवाळीचे दिवशीं ! स्वामींचें कृष्णार्पणसुद्धां दिपवाळींत ! आणि समाधीही दिपवाळींत ! काय हा विलक्षण योगायोग ! !

समाधीनंतर सात दिवसांनीं त्यांचा देह फुगून वर आला. तो गंगेच्या तीरावर लागला त्यावेळीं तो समाधीस्थितीतच होता. दोन्ही हात एकावर एक असे छातीवर ठेवून आसनमांडी घालून बसलेले, अशी त्यांच्या शरीराची स्थिति होती ! तोंड ॐ ह्मणतांना जसें उघडें राहिलें असावें तसें होतें !

पण आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, देह इतके दिवस पाण्यांत असूनही त्याला कोणत्याही जलचरानें स्पर्शसुद्धां केलेला नव्हता. या वेळीं नामदेवाच्या शिंपल्यांतील जन्मासंबंधाच्या गोष्टीची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. नामदेव शिंपल्यांत जन्मून तो चंद्रभागेतून वहात चालला होता व नामदेव विठ्ठलनामाचा* उच्चार करीत होते. असें आपल्या प्रेमळ व भाविक भक्तांनीं लिहून ठेविलें आहे तें निव्वळ अंधश्रद्धेमुळें आहे. कारण अशा स्थितींत शिंपला रहाणेंच शक्य नाही, वगैरे विचार ज्यांच्या डोक्यांत येतात त्यांनीं स्वामींच्या देहाबद्दलच्या सुमारे पंधरा वर्षापूर्वीं घडलेल्या गोष्टीचा विचार करावा ह्यणजे अधिकारी पुरुषांच्या स्थितीबद्दल त्यांच्या मनांत प्रकाश पडल्याशिवाय रहाणार नाही. असो. देह बाहेर काढिल्यानंतर एका पेटिंत घालून ती विधिपूर्वक भागीरथींत सोडण्यांत आली !

अशा रीतीनें स्वामींसारख्या अधिकारी विभूतींचें देहावसान झालें ! त्यांना करावयाचें विशिष्ट कार्य त्यांनीं केलें, ते भवसमुद्रांतून प्रवास करणाऱ्या नरनौ-केला योग्य मार्ग दाखविण्याचें, खडक व भोंवरे यांना टाळून जाण्याचें दीप-स्तंभाप्रमाणें काम करीत आहेत. असे संघटीत शक्तीचे केंद्रीभूत महात्मे लवकरच आपलें अवतार कृत्य समाप्त करितात. तथापि त्यांच्या जीवनक्रमाचा एक स्फुलिंग सर्व जगभर ज्ञानाग्नी पसरविण्यास कारणीभूत होतो. आद्यशंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, स्वामी रामतीर्थ यांच्यासारख्या राक्षसी मानसिक श्रम करणाऱ्या व्यक्तींचें देहावसान अल्प वयांतच होतें असें मानसशास्त्रवेत्ते सांगतात. परंतु याला सुद्धां अपवादभूत व्यक्ती आहेतच. याकरितां असे महात्मे आपल्यामधील अद्भुत शक्तीच्या आकर्षणानें जनतेचीं अंतःकरणें आपल्याकडे ओहून घेऊन जनता आपल्यावर अवलंबून रहात आहे असें पाहतांच तिला जणूं काय स्वावलंबनानें शिक्षण देण्याच्या इराद्यानें धारण केलेली कुडी सांडून जातात असें ह्यणणेंच अधिक सयुक्तिक दिसतें.

स्वामी समाधिस्थ झाल्यामुळें आमच्यासारख्या बद्धांना वाईट वाटणें भगदीं साहजिकच आहे. तथापि मनाच्या समाधानाकरितां **रामाच्या**

* भक्तिविजय ग्रंथ पहा.

ओजस्वी उपदेशाची कांस धरल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. या प्रकरणाच्या प्रारंभाला दिलेल्या भगदुक्तीचाच जणू काय अनुवाद स्वामींनीं केलेला दिसतो. तथापि त्यावर रामत्वाचा शिक्रा असलेला स्पष्ट दिसत आहे. याक-
रितां त्याकडे वळतो.

(गजल)

जाने मन ! जिस्मं एक खिलतां है ॥

इसके उतरे न कुछ बिगडता है ॥ १ ॥

याद रख, तूं नहीं यह जिस्मे-कसीफ ॥

और हरगिज नहीं तूं जिस्मे-लतीफ ॥ २ ॥

जिस्म तेरा कसीफ ओवरकोट ॥

जिस्म तेरा लतीफ अंडर-कोट ॥ ३ ॥

जिस्मं-बेरुनी झट बदलता है ॥

जिस्म अंदरका देरंपा सा है ॥ ४ ॥

देह स्थूल मरगया जिस वक्त ॥

देह सूक्ष्म चल गया उस वक्त ॥ ५ ॥

देह सूक्ष्म फिरे है आवागमन ॥

तू तो हरजि है, आना जाना कौन ? ॥ ६ ॥

भावार्थ:—“ अरे प्यारे मना, देह हा एक अंगरखा आहे असें समज-
हा अंगरखा काहन ठेवल्यास मूलरूपांत कांहीं बिघाड होत नाही. ह्मणून तूं

१ ए प्यारे मना. २ देह. ३ कोट, अंगरखा. ४ स्थूल शरीर. ५ नेहेमी.
६ सूक्ष्म शरीर. ७ वरून घालण्याचा मोठा आंगरखा, झुबा (Over-Coat)
८ सूक्ष्म. ९ आंतील आंगरखा. १० बाह्य शरीर अर्थात् ‘ ओव्हर कोट ’
११ पुष्कळ काळपर्यंत टिकणारा. १२ ज्या. १३ वेळीं. १४ येणें जाणें, जन्म
मरण. १५ प्रत्येक ठिकाणीं.

ध्यानांत धर कीं, तूं हा स्थूल देह नाहीं अथवा हा सूक्ष्म देहही नव्हेस. स्थूल देह हा तुझा 'ओव्हर कोट' असून सूक्ष्म देह हा तुझा आंतील अंगरखा आहे. बाह्यशरीर हें झटकन् बदलतें. परंतु आंतील देह (सूक्ष्मदेह) पुष्कळ काळपर्यंत राहतो. तथापि स्थूल देह गमनावरोवरच सूक्ष्मदेह नाहींसा झाला. आणि हाच सूक्ष्म देह जन्म मरणाच्या फेऱ्या घालीत आहे. परंतु तूं (स्वयंप्रकाश आत्मा) हरएक ठिकाणीं आहेस. यास्तव येणें जाणें (जन्ममरण) कसलें व कोणाला !”*

कवितेचें रूपांतर.

उपजाति.

मना तुझा ओव्हरकोट देह । तसा दुजा अंडरकोट देह ।

स्थूलत्व शोभे जर एकाठायीं । सूक्ष्मत्व साजे तर अन्य देहीं ॥ १ ॥

वरीळ देहा जरि टाकिलेंस । मूलस्वरूपीं न घडे विशेष ।

विकार पावे बहु बाह्य देह । चिरंतनत्वा वरि लिंगदेह ॥ २ ॥

हें स्थूल जाई वपु जें लयाला । शरीर लिंगात्मक घे गतीला ।

परंतु फेरे करि संसृतीचे । सर्वत्रगा हें तुज सत्य कैचें ॥ ३ ॥

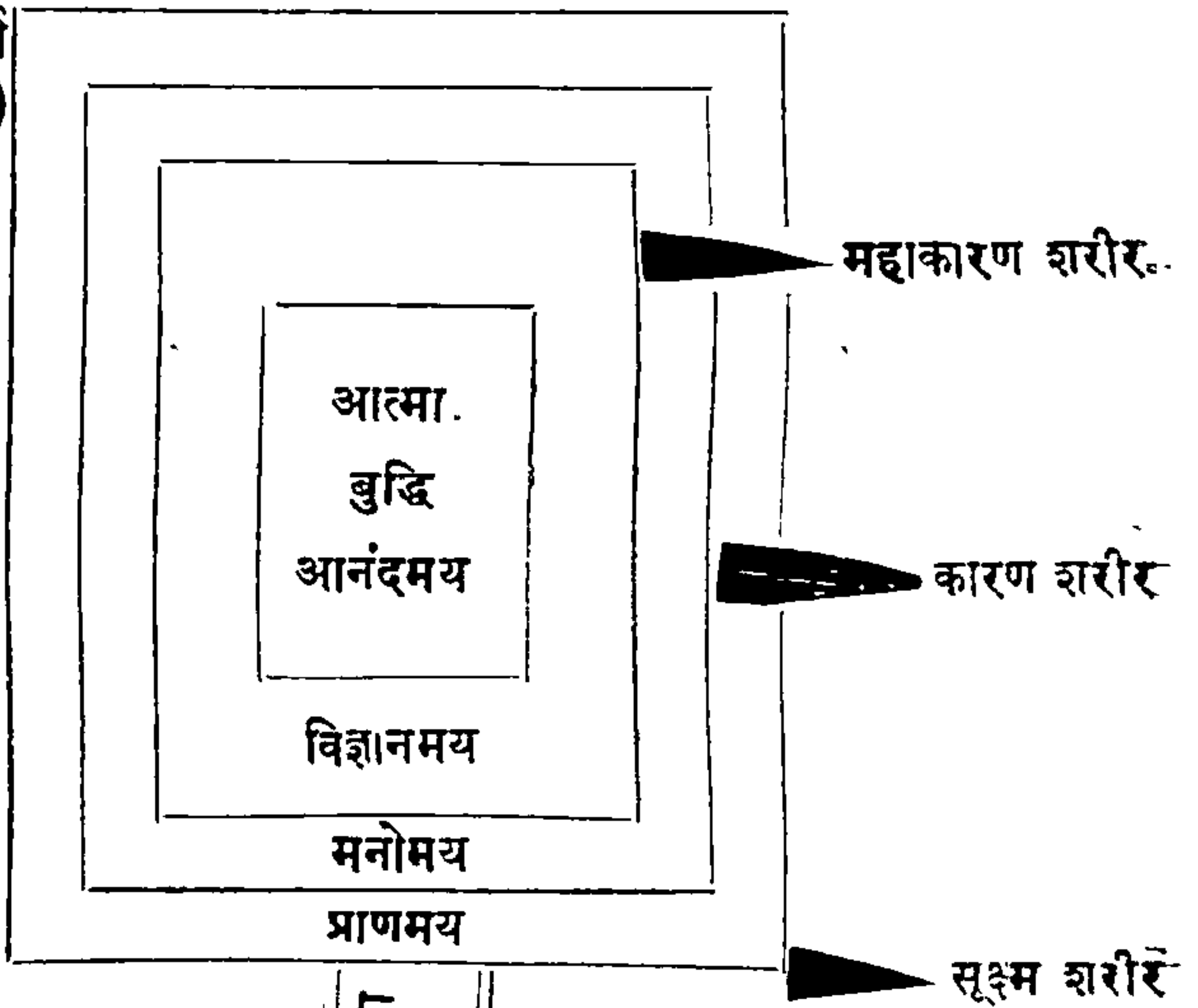
सगुणमूर्ति, सगुणउपासना व सगुणभक्ति यांची लज्जत कांहीं निराळीच आहे. तशांत बद्धपणाचें कवच अद्यापि पूर्णपणें फुटलेलें नाहीं अशा लोकांना तर त्वांचें महत्व अधिकच वाटलें व तसें होणें साहजिकच आहे. स्वामी रामतीर्थ हे सगुणरूपानें नाहींसे झाले, ते त्या स्वरूपांत आम्हांला दिसत नाहींत झणून वाईट वाटतें. झणून “माझा राम पाहिला, सांगा कोणी” अशी रामभक्तांची स्थिति होते. पण त्यावर राम ताबडतोब उत्तर देतात:-

* वरील कवितेंत सांगितलेली स्थिति जरा अधिक स्पष्ट करण्याकरितां “वैदिक धर्मातील” स्पष्टीकरण उपयुक्त वाटल्यावरून तें येथें सादर करीत आहे.

“ राम अत्यंत सुखी आहे. जीवनसागराच्या भरतींत व कर्माच्या तुफानांत जहाजाप्रमाणें ती वर खालीं हेळखावे खात आहे. ' पुनरपि जननं पुनरपि मरणं या रूपानें आज येथें तर उद्यां तेथें, अशा रीतीनें कोळ्याप्रमाणें मी एक अनंत जाळें पसरीत असतो. क्षणोक्षणीं क्षुब्ध होणारा उत्साही जीवनाचा जणू काय समुद्रच ! अशा रीतीनें कालाच्या फिरत्या भागांत चैतन्याचा दिव्यशेला मी विणीत असतो. ॐ ! ”

(वैदिक धर्म
व. २ अं. ८)

प्राणाचा
संबंध.

प्राणाचा संबंध तुटला आहे←

→ हाच मृत्यु !

अज्ञमय कोष
स्थूल शरीर

स्थूल शरीर
(ओव्हरकोट)'

अशा स्वरूपांत राम सर्वत्र विलसत आहे. यावरून तो आपल्यामध्येही खास आहेच. असें असतां त्यालाच, त्या जिव-लग रामाला शोधून त्याचें दर्शन घेणें एवढेंच कायतें काम आपल्याकडे आलें. आणि हेंच काम सर्वांनीं करावें अशी स्वामींची जिवंत असतांना इच्छा होती. ते अमेरिकेंतून परत आल्यावर त्यांना भेटण्याची इच्छा वडिलांनीं दर्शवितांच स्वामींनी त्याला पुढील आशयाचा विद्युत्संदेश पाठविला. “ त्यांनीं स्वतःमध्ये मला पहावें ” पित्याप्रमाणें प्रत्येक मनुष्यानें स्वतःच्या अंतर्गामीं आपलें दर्शन घ्यावें अशीच स्वामींची इच्छा होती. सर्वत्र तेच भरलेले असल्यानें ही इच्छा पूर्ण करण्याचें कामही त्यांचेंच आहे. आह्मांला त्याची फिकीर कशाला ? त्यांच्यावर भार टाकून, उपरिनिर्दिष्ट इच्छापूर्तीचें काम तेच करतील अशा दृढ विश्वासानें बेफिकीर होऊन वसावें हाच उत्तम मार्ग, कारण तेच ह्मणतातः—

‘ नितान्त विश्वास, दृढश्रद्धा हीच उत्कृष्ट जीवनकला आहे. ’

ही जीवनकला सर्वांना साध्य होऊन जगाच्या कल्याणाकरितां भरतवर्ष चिरायु होवो अशी त्या सर्वव्यापी रामाची प्रार्थना करून त्याच्या दर्शनाकडे वळतो.

“ ॐ राम, ” “ ॐ राम, ” “ ॐ राम ॐ ”

भाग २ रा.

प्रकरण ८ वें.

स्वामींचीं विविध दर्शने.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रामदूर्जित मेव वा ।

तत्तदवावगच्छस्त्वं मम तेजोशसंभवम् ॥ ४१ ॥ भ. गी. अ. १०

सर्व देशी हूं, ब्रह्म हमारा, एक जगह अस्थान नहीं ।

रमा हूं सबमें, मुझसे कोई भिन्न वस्तु इन्सान् नहीं ॥

‘ स्वामीराम ’

हिमालयावरील नदनवनांना शोभा व चैतन्य देणारा चैतन्य घन, सर्व प्रकारचें वैभव व शोभा यांचें आदिकारण. सर्वांना भेदाभेद न करिता एकाच चैतन्यसागरांत नेऊन सोडणारी दिव्यशक्ति, उबेच्या गालावरील रुचिरहस्य, विकसित पुष्पकलिकांचा प्रफुल्लितपणा, मध्यरात्रीं चमकणाऱ्या ताऱ्यांचें अतुलरूप, जगांतील प्रत्येक सौंदर्यवान् वस्तु, ग्रहगणपरिवारासमेत शोभायमान होणारा निशाकालीन शशांक, प्रातःकालचे हिमतुषार, भूतमात्रांचे नानाविधचरितविलास, जगांतील प्रत्येक वीरपुरुष, साधु, कवी, चित्रकार यांच्या नेत्रांतील चमक इत्यादि अनंतरूपांनीं नटणाऱ्या व विहारकरणाऱ्या ‘ विश्वविहारी ’ रामाला पाहण्याचें काम अतिदुर्घट आहे. आणि यदाकदाचित् त्याचें दर्शन झालें तरी त्याला ययार्थपणानें जाणणें हें काम तर दुर्घटतम आहे. तथापि अनंत आकाशांत फिरणाऱ्या गोलांना पाहण्याकरितां दुरविणीसारख्या उपनंत्रांचें साहाय्य घ्यावें लागतें आणि तें साहाय्य घेतल्यावरही त्याचें यथातथ्य दर्शन होणें अथवा दिग्दर्शन होणें ही गोष्ट दुरविणीच्या शक्तीवर अवलंबून असतें तद्वत्च अनुभव या विश्वविहारी रामाला पाहण्याचा प्रयत्न करीत असतां येणार हें खास वाङ्मनसातीताला, अमर्याद

रामाला मर्यादित अशा वाङ्मनसादिक साधनांनी पाहण्याचा प्रयत्न अय-
शस्वी किंबहुना हास्यास्पद होईल, असें जरी असले, तथापि प्रयत्न सोडून
देणे हे नामर्दपणाचें लक्षण आहे. ह्मणून राम जेवढा व जसा दिसेल तेवढा
व तसा पहावा, आणि समाधान मानावे हे उत्तम. ज्याप्रकारचे उपनेत्र
असतील त्याप्रकारचें रामाचें दर्शन होईल. ही गोष्ट येथें नमूद करणे
आवश्यक आहे.

यावरून स्वामींचीं दर्शने आह्मी कशीं घेणार ह्याचें स्वरूप वाचकवर्गाचे
लक्षांत आलेच असेल. यानंतर रामाचीं कोणत्या स्थितीतील दर्शने घेणार
त्याचा खुलासा करणे जरूर आहे.

आकाशस्थ गोलांपैकीं लहान लहान गोलांचें वेध किंवा दर्शने घेण्याऐवजीं
आपण ज्याप्रमाणें मोठ्या गोलांचीं दर्शनेच प्रथम घेतों, त्याचप्रमाणें ' विश्व-
विहारी रामाच्या अनंत रूपांपैकीं, कांहीं मोठ्या स्वरूपांकडे यथाशक्ति
पाहण्याचा विचार आहे. होणाऱ्या दर्शनांत कोठें दोष किंवा विकृतस्वरूप
दृष्टीस पडल्यास त्याचें कारण उपाधिदोष आहे असें समजावें; एवढा खुलासा
करून दर्शनाकडे वळतो.

(अ) ब्रह्मचारी अथवा विद्यार्थीराम.

स्वामी रामतीर्थ यांचा विद्यार्थी दर्शनेतील काळ अथवा ब्रह्मचर्याश्रम हा
कसा गेला याची सविस्तर हकीगत वाचकवर्गापुढें आहे. तीवरून निघणारे
सिद्धांत, स्वामींच्या ' ब्रह्मचर्य ' या व्याख्यानाच्या द्वारे* प्रकट केलेल्या
विचाराशीं व त्यांच्या प्रत्यक्ष वागणुकीशीं ताडून पाहणे हे काम आतां कराव-
याचें आहे. कारण असें करण्यामुळे विचार, उच्चार व आचार ह्यांची एकवा-
क्यता स्वामींच्या ठिकाणीं किती झालेली होती हे दिसून येईल.

ब्रह्मचर्य या विषयावर व्याख्यान देण्यांत व्यक्तीची, राष्ट्राची व समाजांची
ऐहिक व परमार्थिक उन्नति होण्याच्या कामांत ' ब्रह्मचर्याचा ' केवढा दांडगा
उपयोग होतो हे भारतवर्षाच्या निदर्शनास स्पष्टपणे आणणे हा स्वामींचा हेतु -

* ' ब्रह्मचर्य ' (स्वा. रा. भाग १० वा. फडकेकृत).

होता; असें दिसतें. उन्नतीकरितां अमोघ वीर्य पाहिजे व ब्रह्मचर्यपालनाशियाय दुसऱ्या कोणत्याही साधनानें अमोघ वीर्य संपादितां येत नाहीं. कारण ' ब्रह्मचर्य प्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ' ' ब्रह्मचर्यपालनापासून अमोघ वीर्याची प्राप्ति होते ' असें पातंजल मुनीचें आद्यसूत्र आहे. ही अमोघ वीर्यप्राप्ती मानवी शरीराच्या वाढीच्या भरज्वानीतच करून घेतली पाहिजे व नंतर त्या संपादित ब्रह्मचर्याचें संरक्षण आमरणांत केलें पाहिजे. याच ध्येयावर नजर ठेवून चार आश्रमसंस्था आपल्या शास्त्रानें निर्माण केल्या आहेत. मनुष्यामधील सर्व सामर्थ्याचा झरा त्याच्या वीर्यशक्तींत आहे. आणि या वीर्याचें क्रमाक्रमानें मानसिक शक्तींत व अखेर आध्यात्मिक शक्तींत रूपांतर करणें हेंच मनुष्याचें इतिकर्तव्य आहे. जी गोष्ट व्यक्तीला लागू आहे तीच राष्ट्राला व समाजाला आहे. आजकाल अविवाहित राहण्याविषयीं राष्ट्रांतील कांहीं व्यक्तींची प्रवृत्ति होत आहे. ही स्थिति एका दृष्टीनें चांगलीच आहे. परंतु केवळ अविवाहित राहणें हा ब्रह्मचर्याचा अर्थ नसून त्या अविवाहितपणाचा अथवा ब्रह्मचर्याचा स्वोन्नति व राष्ट्रोन्नतिकारक व्यावहारिक शास्त्रांच्या किंवा वेदान्ताचें ज्ञान अंगीं बाणून घेण्याच्या कामांत उपयोग केला जात असल्यास तोच ब्रह्मचर्याचा सार्थ उपयोग समजावयाचा. अशा दृष्टीनें राष्ट्रांत उत्पन्न झालेल्या अविवाहित राहण्याच्या प्रवृत्तीचा उपयोग होत गेल्यास निःसंशय राष्ट्राचें कल्याणच होईल. ही उत्पन्न झालेली प्रवृत्ति वाईट असें न ह्मणतां अगर तिच्यावर निवृत्साहकारा अधिक्षेप न करितां तिचा योग्य तो उपयोग करून घेण्याच्या इराद्यानें स्वामींनीं ' आपल्या सर्व सामर्थ्याचा—वीर्याचा ओघ ब्रह्मानंदाकडे वळवून त्याचें ओजांत—आध्यात्मिक बलांत रूपांतर करून घ्या, ' हा उपदेश केला. अर्थात् उपदेश विधायक स्वरूपाचा असून प्रत्येकानें मनन व आचरण करण्यासारखा आहे. तसेंच पुढें ते ह्मणतात ' लग्न झालेले नसूनही अकलेच्या किंवा आध्यात्मिक कार्यांत ज्यांचा काळ जात नाही त्यांना ब्रह्मचारी ह्मणतां येणार नाहीं.' यावरून अविवाहित राहावयाचें असल्यास त्याच

वाक्यांत सांगितलेल्या कार्याकडे त्या आयुष्याचा व्यय केला पाहिजे असा आज्ञावजा सिद्धांत निघतो. अशा रीतीने वैयक्तिक व राष्ट्रीय चंचल मनाला बांधून टाकण्याकरितां किती अमोलिक व दूरदर्शित्वाचा उपदेश स्वामींनीं केला आहे, हे सहज वर वर पहाणारासही दिसणार आहे. ब्रह्मचर्यानें आयुर्मर्यादा कमी होते ह्या एका आक्षेपाचें स्वामींनीं केलेलें खंडन किती समर्पक आहे तें वाचल्याशिवाय पटणार नाही; वाचकांनीं तें अवश्य वाचावें अशी विनंती आहे. ' ब्रह्मचर्य व राष्ट्रांतील लोकसंख्येची वाढ ' यांच्या अन्योन्यसंबंधाचें स्वामींचें विवेचन किती शास्त्रीय व सूक्ष्म आहे हे वाचकांनीं वाचून ठरवावें. महात्मा गांधीजींचे विचार स्वामींच्या या बावतींतील विचारांशीं किती तंतोतंत जुळतात हे आम्हीं मागेच दाखविलें आहे.

' ज्याला जगांतील नखरे व प्रेमकटाक्ष हालवूं शकत नाही तो जगाला जरूर हालवूं शकतो ' ह्या स्वामींच्या उद्गारांमध्ये ब्रह्मचान्याची वागणूक, ब्रह्मचान्यानें, मग तो कोणत्याही आश्रमांतील असो, त्यानें करावयाचें आत्मसंयमन आणि त्याच्या अंगांत उत्पन्न होणारी शक्ति यांचा उपदेश किती बहारीनें व सूक्ष्म दृष्टीनें स्वामींनीं केला आहे हे या उद्गारांचें निरीक्षण केल्याशिवाय ध्यानांत येणें शक्य नाही. आपल्या वीर्याचें आध्यात्मिक तेजांमध्ये रूपांतर करून जो मनुष्य आत्मनिष्ठ बनतो, अर्थात् जगांतील कोणत्याही बाह्य सौंदर्यामुळे भुलून जात नाही असा मनुष्य सर्व जगाला हालवून सोडतो असाच अर्थ वरील उद्गारांतून निघतो. आर्किमिडीझ ज्या आलंबाचा शोध करित होता, तो आलंब सदरहू वीर्यानें युक्त असलेल्या वेदान्ती मनुष्याला सहज सांपडतो असें स्वामींचें प्रतिपादन आहे. अशा प्रकारचा वेदान्त पाश्चात्य राष्ट्रांतील कांहीं लोक शिकले आणि याच ज्ञानामुळे, याच सामर्थ्यामुळे, आज त्यांनीं सर्व जगाला थक् करून सोडिलें आहे—हलविलें आहे. हे पाहून वेदांताच्या उगम स्थानाजवळील लोकांना—भारतीय तरुणांना अवनत स्थितींत पाहून स्वामींना मोठा कळवळा येऊन ' भरत-वर्षांतील विद्या शिकून परदेशांतील लोक आपली उन्नति करून

घेत आहेत; आणि आम्हीं भारतवासी कोरेच्या कोरे राहत आहो. केवढी दुःखाची गोष्ट! असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघावे हे वस्तुस्थितीला अगदीं धरून आहे.

अशा रीतीनें ब्रह्मचर्याचा सर्व दृष्टीनें विचार करून आध्यात्मिक वीर्यांत रूपांतरित झालेल्या ब्रह्मचर्याच्या सुखपरिणामाचा विचार डोक्यांत घेतांच याच प्रकारच्या ब्रह्मचर्याच्या जोरावर जी योग्यता प्राप्त करून घेतली होती तिचें दिग्दर्शन ते पुढील काव्यांत करितात.

(राग-आनंद भैरवी, ताल-धुमाळी.)

बादशाहा दुन्याके हैं मोहरे मेरे शतरंजके ।
दिल लैगी की चाल है सब रंग सुलह-ओजंगके ॥
रक्से-शाँदासे मेरे जब कांप ऊठता है जमीन ।
देखकर मैं खिलाखिलाता कहकहाता तू वहीं ॥
खुश खड़ा दुन्याकी छत पर हू तमाशा देखता ।
गहबगह* देता लगाहूं, वैह शियाँकीसी सदा ॥

भावार्थः—पृथ्वीवरील राजे माझ्या 'वृद्धबलां' तील राजे आहेत. तह किंवा लढाई या मौजेच्या चाली आहेत. माझ्या आनंदतांडवानें जेव्हां जमीन हादरूं लागते, त्यावेळीं तो देखावा पाहून मला खदखदां हंसूं येतें ! (अशा प्रकारें) जगद्रूपी प्रासादाच्या गच्चीवर " प्रसन्न चित्तानें उभा राहून केव्हां केव्हां खालीं चाललेला मौजेचा खेळ मी पहात बसतो; कधीं कधीं तर जंगली पशूंप्रमाणें नानाविध आवाज काढीत असतो. "

अशा प्रकारची आत्मस्थिति सांगून ते प्रत्येकाला पुढें दिलेला उपदेश करितातः—

१ गालीच्यावरील, २ मन मानेल ती. ३ वर्तणूक. ४ तह किंवा लढाईचे ५ प्रसन्नतेच्या नाचामुळें, ६ जेव्हां. ७ वन्य पशूंच्या. ८ सारसा.

* आवाज.

‘ मैं खुदा हूं, मैं खुदा हूं, राज जाँमे’ फूंक दे ।

हर-रगो-रेशमें^३ घुस कर मस्ती-ओ-मुल्ल झाँक दे ॥

गैरबीनी,^४ गैर-दानी^५ और गुलामी बंदगी (को)

मार गोले दे धडाधड, एक ही कूँक दे ॥

रौशनीपर कर स्वारी, आँखसे कर नूर-बारी ।

हर-दिलो-दीदाँमें जा झंडा अलँक का ठाँक दे ॥

॥ वादशहा दुन्याके ॥

भावार्थः—‘ अहंब्रह्मास्मि ’ ‘ अहंब्रह्मास्मि,’ हे गुह्य सर्व पृथ्वीवर सोडून दे. आणि प्रत्येक नसेनसेमध्ये निजानंद व ज्ञानामृत हीं भरून दे. द्वैतदृष्टी क द्वैतभाव व गुलामी यांना धडाधड गोळे मारून एक मोठा आवाज होऊं दे. बहिर्मुखतेवर स्वारी कर, आणि नेत्रांतून आनंदरूपी प्रकाशाचा वर्षाव करून प्रत्येक अंतःकरणांत परमेश्वराचें निशाण फडकूंदे. हे एवढें दांडगें सामर्थ्य ब्रह्मचर्याचें आध्यात्मिक वीर्यांत रूपांतर केल्याविना येईल कां?

अशा प्रकाच्या उपदेशाचें प्रतिबिंब त्यांच्या आचारांत कोणत्या प्रमाणांत सांपडतें तें पाहून हे दर्शन पूर्ण करूं.

सर्व जगाचा आलंब आत्मा हा असून त्यांतच स्वामी स्थिर झाले होते. जगांतील बाह्य दृष्टीचे कोणतेही नखरे त्यांना हालवूं शकले नाहींत, ते मायेच्या जाळ्यांत बिलकूल सांपडले नाहींत. म्हणूनच त्यांनीं जगाला हालवून सोडिलें; ‘अहं ब्रह्मास्मि’ चा त्यांनीं अनुभव घेतला; आणि वेदान्ताची-त्रिकाळाबाधित सत्याची, परमेश्वराची ध्वजा त्यांनीं हरएक अंतःकरणांत फडकाविली. अशा रीतीनें त्यांनीं उपदेशिलेल्या सर्व गोष्टी आपल्या आचरणांत आणिलेल्या होत्या हे विदितच आहे.

१ गुह्य. २ पृथ्वीवर. ३ प्रत्येक नस व स्नायू यांमध्ये. ४ मस्ती (निजानंद) व शराब (ज्ञानामृत.) ५ द्वैतदृष्टी. ६ द्वैतभावना. ७ आवाज ८ झकपक, बहिर्मुखता, तेज. ९ नेत्रांतून आनंदाचा वर्षाव. १० प्रत्येक अंतःकरण व नेत्र. ११ परमेश्वराचा; अलाचा.

स्वामी विद्यार्थीदर्शेत असतांना त्यांनी आपल्या ब्रह्मचर्याचे, वीर्याचे रूपांतर आध्यात्मिक बलांत हलके हलके कसे केले हे पाहण्याचे शिल्लक राहिले, याकरिता त्यांच्या स्वदस्तुराच्या पत्रांकडेच बळणें बरे. ब्रह्मचर्याचे आध्यात्मिक बलांत रूपांतर करणें म्हणजे चित्तशुद्धीच्या पायऱ्या क्रमाक्रमानें गांठणें होय. चित्तशुद्धीमध्ये (१) गुरुवर व परमेश्वरावर अचल श्रद्धा (२) दृढनिश्चय (६) शम व दम (४) परमेश्वराची भक्ति (५) सत्संग आणि सदग्रंथवाचन इत्यादि गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. त्यांचा विकास त्यांनी स्वतःमध्ये कसा कसा करून घेतला याचा स्पष्ट उल्लेख त्यांच्या पत्रांमध्ये पहावयास सांपडतो, तो पाहू.

(१) गुरुवर व परमेश्वरावर अढळ श्रद्धा.

‘ १४ नोव्हेंबर १८८८.....वय सुमारे १५ वर्षे.

श्री सर्वज्ञ विभूजी !

मी आपल्या चरणीं सर्वस्व अर्पण करितों.

.....सेवक तीर्थराम. ’

‘ २८ नोव्हेंबर १८८८. मी आपल्या चरणांवर हें शरीर अर्पण करितों,

.....आपल्या परवानगी वांचून कांहींही करण्याची

माझी इच्छा नाही.

सेवक तीर्थराम. ’

‘ २३ जुलै १८८९

.....माझे चित्त शुद्ध करा. कारण कर्ताहर्ता आपणच आहां. माझे वडील आपण, भाऊही आपण आणि सर्व संबंधीही आपणच.....मी आपला दास आहे.

सेवक तीर्थराम.

अशाच स्वरूपाचीं पुष्कळ पत्रांत वाक्ये आहेत. दिलेल्या उताऱ्यांवरून विद्यार्थीदर्शेत असतांपासून ते गुरुच्याठायीं किती अनन्य शरण होते हे

दिसेल. ही गुरुभक्ति स्वरूपसाक्षात्कार झाल्यावरही त्यांच्या ठायीं होती. मात्र त्या वेळीं ते सर्वत्र आत्मत्वानें पहात असत.

परमेश्वर श्रद्धा.

‘ २६ जून १८९०.....(वय सुमारे १७)

महाराज.....मनुष्याच्या प्रयत्नांना ईश्वरीकृपेची आवश्यकता असते..... ’

‘ १२ जुलई १८९०

सुष्टीच्या दिवसांत माझा अभ्यास चांगला व्हावा हीच हे देवा, तुजजवज प्रार्थना आहे. त्यांत तूं मला यश देशील असा माझा विश्वास आहे. ’

सेवक तीर्थराम.

‘ हे परमात्मन् , माझें मन अभ्यासांत निमग्न राहो. ’

‘ १७ जुलई १८९३

परमेश्वराच्या इच्छेप्रमाणें मी आपले विचार ठरवीन.....माझा प्रत्येक श्वासोच्छ्वास परमात्म्याच्या सेवेप्रीत्यर्थ लागेल असें काम मी करीन ’

‘ १० मे १८९४

आपणांस सुख पाहिजे असेल तर सर्व कामें करीत असतांना हें शरीर केवळ परमात्म्याचें आहे असें समजून सर्व व्यवहार केले पाहिजेत.

सेवक तीर्थराम ’

रामानें सगुण साक्षात्कार कसा प्राप्त केला ह्याची हकीगत मागे आलेलीच आहे.

[२] दृढनिश्चय.

‘ १४ मे १८९०

दृढनिश्चयाच्या तोडीचा या जगांत पदार्थ नाही.

‘ २६ जून १८९०

.....कार्याच्या सिद्धीकरितां मी सतत परिश्रम करीत आहे. पण आपलीही कृपा पाहिजेच. ’

‘ १९ जुलई १८९०.....

....आज परिश्रम करणार नाहीं तर मागाहून परिश्रम करण्यास अवसर केव्हां मिळणार ! ’

सेवक तीर्थराम.

[३] शमदम.

‘ २९ मे १८८९.....(वय सुमारे १६)

हे प्रभो, माझे चित्त शुद्ध कर. ‘तें पापी आहे. तें आवरल्या आवरत नाहीं.’

‘ १६ एप्रिल १८९०

.....ताप आला आहे. तो अतिशय चढला आहे. महेशानें, महेश-
दासानें पुनः तोंड दाखविलें नाहीं तथापि वाईट वाटूं देत नाहीं.

‘ २६ जून १८९०

उत्तम पुरुष बाह्य सन्मानाला इतकें महत्त्व देत नाहीत.
ह्मणून आपलें हें मोठें कार्य करीत असतांना माझे मन सदा शुद्ध आहे.

‘ १९ जुलई १८९०

.....एकाद्या गोष्टीचा चांगुलपणा युक्तिप्रयुक्तीनें सिद्ध करणें ही एक स्वतंत्र बाब आहे. पण ‘सद्सद्विवेक बुद्धी’ ही कांहीं निराळीच आहे....

... ..जी गोष्ट माझ्या सद्सद्विवेक बुद्धीला चांगली वाटेल ती माझ्या कल्या-
णाच्या दृष्टीनें चांगलीच आहे. ह्मणून ती मी करीन.....
सामान्य लोकांच्या संसर्गानें चित्त फार दूषित होतें.....अभ्यास हेंच
माझे एक ध्येय आहे. ’

‘ २३ मे १८९१

लोक समुदायांत अभ्यास करण्याची मी संवय करणार नाहीं, तर मला प्रत्येक ठिकाणीं मन एकाग्र करितां येणार नाहीं. मागाहून अशा तऱ्हेच अभ्यास शक्य नाहीं.

सेवक तीर्थराम. ’

याशिवाय शमदम प्राप्तीकरितां गृहस्थाश्रमांत राम कसा वागला ह्याचें चित्र वाचकापुढें आहेच. त्यांचा उल्लेख रामानें ' ११ दिजंबर १८९८ च्या पत्रांत स्पष्ट केला आहे (पान १८४ गृहस्थाश्रमी राम पहा.)

(४) परमेश्वर भक्ति.

यासंबंधानें (१) या मुद्यांत विचार झालाच आहे. शिवाय मागील प्रकरणांतून (ब्रह्मचर्याश्रम) सर्व हकीगत दिलेलीच आहे. याकरितां येथें न दिल्यास चालेल.

(५) सद्ग्रंथ वाचन व सत्संग इत्यादि.

स्वामींचें एम्. ए. पर्यंतचें शिक्षण उर्दूमधून झालें होतें, हें माहितच आहे. ते लहाणपणापासून दीर्घ व्यासंगी होते. यामुळें त्यांनीं प्राथमिक शिक्षण संघांताना गुलिस्तान व बोस्तन हे दोन सुरस ग्रंथ पाठ केल्याचें वाचकांना स्मरतच असेल-वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून पुढें त्यांनीं जीं एन्नें धनार्जीना पाठविलीं त्यापैकीं पुष्कळानव्यें सादी, हाफीज, शम्सतब्रेज, मौलाना रुम, मघ्राबी, उमरखायम वगैरे फारशी, सुफी कवींच्या व तत्त्ववेत्यांच्या ग्रंथांतील उतारे दिलेले आढळतात; शिवाय मधून मधून कधीं संस्कृत तर कधीं सुरदास, नानक, कबीर, गुरुगोविंदसिंग, तुलसीदास वगैरे कवींचेही उतारे आढळतात. एकेका विषयावरचीं चार चार पांच पांच पुस्तकें ते वाचीत. कांहीं चांगलीं इंग्रजीं पुस्तकें त्यांना त्यांचे मित्र व अध्यापकही पुरवीत अशा-विषयीं त्यांच्या पत्रांत ठिकठिकाणीं उल्लेख आहे. इंग्रजी साहित्यावरील ग्रंथ वाचीत असल्याचा उल्लेख त्यांनीं दोन चार वेळां केला आहे. पूरणजीनीं असेंही लिहिलें आहे कीं, ' स्वामी महाविद्यालयांत शिकत असतां उपनिषदांच्या कित्येक आवृत्या त्यांनीं काढिल्या होत्या. ' परंतु याचा स्पष्ट उल्लेख त्यांच्या पत्रांत पहावयास मिळत नाही. तथापि ' १८ आगस्ट १८९३ च्या पत्रांत मुख्यतः मी योगवासिष्ठ वाचीत असतो ' असें ह्याटलें आहे.

७ फेब्रुवारी १८९४ च्या पत्रांत ते लिहितातः—' सत्संग, उत्तमोत्तम ग्रंथ आणि एकान्तसेवन यांच्या योगानें आत्मस्वरूपाच्या

ठिकाणीं निष्ठा उत्पन्न होते; आणि स्वरूपाच्या ठिकाणीं निष्ठा झाल्यानें समस्त संसार आपला दास बनतो. '

२७ फेब्रुवारी १८९४ च्या पत्रांत ' साधूंची सेवा आणि ग्रंथांचा संग्रह यांकडे होणारा जो खर्च तोच लाभ आहे असें ह्मटलें आहे.

१८ मार्च १८९४ च्या पत्रांत ते लिहितात:—

' सत्संग, उत्तमोत्तम ग्रंथ आणि भजनकीर्तन (उपासना) या तीन गोष्टी मनुष्याला त्रैलोक्याचा राजा बनवितात ! '

६ जून १८९४ च्या पत्रांत ते लिहितात:—

कांहीं दिवसांपूर्वी मीपण गीता वाचली होती. अत्यंत उत्तम ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ समजून घेऊन वाचला असतां प्रापंचिकांचा आपल्या देहाच्या ठिकाणीं जितका विश्वास बसतो, तितकाच दृढविश्वास परमेश्वराच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतो.

वर दिलेल्या सर्व उतान्यांवरून स्वामींची आचार, विचार व उच्चार यांमध्ये एकवाक्यता होती हें सिद्ध झालें. स्वामींनीं याच ब्रह्मचर्याश्रमाचें, विद्यार्थीदर्शेच्या कालांत एकान्तवासांत राहण्याची संवय करून घेतली होती व त्याचा केवढा फायदा त्यांना झाला याबद्दल ते लिहितात:—

' ३१ ऑगस्ट १८९४

येथें एकान्तात असतो; आणि मला जो आनंद वाटतो तो अवर्णनीय आहे. आपण नेहमीं गच्चीवर बसण्याचा क्रम ठेवाव तर आपणांस अत्यंत आनंद प्राप्त होईल ... ..याचा अभ्यास कराल तर आपल्या चित्ताला विशेष प्रसन्नता वाटेल. गच्चीवर बसून 'योगवासिष्ठादि' तात्त्विकग्रंथ वाचल्यास त्यापासून फार फायदा होईल.

सेवक तीर्थराम.'

सारांश, अलमडुनियेला हालवून सोडण्याची जी दिव्य शक्ति स्वामींना प्राप्त झाली होती, तिचा पाया त्यांनीं ब्रह्मचर्याश्रमामध्ये, विद्यार्थीदर्शेत, बौद्धिक, मानसिक व नैतिक शिक्षण घेऊन घातला होता हें स्पष्ट दिसतें.

त्यांच्या त्या कालांत मानसिक व नैतिक शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरविलें जात नसे. तथापि स्वामींनीं तसें शिक्षण घेतलें होतें. यावरून भविष्य-त्कालांतील करावयाच्या कार्याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती असें स्पष्ट दिसतें. या कालांत स्वामींकडून जर कसली हयगय झाली असेल तर ती शारीरिक शिक्षणाची होय. त्याचा भयंकर परिणाम त्यांना सोसावा लागला हें आपण मागे पाहिलें आहे. याकरितां त्यांचें दुसरें दर्शन घेऊं.

(आ) गृहस्थाश्रमी राम.

(१) अनासक्ति.

स्वामी वानप्रस्थाश्रम स्वीकारीपर्यंत (इ. स. १९००) गृहस्थाश्रमी होते. तथापि हा गृहस्थाश्रम निव्वळ शाब्दिक होता. कारण गृहस्थांच्या ठिकाणीं प्रायः दिसून येणाऱ्या हव्यासाचा व संग्रहाचा त्यांच्या ठिकाणीं पूर्ण अभाव होता. ते ५ जून १८९९ च्या पत्रांत म्हणतातः—

‘द्रव्यसंग्रह हें सुखाचे साधन आहे, अशी समजूत नाही. तसेंच दागिने करण्याचा अगर अन्य कोणत्याही सांसारिक वस्तूंचा संग्रह करण्याचा विचार माझ्या डोक्यांत उद्भवत नाही. .... भिकाऱ्याप्रमाणें राहण्याची आपण आज्ञा कराल तर या सर्वांचा त्याग करून साधूंप्रमाणें राहण्याला माझी तयारी आहे. महाविद्यालयांत काम करण्याबद्दल मिळणारा मोबदला आपल्या मर्जाप्रमाणें खर्च करा. या दीन सेवकाला कर्म करीत रहाण्यांत व परमेश्वराचें अखंड अनुसंधान ठेवण्यांत इतकें सुख वाटतें कीं, त्याला ब्रह्मविषयापासून प्राप्त होणारें सुख, अवडंबर व थाटमाट यांची कांहींच आवश्यकता वाटत नाही. ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्म करण्यांत मला सुख वाटतें..... सांसारिक पदार्थांच्या संग्रहानें माझा आत्मा मोठा होत नाही; किंवा त्यांच्या कमतरते. पुढें तो लहानही होत नाही; तो सर्वदा आनंदरूप आहे.’

स्वामींच्या ठिकाणची ही त्यागबुद्धी लहापणींही दिसून येते. किंबहुना ते जन्मतःच त्यागी, विरागी होते. महाविद्यालयाच्या मुख्य अध्यापकांनीं तीस रुपये

दिले तेव्हां त्यांना पैशांची अडचण असूनही अर्धे पैसे विद्यालयाकडे खर्च करण्यास त्यांनी सांगितले ! पुनः एकदां गिल्बर्टसन साहेबांनी तीस रुपयांचे गुप्त दान दिले, तेव्हांही इतके रुपये नकोत असे सांगितले. पण साहेब मजकुरांनी रामाचें ह्मणणें ऐकिलें नाहीं. तेव्हां रामानें धन्नाजीनां रुपये नेण्याविषयीं विनविलें. पैसा जवळ नसल्यामुळें त्यांना वाईट न वाटतां उलट बोजक हलका झाल्यासारखें वाटे. २१ मार्च १८९३ च्या पत्रांत ते लिहितातः—
' महाराजजी ! मला साठ रुपयांची छात्रवृत्ती मिळाली, तर पहिल्या तीन महिन्यांची आपणांकरितां घ्या. '

या सर्व वर्णनावरून स्वामींच्या ठिकाणीं लहानपणापासूनच औदार्य, त्यागबुद्धि, प्रेमळपणा व सरळपणा ह्यांची वाढ कशी झाली होती हें दिसून येतें.

ही त्यागबुद्धि व संसारविमुखता वाढत जाऊन अखेरीस कोणत्या थराला पोचली हें वाचकवर्गाला माहितच आहे (पहा गृहस्थाश्रम).

सारांश या त्यागबुद्धीचें, संन्यासवृत्तीचें त्यांच्या ठिकाणीं जन्मतःच असणारें बीज ब्रह्मचर्याश्रमांत वाढीला लागलें होतें. परीक्षेचा अभ्यास करूनही व परीक्षेच्या सत्रांतून मोकळें झाल्यावर ते सर्व काळ अध्यात्मिकग्रंथांच्या वाचनांत गहून गेलेले असत. अर्थात्च या त्यांच्या इतक्या वर्षांच्या अध्ययनाचें फळ ' परमेश्वरप्राप्तीकरितां तपोवनांत जावें ' या मनांत उठलेल्या तरंगाच्या रूपानें दृग्गोचर झालें; व त्याचें पर्यवसान विद्वत्संन्यासांत झालें हें आपणांस माहितच आहे. आणि हें ध्येयही त्यांनीं लौकिकदृष्ट्या वयाच्या १९ व्या वर्षीं ठरवून जाहीर केलें होतें. एम्. ए. पास झाल्यावर काय करणार ! असा अध्यापकांनीं प्रश्न विचारतांच या बालसंन्यासानें ताबडतोव उत्तर दिलें.

' १७ जुलै १८९३.

.....माझी कांहीं इच्छा असलीच, तर ती अशा प्रकारें काम करण्याची आहे कीं जेणेंकरून माझा प्रत्येक श्वासोच्छ्वास परमात्म्याच्या सेवेप्रीत्यर्थ मला लावितां येईल. लोकांची सेवा केल्यानेंच परमात्म्याची सेवा घडते. ' हें विद्यार्थ्यांचें ध्येय सर्वांनीं मनन करण्याजोगें आहे.

समाधानवृत्ति.

एवंच त्यागवृद्धि वा अनासक्तता हा असाधारण गुण गृहस्थाश्रमी रामांत दिसतो. अशा अनासक्ततेची जोपासना लहानपणापासून झाल्यामुळे मनुष्याला सदा सर्वदा आवश्यक असणारी विशेषतः गृहस्थाश्रमांत अत्यंत जरूर असलेली समाधानीवृत्ति स्वामींच्या ठिकाणी प्रामुख्याने दिसत होती हें त्यांच्या ११ दिजंबर १८९८ च्या पत्रावरून दिसतें. या काळांत ते गृहस्थाश्रमांतच असून उदरनिर्वाहाकरितां दोन तासांची महाविद्यालयांतील नौकरीवर होते. यावेळीं स्वामी हे एक नावाजलेले 'प्रोफेसर' समजले जात असत, ही गोष्ट येथें नमूद करणें अवश्य आहे. त्या पत्रांत ते लिहितातः—

' पत्र लिहिण्यास विलंब झाला याचें कारण, पत्र लिहिण्यास कागद किंवा लिफाफा माझ्यापार्शी नव्हता हें होय. तसेंच विकत घेण्यास पैसेही शिल्लक नव्हते.....कणीक, तूप वगैरे खाण्यापिण्याच्या पदार्थासंबंधानें जवळजवळ हीच स्थिति आहे. आज दिव्यांत तेल नाही त्यामुळे रात्रौ घरीं राहतां येणार नाही.....दोन्ही स्थितींत सारखाच आनंद आहे.

ह्या बाह्य स्थितीवरून असें समजूं नका कीं, हाय ! हाय ! राम अत्यंत निर्धन व दुःखी आहे. पैशाची टंचाई असली, बाह्यतः अगदीं दारिद्र्य असलें, तथापि तो संपूर्ण अमीरी व बादशाही भोगीत आहे.....'

केवढी ही समाधानी वृत्ति ! अंगांत धमक असून सुद्धां लक्ष्मीच्यामार्गे न लागतां आत्मोन्नति हें ध्येय साधण्याकरितां येतील तसे दिवस काढणें ही गोष्ट असामान्य नव्हे काय ! ही अशी रहाणी अंगवळणी पडावी याची तयारीसुद्धां स्वामींनीं पूर्वाश्रमांतच केलेली होती. कारण साधे कपडेलत्ते वापरणें, ते घरींच धुणें, व शिवविणें, कधीं चैन न करणें वगैरे प्रकारची साधी रहाणी विद्यार्थी-दशेंतच लागली ती शेवटपर्यंत कायमच राहिली. सारांश 'राहणी भिका-र्याची व विचारणा जगाची' या तत्वाचा उत्तम आदर्श स्वामीं-मध्ये पहावयास मिळतो.

याप्रमाणें अनासक्त व समाधानी वृत्ति आणि साधी रहाणी या त्रिपुटीच्या भकम पायावर आश्रया आयुष्याची उभारणी केली असल्यामुळे त्यांना आयु-

ध्यांतील एक महत्वाचा भाग—गृहस्थाश्रम अखिलभारतवासीयांना, आधुनिक काळांतील परावलंबी व बहिर्मुख भारतवासी यांना, आदर्शवत् बनवून दाखवितां आला. पतिपत्नीसंबंध कसा असावा, वैवाहिक स्थितीचे ध्येय काय असावे, आणि तें ध्येय कसे साध्य करावे या संबंधाचे स्वामींचे अगदीं व्यावहारिक विचार खोल व भारदस्त वाटतात. याचें कारण तें निव्वळ आनुमानिक अगर तात्त्विकही नसून व्यावहारिक अनुभवानें युक्त आहेत.

वैवाहिक स्थितीचे ध्येय ठरवितांना ते म्हणाले ' परमात्म्याची मूर्ति—ईश्वराची प्रतिमा या दृष्टीनें पत्नीनें पतीकडे व पतीनें पत्नीकडे पाहावे ' ' ज्यां स्त्रियां आपण विवाह केला तीमध्ये आपला आत्मा पाहण्यास शिकळें पाहिजे. ' हें ध्येय साध्य करण्याकरितां स्वामींनीं पुढें दिलेला व स्वतः अनुभविलेला मार्ग सुचविला. ' बायकामुलांच्या ठिकाणीं आपल्या प्रेमाची परिस्माप्ति न करितां, सर्व जगाला वशापून रहाणाऱ्या आपल्या प्रेमाचा बायकामुलांना मध्यबिंदु करा ' आपल्याला चष्म्यांतून सर्व वस्तु दिसतात. परंतु जसा चष्मा हा दृष्टीला प्रतिबंधक होत नसून दृश्य वस्तूंना प्रकाशित करण्याला सहाय्यकारक होतो, तसा पति व पत्नी यांच्यामधील संबंध असावा. आपल्या जिवलग स्नेह्याकडून आपल्याला एकादें पत्र आलें म्हणजे तें पत्र पाहून आपल्याला आनंद वाटतो. मित्रावरील आपल्या प्रेमांमुळे त्याच्या पत्राबद्दल आपल्याला हा हर्ष होतो. या न्यायानें पति व पत्नी यांनीं एकमेकांना ईश्वराकडील पत्राप्रमाणें मानिलें पाहिजे. पतीचा देह हें ईश्वराकडील एक पत्र किंवा चित्र आहे असें पत्नीला वाटलें पाहिजे. रात्रीच्या वेळीं दोघांचीं शरिरें संयोग पावत असतील तर पावोत; पण दिवसा स्त्रीनें परमात्म्याशीं तादात्म्य पावण्यांत—ईश्वरचित्तन—नामस्मरण करण्यांत आपला काळ घालविला पाहिजे. रतिसुखाचे वेळीं भगवंताचें स्मरण होत नसल्यास ईश्वराचें नामस्मरण करण्याचा दिवसां अभ्यास ठेववा. पतिपत्नींनीं एकमेकांना अलिंगन देण्याच्या प्रत्येक वेळीं आपण परमात्म्याला भेटत आहों अशी कल्पना प्रत्येकाच्या मनापुढें उभी राहिली पाहिजे. जड शरीराच्या संयोगाच्या विचाराला

आपण अजीवात फांटा दिला पाहिजे. आणि परमात्म्यापार्श्वीं सतत एकतानवृत्तीने रहाण्याचा आपण अभ्यास केला पाहिजे.

स्वामी त्यांनी केलेल्या उपदेशावरहुकूम वागत असल्याबद्दल त्यांनी स्वतःच एका व्याख्यानांत सांगितलें आहे. पत्नीच्या वागणूकीसंबंधानें ते म्हणाले ' राम ' ध्यानस्थ असतांना त्याची अर्धांगी त्याच्या समोर बसून त्याच्या मुखकमलाकडे पहात ध्यानस्थ होई. स्वामींच्या पत्नीनें त्यांना एकदां असा प्रश्न केला कीं, ' आपल्याला माझे कधीं स्मरण होतें का ! ' त्यावर स्वामींनीं उत्तर दिलें ' छे ! राम कधींही स्मरण करीत नाहीं. आपणांपेक्षां निराळा कोणी मनुष्य असूं शकेल तरच त्याचें स्मरण होऊं शकतें. '

अशा प्रकारच्या आचरणानें पत्नीची उन्नति करणारा पति असल्यावर पत्नी तरी कशी मागे राहील !

सारांश, पाश्चात्यांच्या संसर्गानें व त्यांच्या चालीरीतींच्या अंधानुकरणानें आमच्या आश्रम संस्थांना नांवे ठेवणाऱ्यांना, जीवनशास्त्र ' ' प्रजाजननशास्त्र ' इत्यादि शास्त्रांचा स्वतःच्या दृष्टीनें पूर्ण विचार न करितां आमच्या गृहस्थाश्रमांतील विधिविधानांना खुळेपणाचे आचार समजून भारतीय विवाह पद्धतीचें पाश्चात्यस्वरूपाच्या विवाहपद्धतींत रूपांतर करूं पाहणाऱ्या समाजसुधारकांना, आणि ' यत्रनार्यस्तु पूज्यंते ' चें अवडंबर माजविणाऱ्या वहिरंगी सुधारकांना, वहिर्मुखता वाढविणाऱ्या सुधारणा थांबवून अंतर्मुखता वृद्धिगत होईल अशा सुधारणा करण्याला किती उत्तम व अनुकरणीय असें वैवाहिक स्थितीचें उदाहरण स्वामींनीं घालून दिलें आहे बरें ! किंबहुना स्वामींचें हें दर्शन जगांतील वाढत्या कामुकतेला, पाशवी वृत्तीला, आळा घालून गृहस्थाश्रमाचें, विवाहसंस्थेचें खरें आर्यस्वरूप जगाच्या निदर्शनास आणून तें प्राप्त करून देण्यास कारणीभूत होईल अशी आशा आहे.

(३) संन्यासी राम.

आद्य शंकराचार्य किंवा समर्थ स्वामीरामदास यांनीं त्यांच्या कालाळा अनुरूप असें संन्यासाचें उत्तम उदाहरण स्वाचरणानें घालून जें महत्वाचें कार्य केलें तितकेंच महत्वाचें कार्य ' संन्यासी रामानें ' केलें. निव्वळ कर्मकांडाचें

चाढतें प्रस्थ समाजधारणेला कुचकामाचें असून त्यामुळें वैदिक धर्माला जबरदस्त धक्का बसला म्हणून झालेले नुकसान भरून काढणें व धर्माची विस्कळीत घडी पुनः व्यवस्थेनें ठेवणें हें कार्य करण्यासाठीं आद्य शंकराचार्य अवतरले होते. त्याचप्रमाणें 'स्वामींची संन्यास भूमिका' फारच महत्त्वाची आहे. हें कसें तें आपण पाहूं.

प्रत्येक राष्ट्राच्या जीवनाचा एक विशिष्ट हेतु असतो. भरतभूमीचा अध्यात्मिकता हा विशेष आहे. अध्यात्मिकता हेंच आपलें ध्येय आहे. आणि तोच आपल्या राष्ट्रीय जीवनाचा हेतु आहे. एवंच अध्यात्म हेंच आपलें मन्तव्य व प्राप्तव्य आहे. या ध्येयाला अनुसरूनच स्वामींनीं पुढील जोरदार उपदेश केला. 'उन्नत म्हणून समजलीं गेलेलीं युरोपांतील आणि अमेरिकेंतील राष्ट्रे वास्तविक पुढें गेलेलीं नसून फक्त न्हासाच्या मार्गांत पुढें पुढें पावले टाकित आहेत. उन्नति ही आध्यात्मिक किंवा बौद्धिक असली पाहिजे. उन्नतीचा ओघ मनुष्याला अध्यात्माकडं नेणारा असला पाहिजे, आपल्या मिथ्या शरिराचा सुखवृद्धि करण्याकडे तो असतां कामा नये. भौतिक संपत्ति जमावणें किंवा अनवश्यक गरजा वाढविणें ही निःसंशय प्रगति नव्हे. विद्याचार संवन्न जगाच्या थाटमाटानें, लखलखाटानें, कृत्रिमपणानें वाह्योपचारानें आणि द्रव्यार्जनाच्या हव्यासानें दिपून जाऊं नका. हीं सर्व फोल आहेत, असे अनुभवानें ठरलें आहे. मुशीत घालून त्यांचे सत्व पाहिलें गेलें आहे. पण तीं कसोटीला उतरलीं नाहींत.—सत्याचें अन्वेषण करणारांनों ! प्रागतिक ह्मणून समजल्या जाणाऱ्या राष्ट्रांच्या थाटमाटानें आणि दिखाऊ अवडंबरानें मोहून जाऊं नका. या विसाव्या शतकांत असा काळ लौकरच येणार आहे कीं, त्यावेळीं आजच्या प्रागतिक राष्ट्रांना आपली राज्यव्यवस्था आणि लोकांची रहाणी बदलून तिला वेदान्ताच्या तत्वांप्रमाणें नवीन आकार आणि नवीन स्वरूप द्यावें लागेल.'

जगाच्या सूक्ष्म निरीक्षणानें भौतिकशास्त्रांचा उपयोग ज्या पद्धतीनें व ज्या कार्याकडे होत होता त्याच्या निरीक्षणानें, सुधारलेल्या ह्मणून टेंभा मिरविणाऱ्या राष्ट्रांच्या रहाणीच्या सूक्ष्म विचारानें, आणि जगांतील भिन्न

भिन्न समाजांच्या बौद्धिक व मानसिक विकासाच्या विचारानें, जगांत भोगेच्छा, संग्राहक वृत्ति, आसक्ति, अनवश्यक गरजांची वाढ करण्याची प्रवृत्ति इत्यादि गुणांची (!) वृद्धि झपाट्यानें होत असून ' त्यक्तेन भुंजीथाः ' हीं वृत्ति पार मावळून जात चालली आहे ही गोष्ट स्वामींच्या पक्की लक्षांत आली होती. यामुळे ह्या प्रवृत्तीची वाढ खुंटवून संन्यासवृत्तींचा प्रारंभ जगानें करावा अशी त्यांची इच्छा असावी असें त्यांच्या पुढील पत्रावरून दिसते. ते ह्यणतातः—

‘ १३ दिजंबर १८९७

सर्वांनाच संन्यास उचित नाहीं हें खरें, पण जगांत संन्यासाचा अगदीं लोप व्हावा हेंही योग्य नाहीं. ”

शिवाय स्वामी जो ' चैतन्यमठ ' स्थापणार होते, त्याची जी रूपरेषा स्वामींनीं आंखिली होती, त्यांत ते ह्यणतातः—

‘ या मठांत केवळ धार्मिक दृष्टीनें भौतिक शास्त्रांचा अभ्यास करण्यांत येईल भौतिक शास्त्रें, कला व इतर उघड उघड व्यवहारोपयोगी हुन्नर, यांचा वेदान्ताकडे उपयोग करण्याच्या दृष्टीनें, वेदान्त प्रत्यक्ष व्यवहारांत कसा आणावा याच दृष्टीनें अभ्यास करण्यांत येईल. ’

यावरून संन्यास हें स्वामींचें ध्येय होतें, संन्यासवृत्तीचा जगांत फैलाव करणें हें त्यांचें उद्दिष्ट कार्य होतें, असें सिद्ध झालें. यानंतर स्वामींची ' संन्यास भूमिका ' आर्यांच्या विसाव्या शतकांतील संन्यासाचें किती उत्कृष्ट उदाहरण आहे ह्या विषयां विचार करूं.

भारतवर्षांत सुमारे बावन लक्ष साधु आहेत. त्या सर्वांना स्वामींची संन्यासा-श्रमांतोल रहाणी ही संन्यासाचा उत्तम नमुना व कित्ता होता. त्यांच्या आचाराचा विचार करून पहातां निव्वळ निष्क्रियता, समाजापासून दूर रहाणें, शरीराला कष्ट देणें ह्यणजे ' संन्यास ' ही भावना घर करून बसली आहे असें वाटतें. परंतु स्वामी, वरील विचारांच्या पलीकडे गेले होते. त्यांच्या ' संन्यासा ' बद्दलच्या कल्पना कितीतरी पुढें गेलेल्या होत्या. ते समाजांत

वावरले, त्यांनी परदेशगमन केलें, लेखन, भाषण व उपदेश हीं कार्ये त्यांनीं आमरण केलीं. मांसाहार, वैवाहिक स्थिति यांसारख्या विषयांवर विचार करून आपलीं मते बनविलीं, विसाव्या शतकांतील मानवी जीविताच्या सामान्य व्यवहाराशीं वेदान्ताची सांगड घालून व्यावहारिक वेदान्त ह्यणजे काय हें स्वाचरणानें शिकविलें. व अर्वाचीन भारतवर्षाला उपयुक्त व आवश्यक अशा साध्या व मिताहारी वागणुकीचा नमुना पुढें ठेवून तद्वारे राष्ट्रच्या आर्थिक यशःप्राप्तीची गुरुकिल्ली दाखविली. भौतिक आसक्तीचे, मायेचे, संसाराचे पाश ताडकून तोडून वास्तविक स्वातंत्र्य प्राप्तीची स्वामी हे प्रत्यक्ष मूर्ति होते. स्वामींनीं उद्योग आणि खरें अकृत्रिम कार्य यांचें महत्व वाढविलें. तसेंच जन्मभूमिबद्दलच्या कर्तव्याचा जो बोजा प्रत्येक व्यक्तीला उठवावयाचा असतो त्याहीपेक्षां अधिक महत्वाचा बोजा आपल्यास माता, भगिनी व स्त्रिया यांच्या उन्नतिसंबंधाचा आहे ही गोष्ट त्यांनीं जोरानें प्रतिपादिली. सारांश, स्वामींच्या संन्यास भूमिकेचें रहस्य थोडक्यांत सांगायचें झाल्यास लोकमान्यांच्या 'कर्मयोग' या शब्दानें उत्कृष्टपणानें सांगतां येतें. अशा या कट्ट्या कर्मयोगी संन्याशांच्या आचरणाचा कित्ता बावन लक्ष संन्याशांपैकीं जरी थोड्यांनींच गिरविला तर भारतवर्षाच्या स्थितींत आणि जीवितांत केवढी क्रांति घडून येईल बरें ? भरतभूमीच्या उद्धार कार्यांत ते केवढी प्रमुख व महत्वाची कामगिरी करतील बरें ! याच दृष्टीनें कांहीं तरुण व उत्साही संन्याशी साधूंनीं स्वधर्मसंरक्षक पथकें उभारून त्यांना आपल्या मनाप्रमाणें शिक्षण देऊन त्यांच्या हातून भारतोद्धार करविण्याचाही स्वामींचा विचार होता. परंतु आपल्या दुर्दैवानें त्यांचें अल्पायुषित्व आड आलें ! तथापि अशा प्रकारची चळवळ स्वामींचे पट्टशिष्य श्री. नारायणस्वामी हे करित आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे. भारतवर्षाच्या सुदैवानें स्वामींनीं प्रतिपादिलेलें संन्यासाचें ध्येय पसंत असणाऱ्या कांहीं कर्तृत्ववान् व्यक्ती येथें आहेत पण त्यांच्याच बरोबर त्या ध्येयाला 'हिंदुस्थान ह्याच ध्येयाच्या पायीं गमावले' असें ह्यणून विरोध करणाऱ्या, निदान त्या ध्येयाकडे नाकें मुरडणाऱ्या व्यक्ती आहेत. अशा लोकांकरितां स्वामींचा खास उपदेश आहे. त्याचा या राष्ट्रीय आंदोलनाच्या वेळीं त्यांनीं विचार करावा अशी विनंती आहे.

‘ अवडंबरच्या प्रिय भक्तानों ! तुम्हांला आर्यांचें, संन्यासाचें, त्यागाचें ध्येय केवळ मनोराज्यासारखें निरर्थक आणि अव्यवहार्य वाटत आहे; पण बाबानों ! सावध रहा. तुम्हीं स्वप्नांत, भ्रमांत आहां; तुम्हांला झोपेंतून हालवून जागे करून खरी स्थिति तुमच्या प्रत्ययास आणून देण्याचा काल अगदीं जवळ आला आहे. असें करण्याला आतांच योग्य काल आहे. आत्मज्ञानाच्या योगानें, आत्म्यासंबंधानें प्रेम वाटणें व त्यामुळें भ्रामक शरीरासंबंधानें वैराग्य असणें हे प्रेमयुक्त वैराग्य आहे; व असलें वैराग्य सध्यांच्या विद्याचारसंपन्न मनुष्यांत बिलकुल नसल्यामुळें हीं विद्याचारसंपन्न माणसें म्हणजे अधिक अनुभवी व अधिक शहाणीं अशीं जंगलीं माणसेंच होत असें म्हणण्यास हरकत नाही ! ’ *

(ई) देशभक्त राम.

ज्या देशांत जन्मलों त्यावरील जें प्रेम त्याचेंच नांव देशभक्ति. देशभक्ति ही जन्मसिद्ध भावना आहे. स्वामींचीं व्याख्यानं व विशेषतः ‘ राष्ट्रीयधर्म ’ ‘ सुशिक्षित जगाला आर्यभूचें आध्यात्मिक ऋण ’ आणि ‘ भारताच्या वतीनें अमेरिकेस विज्ञप्ति ’ व कांहीं कविता हीं लक्षपूर्वक वाचलीं म्हणजे मातृभूमीसंबंधाचें प्रेम त्यांच्या अंतःकरणांत किती ओतःप्रोत भरलेलें होतें, तसेंच देशभक्तीची कल्पना किती व्यापक स्वरूपाची होती याची चांगली साक्ष पटते. आपला देश संपन्न असावा; त्याची निकृष्टदशा नाहीशी होऊन तो उन्नत व्हावा; आपले देशबांधव नेहमीं सुस्थितींत रहावे; ऐहिक वैभवाच्या आणि उत्कार्पाच्या बाबतींत आपल्या मातृभूमिला इतर राष्ट्रांपुढें मान वांकविण्याचा केव्हांही प्रसंग न यावा, इत्यादि कल्पना सामान्य देशभक्तीच्या द्योतक आहेत. परंतु स्वामींच्या देशभक्तीच्या कल्पना असामान्य आहेत. आर्वाचीन काळांत Nationalism

* आर्यांच्या संन्यास-त्यागध्येयाचा थोडक्या प्रमाणानें अप्रत्यक्ष रीतीनें अगर प्रत्यक्षपणें पुरस्कार करणारे कझिन्स एच्. जी. वेल्स, वूड्रॉफ, सी. एफ् अँड्र्यूज वगैर युरोपिअन गृहस्थही आहेत. त्यांच्या म्हणण्याकडे त्या लोकांनीं लक्ष द्यावें.

या गोंडस नांवाच्या आधारावर पश्चिमेकडील सर्व राष्ट्रं उदयास आलीं. आणि याच संकुचित भावनेची छाप जगावर पडत आहे ती अनिष्ट आहे. कारण त्यांत आत्मोद्धार व राष्ट्रोद्धार करणाऱ्या सद्गुणांचा अभाव आहे हे त्यांना पक्के कळले होते. ह्मणून याच भावनेच्या मुर्शीतून आपल्या मातृभूमीची उन्नति व्हावी हे स्वामींना इष्ट वाटेना. कारण “ प्रेम व स्वतंत्रता हेच राष्ट्रोन्नतीचे बीज आहे. व्यावहारिक वेदान्त हेच प्रत्येक राष्ट्रचे जीवनतत्व आहे आणि प्रेम, न्याय आणि स्वतंत्रता या भावनांचा परिपोष म्हणजेच व्यावहारिक वेदान्त होय.” ही त्यांची राष्ट्रोन्नतीची कल्पना. तसेच भरतखंड हे प्राचीन ऋषींचे निवासस्थान आहे, विविध शास्त्रांच्या व अध्यात्माच्या सिद्धांतांचा उगम ज्या पूज्यतम आर्यांच्या हृदयांतून झाला त्यांच्या पादस्पर्शाने ही भूमि पवित्र झालेली आहे; ज्या प्राचीन आर्यांच्या वंशजांनी वेदान्त तत्वज्ञानाची परंपरा, आज हजारों वर्षे कायम टिकविली, ज्यांनी त्या उच्चतम ज्ञानाचे संगोपन व संवर्धन करून त्याचे पान वेळेवेळीं उदार मनाने जगांतील सर्व लोकांना करविले अशा आर्यांची भरतखंड ही मातृभूमि आहे; भरतखंडांच्या कोनाकोपऱ्यांतही पूर्वेतिहासाचे व आर्यांच्या पूर्व परंपरेचे दिव्यतेज पसरले आहे.

भरतखंडांतील प्रत्येक पर्वत व प्रत्येक नदी यांच्या भोंवतीं आर्यांच्या प्राचीन उज्वल इतिहासाचे व ऋषींच्या दिव्य ज्ञानाचे प्रतिध्वनी उमटलेले आहेत, सारांश ‘ भरतखंड हे वेदान्त तत्वज्ञानाचे माहेरघर आहे, ही पवित्रभूमी वेदांना जन्म देणारी आहे. ’ या दृष्टीने स्वामींच्या ठिकाणची स्वदेशप्रीति उत्पन्न झालेली आहे. शिवाय ‘ हे अखिल विश्व रामाचे आहे. ’ ‘ या जगरूपी विराटदेहाचे अमेरिका हे मस्तक असून हिंदुस्तान हे पाय आहेत. या पायांची हेळसांड करूं नका. या पायांत प्रेटके येत असतील, ते लुळे पडतील तर तुम्ही कोलमडून पडाल. ’ या करितां

भरतखंडाची उन्नती होणे अत्यवश्यक आहे असें स्वामींना वाटे. यामुळे साहजिकच ते त्यावर प्रेम व भक्ति करीत. ही स्वदेशभक्ति असामान्य, व अद्वितीय स्वरूपाची नव्हे असें कोण हणेल ? आणि इतक्या व्यापक स्वरूपाची ती होती हेंच त्यांच्या विभूतिमताला शोभेसें होतें.

आजन्म अध्यात्मज्ञानाचें परिशीलन करण्यांत, दृढ अभ्यासानें तें ज्ञान अंगीं सुरवून घेण्यास आणि तें ज्ञान सर्वांना कळविलेनें सांगण्यांत स्वामींनीं आपलें आयुष्य खर्ची घातलें. यामुळे ऐहिक सुखाकरितां सुखसाधनांच्या उपयोगाखालीं व विषयोपभोगाकरितां वैभव व ऐश्वर्य हीं त्यांच्या स्वदेशभक्तीची कल्पना नव्हती. ' त्याग हेंच भरतखंडाचें ध्येय आहे.' याच तत्वामुळे हिंदुस्थान अनेक राष्ट्रीय संकटांतून व आपत्तींमधून वांचलें आहे. ह्याच तत्वाचा धडा भरतखंडानें जगाला घालून दिला आहे. याकरितां जगाच्या सुधारणेच्या व संस्कृतीच्या दृष्टीनें भरतखंड ' राष्ट्र ' या नात्यानें जगणें अवश्य आहे. किंबहुना त्याला जगविण्याला इतर राष्ट्रांनीं हातभार लावणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. इतक्या व्यापक दृष्टीनें स्वामींनीं भारतोद्धाराचे विचार अहोरात्र केले. आणि त्यांना जे विचार सुचले ते संकुचित दृष्टीला परके असें वाटणाऱ्या ' अमेरिकन ' लोकांपुढेही मांडिले. वास्तविक अध्यात्मज्ञान अंगांत बाणल्यामुळे ' अमका देश माझा व तमका माझा नाही ' ही संकुचित भावना स्वामींच्या ठिकाणीं शिल्लकच राहिली नव्हती. त्यांना हें विश्वच आपलें घर आहे असें वाटे. यास्तव त्यांनीं भरतखंडांतील सद्गुणांचें व मागाहून वांडगुळाप्रमाणें जडलेल्या दुर्गुणांचें उघडें चित्र जसें भारतीय आर्यापुढें रेखाटलें. तसें पश्चिमेकडील आर्यांच्या वंशजापुढें रेखाटिलें.

देशस्थितीचें सूक्ष्मावलोकन.

हिंदुस्तानांतील अवनतीच्या कारणांची मीमांसा करीत असतांना राष्ट्रांतील परिस्थितीचें निरीक्षण किती सूक्ष्म प्रमाणानें केलें हें पुढील कवितेवरून दिसे.

समय कैसा यह आया है (टेक)

न यारोंसें रही यारी, न भाइयोसे वफादारी ।

मुहूर्बत ऊठगई सारी, समय कैसा० ॥ १ ॥

जिधेर देखो भरी कुलफांत, भुलादी सबने है उल्फांत ।

बुरी सोहबत, बुरी संगत, समय कैसा० ॥ २ ॥

सभायेंकी बहुत जांरी बने खुद उनके अधिकारी ।

न छोडे कर्म व्यभिचारी समय कैसा० ॥ ३ ॥

बहुत उमदा कहै लेकचर, मगैर उलटा चले उनपर ।

अकलपर पड गये पत्थर, समय कैसा० ॥ ४ ॥

सच्चाईको छुपाते है, दिल औरोंकां दुखाते है ।

वृथा सांचे कहाते है, समय कैसा० ॥ ५ ॥

नहीं व्यवहारकी शुद्धि, विपर्यय हो रही बुद्धि ।

विचारें सत् नहीं कुछभी, समय कैसा० ॥ ६ ॥

घटा है पापकी छाई, उपद्रव होवें हर जाई ।

है एकको एक दुखदायी, समय कैसा० ॥ ७ ॥

न जाने देशके वासी, बने कब सत्य विश्वासी ।

मिटे अब कैसे उदासी, समय कैसा० ॥ ८ ॥

भावार्थः—कशी वेळ आली आहे पहा. मित्रांमध्ये मित्रता राहिली नाही. भावाभावांत बंधुता राहिली नाही, प्रेम पार गेलें, जिकडे पहावें तिकडे द्वेषाचा सुकाळ व प्रेमाचा दुष्काळ, सर्वत्र दुर्जनांचा संग, सभांचें बंड माजलें आहे. जो तो त्यांवर अधिकार गाजवूं पहात आहे, अद्यापि व्यभिचार सुटला नाही,

१ मित्र. २ मित्रता. ३ भ्रातृभाव. ४ प्रेम. ५ जिकडे. ६ द्वेष. ७ प्रेम. ८ वाईट. ९ प्रसार. १० व्याख्यान. ११ परंतु १२ खरेपणाला. १३ दुसन्याची. १४ सच्चेपुरुष. १५ छाया. १६ होत आहेत. १७ ठिकाणी.

उत्तम उत्तम व्याख्यानावर झोड चाललेली आहे; पण वर्तणूक मात्र अगदी उलट चालली आहे. (हें पाहून) असे वाटते कीं, सर्वांच्या अकला मंद झाल्या, व सर्व विवेकहीन झाले आहेत. खरेपणाला दडपून टाकण्यांत येत आहे, परपीडन चालले आहे, असे असून सच्चेपणाचा टेंभा मिरविण्यांत येत आहे. (जिकडे पहावें तिकडे) व्यवहारांत शुद्धता राहिली नसून, बुद्धि विपरीत होत आहे. यामुळे सद्विचाराचें नांवही नाही. सर्वत्र पापाची छाया पसरत आहे, प्रत्येक ठिकाणीं उपद्रव जारी आहे, एकमेक एकमेकांला दुःख देण्याला कारणीभूत झाले आहेत ! (अशी स्थिती पाहून देशबंधु सन्मार्ग-गामी व विश्वासु कधीं बनतील आणि ही सर्वत्र पसरलेली उदासीनता कधीं नाहीशी होईल याचा अंदाजच बांधितां येत नाही !

देशस्थिति.

(शा. वि.)

मैत्री मित्रजनीं नसेचि उरली बंधूंमध्ये बंधुता ।
 द्वेषातें भरतें असेचि चढलें ओहोट प्रेमा अतां ॥
 दुष्टांच्या मतिच्या कळ्या उगवुनी येई तयातें भर ।
 घाणेरी फुलल्या असें क्षणभरी वाटे मना भूवर ॥ १ ॥
 लोकांच्या भरती सभा उठतसे सर्वत्र कोलाहल ।
 व्याख्यानांवरि सर्व भार दिधला हो चित्त चिंताकुल ॥
 उक्तीशीं बहुधा कृती परिजनीं व्यस्त प्रमाणावरी ।
 निर्माल्यासम निष्फळा सतत ती होते जगीं वैखरी ॥ २ ॥
 सत्याला गळफांस लावुनि पुरा पायांतळीं हाणिती ।
 अंगीं जो व्यभिचार फार मुरला कोणा न त्याची क्षिती ॥
 दीनातें छळिती परंतु वरती सच्चेपणा दाविती ।
 हा हा दुःखद ! फार वाढत असे चौफेर देशस्थिती ॥ ३ ॥
 खोटी बुद्धि विचार दुष्ट पसेरे छाया तमाची जनीं ।
 भूतांच्या परिपीडनें मनुज हा आनंद मानी मनीं ॥
 हे प्यारे, मम देशबांधव ! अतां न्याहो स्थिती ही लया ।
 सौंदर्ये विभवे यशें स्वकृतिनें संभूषवा आलया ॥ ४ ॥

स्वामींनीं केलेल्या देशस्थितीच्या किंबहुना जगताच्या ह्या निरीक्षणांत रामदासांची खोलदृष्टि दिसून येते. याप्रमाणें निव्वळ तात्विक विचार करून स्वामी थांबले नसून त्यांनीं भारतवर्षाच्या धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक, शैक्षणिक इत्यादि स्थितींचें सूक्ष्म अवलोकन करून त्यांतील दोष व गुण आणि अवनतीचीं खरीं कारणें यांची फारच सूक्ष्म चिकित्सा केलेली आहे. या सर्वांचा विचार करण्याचें हें स्थळ नसल्यामुळें स्वामींच्या विचारसरणीचें फक्त दिग्दर्शन करून 'भारताच्या वतीनें अमेरिकेस विज्ञप्ति' ह्या स्वामींच्या व्याख्यानाचें मनन करण्याची विनंति वाचकवर्गाला करितों.*

(१) राजकीय औद्योगिक स्थितीचें निरीक्षण:—

“ या देशांतील तीस कोटी लोकांचा विलायतेंतील न्यायसभेंत एकही प्रतिनिधि नाहीं.....मोठमोठ्या पगाराच्या नोकऱ्या जाति व धर्म यांच्या अनुरोधानें देण्यांत येत असल्यानें जातिद्वेषाला एकप्रकारें उत्तेजन मिळतें. ....सध्यांची राजकीय परिस्थितीच अशी आहे कीं, तींत स्वातंत्र्याची प्रवृत्ति लोकांच्या अन्तःकरणांत मुळें धरूं शकत नाहीं. ”

“ देशांतील सर्व प्रकारच्या कला, हुन्नर आणि उद्योगधंदे पार बसले !... ..इंग्लंडांतील भांडवलवाल्यांना अधिक समृद्ध करण्याकडेच मुख्यतः आमच्या औद्योगिक शिक्षणाचा व प्रवृत्तीचा उपयोग होत आहे. हिंदुस्थानांतील सर्व मोठमोठाले कारखाने व व्यापारी संस्था इंग्रजी व्यापाऱ्यांच्या हातांत आहेत. हिंदी व्यापारी हे नांवाचे व्यापारी असून यूरोपांतील व अमेरिकेंतील धनाढ्य व्यापाऱ्यांचे ते हस्तक किंवा दलाल आहेत. ”

(२) धार्मिक व सामाजिक स्थितीचें निरीक्षण:—

“ भूगोलाच्या दृष्टीनें नव्हे, तर बौद्धिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक दृष्टीनें आमचा हिंदुस्थान देश एकेकाळीं साऱ्या जगाचें शिरोभूषण होता. तथापि आतां त्याला त्रिदोष झाला आहे. (राजकीय, सामाजिक व धार्मिक दुःख)

* स्वा. रा. भाग ११ फडकेकृत पहा.

वर्णव्यवस्था व जातिभेद ह्यामुळे देशाचें अकल्याण झालें नसून त्यांच्या देव्हान्याचें जें स्तोम माजविण्यांत आलें त्यामुळें झालें. धार्मिकविधि आणि आचार यांच्या ठिकाणीं वेडगळणासुळें होणारें राष्ट्रांतील प्रेमाचें केंद्रिभवन, समारंभ व उत्सव यांच्यासारख्या धर्माच्या बाह्य अंगाच्या ठिकाणीं अज्ञानजन्य अंधविश्वास आणि वर्णव्यवस्थेच्या विपर्यासासुळें परिस्थितीच्या ठिकाणीं आलेला धट्टपणा, या कारणांसुळें जातिद्वेष, जातिमत्सर आणि पक्षाभिमान इत्यादि दुर्गुण राष्ट्रांत उत्पन्न झाले असून त्यांची तीव्रता इतकी बेसुमार वाढली आहे कीं, सर्वांचीं अन्तःकरणें एकवटून एकोप्यानें व एकदिलानें कोणतेंही काम होणें अशक्य झालें आहे.....हिंदुस्थानांत येणारे ख्रिस्तीधर्म प्रचारक हिंदूंच्या गृहसौख्यांत फुटीचें विष कालवितात; व लोकांना आपल्या कळपांत ओढून हिंदुस्थानांत आर्धांच बेसुमार झालेल्या जातींत एका ज्ञव्या जातीची भर टाकतात. हे वाटलेले हिंदू प्रायः आपल्या हिंदुवांधवांचे कट्टे शत्रू बनतात. ह्या धर्मप्रसारक मंडळांच्या उद्योगासुळें तरुण मुलांची आईवापांपासून ताटातूट होते. पत्नीचा पतीपासून वियोग होतो. अशा रीतीनें हिंदुलोकांच्या अन्तःकरणांना घरे पाडण्यांत, धर्मावर निष्कारण हल्ले करण्यांत आणि अप्रबुद्धि तरुणांच्या कोंवळ्या मानेवर ख्रिस्तीधर्मातील वेडगळ समजुतीचें जोखड अडकविण्यांत तुमच्या भूतदयेनें प्रेरित होणाऱ्या प्रयत्नांचें पर्यवसान होतें.....

(३) शैक्षणिक स्थितीचें निरीक्षणः—

लोकांची नीति सुधारण्यास त्यांना खरें ज्ञान—जिवंतज्ञान शिकविणें जरूर आहे. सत्याचें यथार्थज्ञान करून देण्याचीच हिंदुस्थानांत अत्यंत जरूरी आहे. हिंदुस्थानांतील दैन्य उद्योगधंद्यांच्या शाळांनीं नाहींसें होणार नाहीं. उच्चवर्णांच्या लोकांबरोबर मागासलेल्या जातींतील लोकांनाही शिक्षण देऊन त्यांना सुसंस्कृत करणें, स्वाधीनतेची तेजस्वीवृत्ति त्यांच्या ठिकाणीं निर्माण करणें, तसेंच सत्याच्या ज्ञानानें येणारें औदार्ययुक्त सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न करणें, ह्या गोष्टींची आजच्या परिस्थितींत विशेष जरूरी आहे. खऱ्या ज्ञानाचा प्रसार हीच आमची तात्काळीक व महत्वाची गरज आहे. हिंदुस्था-

नांत दिलें जाणारें शिक्षण अगदीं कुचकामाचें आहे. कला शिकविणाऱ्या विद्यालयांतून (" आर्ट्स कॉलेजेस ") तत्वज्ञानासारखीं रुक्ष शास्त्रें शिकविण्यांत येतात. पण व्यवहारोपयोगी एकही शास्त्र शिकविण्यांत येत नाही....

अशा रीतीनें देशस्थितीचें निरीक्षण केल्यावर ही स्थितीसुधारण्याला काय उपाय योजावे तेही त्यांनीं जनतेपुढें ठेविलें. त्यामध्ये मुख्य तीन तत्वांचीं रोपें जनतेच्या मनांमध्ये वाढीस लावावयाचा स्वामींचा विचार होता, व तो पुष्कळांशीं साध्यही झाला. (१) ऐक्य व राष्ट्रीयत्वाची भावना. (२) शिक्षण आणि (३) युगधर्माप्रमाणें वागण्याची प्रवृत्ति. हीं तीन तत्वे जनतेमध्ये बीजरूपानें होतीं. तीं पूर्णपणें ओळखून त्यांची जोपासना करून त्यांना वाढीस लावून त्यांचीं सुंदर रोपें तयार करण्याचें काम स्वामींनीं केलें. राष्ट्रीयमनाचें पृथक्करण करून त्याच्या ठिकाणीं बीजरूपानें राहणाऱ्या भावनांना वाढीस लावणें यांतच स्वामींच्या देशभक्तीचें, पुढारीपणाचें आणि सूक्ष्मदृष्टीचें वैशिष्ट्य आहे. प्रजाजन मनोभूमीच्या रुक्षत्वाबद्दल अगर दोषपूर्णत्वाबद्दल यत्किंचितही कुरकुर न करितां खडकाळ व नापीक जमिनीची लोण्यासारखी मऊ व सुपीक जमीन वनविण्यांत स्वामींच्या कार्याचें रहस्य भरलें आहे.

हिंदुस्थान हें एक खंड असून त्यामध्ये जाति, धर्म, पंथ आणि भाषा यांची विलक्षण विविधता भरलेली आहे. या विविधतेमुळेच राष्ट्रतिहासाला गांधळाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे, असें स्वामींना कधींही वाटलें नाहीं. तर उलटपक्षीं या विविधतेमुळे राष्ट्रतिहासाला अद्भुत व रम्य स्वरूप प्राप्त झालें आहे असेंच स्वामींचें मत दिसतें. या तऱ्हेचें प्रतिपादन स्वामींनीं केल्यामुळेच पाश्चात्यांच्या हिंदुस्थानविषयक दोषैकदृष्टीमध्ये चरचरीत अंजन पडलें. स्वार्थपरिणामी भेदनीतीला जोराचा तडाका बसला, आणि हिंदुस्थानाकडे पहातांना लावण्याचे जुने उपनेत्र टाकून देऊन नवीन लावणें पाश्चात्यांना अवश्य वाटूं लागलें. ' सुशिक्षित जगाला आर्यभूचें आध्यात्मिक ऋण ' व भारताच्या वतीनें अमेरिकेस विज्ञप्ति '

या दोन व्याख्यानांचे द्वारे केलेल्या स्वामींच्या कार्याकडे तरुणभारताच्या परराष्ट्रीय वकिलाच्या कामगिरीच्या दृष्टीने पाहिल्यास [अशा दृष्टीने स्वामी-कडे व त्यांच्या कार्याकडे पाहणे ह्याज्ये त्यांची व त्यांच्या कार्याची किंमत कमी लेखण्यासारखे आहे] त्यांची कामगिरी, स्वामी विवेकानंदांची कामगिरी जमेस न धरिल्यास, अद्वितीय होती, असे पश्चिमेकडील व पूर्वेकडील परराष्ट्रीय वकिलांच्या कार्याचा इतिहास पाहिल्यास पटल्याशिवाय राहणार नाही. असो. यानंतर स्वामींनी भारताद्वाराकरिता केलेल्या विधायक सूचनांचा विचार करू.

(१) ऐक्य व राष्ट्रीयत्वाची भावना.

आपण सर्व एकाच राष्ट्राचे घटक आहो, व आपणां सर्वांची उन्नति एकाच परिस्थितीवर अवलंबून आहे. ही भावना राष्ट्रांतील प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणांत बाणून गेली पाहिजे, सुदैवाने आज ही भावना थोड्याफार प्रमाणाने लोकांच्या गर्दीं उतरत चालली आहे. तथापि ही राष्ट्रीय ऐक्याची व परस्परांमधील भ्रातृभावाची कल्पना अद्याप बाणावी तशी बाणली नाही. जातीजातींमधील द्वेषभाव, धर्माधर्मांमधील व पंथांपंथांमधील विरोध व द्वेषभाव हा राष्ट्रीयधर्मबुद्धीच्या अभावाचाच परिणाम असून या विरोधांत राष्ट्रांतील अफाट शक्तीचा विनाकारण व्यय होत असून परकीयांच्या आपमत्तलवी भेदबुद्धीला धिंगाणा घालण्यास पुष्कळ वाव सांपडतो ही गोष्ट स्वामींच्या दृष्टीस येतांच त्यांनी ' ज्या मुद्यावर आपणां सर्वांचे ऐक्य होऊं शकते; तेवढेंच मुद्दे घेऊन त्यांच्यावरच आपले सर्व सामर्थ्य खर्च करूं या. ' असा मननीय व अनुकरणीय उपदेश केला. हा उपदेश जितक्या लौकर आमच्या आचरणांत प्रतिबिंबित होईल. तितकी आमची राष्ट्रीय प्रगति लौकर होईल हें खास. या प्रकारचे आचरण सर्वांकडून व्हावे म्हणून स्वामींनी प्रथम सर्वांची अंतःकरणे आपल्याकडे ओढून घ्या ' हा उपदेश केला.

भारतवर्षातील चातुर्वर्ण्यरचना हीच भारताद्वाराच्या मार्गातील मोठी धोंड आहे हें निखालस खोटे व लुचेगिरीचे तत्व सर्व पाश्चात्यांनी तरुण भारत-

पुत्रांच्या मनांवर ठसविण्याचे यशस्वी प्रयत्न केले होते. यास्तव पुष्कळ परप्रत्ययनेयबुद्धीच्या मूढ भारतवासीयांनीं या रचनेविरुद्ध पुष्कळ काहूर माजविले. अद्यापीहि ह्या खोट्या कल्पनेचा वडावा तसा निरास झालेला दिसत नाही. यामुळे स्वामींना चातुर्वर्ण्य हे राष्ट्रोद्धाराला, राष्ट्रीय-हिताला मुळींच विघातक नसून उलट पुष्टिकारक आहे ही गोष्ट सिद्ध करणे भाग पडले. व्यवसाय विभागणीशिवाय समाज चालणे अशक्य, यामुळे प्रत्येक राष्ट्रांत वर्णव्यवस्था कोणत्या ना कोणत्या रूपाने असतेच. त्याप्रमाणे आर्यांचीहि वर्णव्यवस्था आहे. परंतु आर्यांनीं वर्णव्यवस्थेला जें शास्त्रीय स्वरूप दिलें तें मात्र जगांतील इतर राष्ट्रांमध्ये दिसून येत नाही. समाजव्यवस्थेच्या या वर्णाश्रमधर्माच्या विशेष रचनेमुळे आमचा समाज सुयंत्रित चालला आहे. प्रथम चातुर्वर्ण्याची विभागणी गुणकर्मानुसार उत्पन्न झाली. व पुढे कालमानाने चार वर्णांतून अनेक जाति व पोटजाति उत्पन्न झाल्या. व्यवसाय विभागणीचे तत्व जातीमध्ये कायम असल्यामुळे निरनिराळ्या जातींमधील गुणांची हळुहळू उत्क्रान्ति होऊन एकंदर राष्ट्राचे हित होते. जोपर्यंत भिन्नवर्णांमध्ये अगर जातीमध्ये प्रेमभाव नांदत असतो, तोपर्यंत या वर्णविशिष्ट अगर व्यवस्थेमुळे राष्ट्रीय प्रगतीचे पोषण होते. यामुळे जातीजातींमधील वैमनस्ये नाहीशी होणे अवश्य आहे. परंतु सर्व जातीभेदच कृत्रिम उपायांनीं नाहीसा करण्याचा प्रयत्न केल्याने राष्ट्राची प्रगति न होतां, उलट ते अधोगतीलाच जाईल, ही गोष्ट स्वामींनीं ठिकाठिकाणीं प्रतिपादन केली आहे. याच चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमुळे समाजातील विघातक ईर्ष्या व चढाओढ नाहीशी होते, संपत्ति व श्रम यांचा झगडा संभवतच नाही, आणि प्रत्येकाला आत्मोद्धार व राष्ट्रोद्धार करण्यास भरपूर सत्रड मिळते. *

* याचप्रकारचे विचार 'राधा कुमुद मुकर्जी' यांनीं 'Western Communism and Eastern Classicism', 'पाश्चात्य समाज व पौरात्य वर्णव्यवस्था' या नांवाचा 'मॉडर्न रिव्ह्यु' आक्टोबर सन १९२१ मध्ये लेख लिहून प्रदर्शित केले आहेत. ते पहावे.

(२) सार्वत्रिक शिक्षण.

हिंदुस्थानांत साक्षरता अत्यल्प प्रमाणांत आहे. बहुजनसमाज निरक्षर आहे. ही गोष्ट हिंदुस्थानच्या अवनतीच्या अनेक कारणांपैकीं अत्यंत महत्त्वाचें कारण आहे. व ही शोचनीय स्थिति नाहींशी करण्याकरितां सार्वत्रिक शिक्षण प्रसार होणें जरूर आहे. परंतु ज्या शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र व्हावा अशी स्वामींची इच्छा होती तें शिक्षण कोणत्या प्रकारचें असावें, ह्याबद्दल स्वामीचें शिक्षणाचें ध्येय व शिक्षणाची व्याख्या पाहिल्यास ते खरे खरे तज्ज्ञ होते असेंच कबूल करावें लागतें.

शिक्षणाचें ध्येय व व्याख्या:—‘ स्वातंत्र्य हेंच शिक्षणाचें ध्येय शिक्षणानें स्वाधीनता येत नसेल तर त्या शिक्षणाला धिक्कार असो ’ !

‘ लोकांची नीति सुधारण्याकरितां त्यांना खरें ज्ञान-जिवंत ज्ञान शिकवणें जरूर आहे ’

‘ देशांतील साधन सामग्रीचा योग्य उपयोग करून घेण्याचें सामर्थ्य आंगीं वाणणें हाच शिक्षणाचा खरा हेतु आहे. ’

‘ लोकांना आध्यात्मिकज्ञान द्या व त्यांचें अज्ञान नाहींसें करा. ’

‘ निरनिराळे देश पहाणें हें स्वतःच एक शिक्षण आहे. ’

‘ सर्वात्मभावाच्या दिव्य चक्षूंनीं सर्व वस्तूंकडे पहाणें हाच खऱ्या शिक्षणाचा अर्थ:—

यावरून स्वामीचें शिक्षण एकांगीं नसून ‘ श्रेयस् व प्रेयस् ’ हीं दोन्हीही प्राप्त करून देणारें आहे असें ठरतें.

शिक्षण देण्याची रीत:—‘ बहुजनसमाजाला सुशिक्षित करण्याचा भगदीं जवळचा व साधा उपाय हाटला ह्मणजे हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रांची स्थिति सुधारणें हा होय. उपयुक्त ज्ञानाचा प्रसार करणारीं नवीं नवीं पत्रें

काढा आणि जुन्यांत योग्य त्या सुधारणा करा. पण ही पत्रे देशी भाषेत असू द्यात; ह्यणजे स्त्रियांना व बहुजनसमाजाला त्यांचा उपयोग होईल.*

शाळांची आवश्यकता नाही, धंदेशिक्षणाची बिलकूल जरूरी नाही असे स्वामींचे मत असल्याचे वाटण्याचा संभव आहे. पण तशी गोष्ट मुळीच नाही. हें त्यांच्याच उद्गारावरून स्पष्ट होत आहे.

‘ हिंदुस्थानांतील दैन्य उद्योगधंद्याच्या शाळांनी नाहीसे होणार नाही. परंतु उच्च वर्णांच्या लोकांबरोबर मागासलेल्या जातींतील लोकांनाही शिक्षण देऊन, त्यांना सुसंस्कृत करणे, स्वाधीनतेची तेजस्वीवृत्ती त्यांच्या ठिकाणी निर्माण करणे, तसेच ज्ञानाने येणारे औदार्ययुक्त सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न करणे, ह्या गोष्टींची आजच्या परिस्थितीत विशेष जरूरी आहे. खऱ्या ज्ञानाचा प्रसार हीच आमची तात्कालिक व महत्वाची गरज आहे. ज्या सर्वांग संपूर्ण शिक्षण पद्धतीचा राम पुरस्कार करीत आहे, तीत धंदेशिक्षणाचाही समावेश होतो. परंतु केवळ उद्योगधंद्याच्या शिक्षणाने आमचा कार्य-भाम होणार नाही तर धंदेशिक्षणाहून अधिक श्रेष्ठ अशा तेजस्वितेची व बाणेदारपणाची आमच्या हिंदुराष्ट्राला सध्यां विशेष जरूरी आहे.

अशा रीतिने ज्ञानप्रसाराच्या कार्याप्रीत्यर्थ आपणांस वाहून द्या व सर्व लोकांमध्ये राष्ट्रीय भावना जागृत करा असा स्वामींचा तरुणांस कळकळीचा उपदेश आहे.

* रशियांत जी राज्यक्रान्ती झाली तिच्या विधायक कामगिरीपैकीं त्वरित फलदायी शिक्षण पद्धति ही महत्वाची आहे. या पद्धतीचे आधारस्तंभ स्वामींनीं सुचविले तसेच आहेत. निवळ शाळा काढून शिक्षणाचा व्हावा तितका लवकर प्रसार होत नाही. हें जाणूनच देशी भाषेतील वर्तमान पत्रांची वाढ व प्राथमिक शाळांतूनही त्यांचा प्रवेश करणे ह्याचा अवलंब तेथील शिक्षणपद्धतीं केल्यामुळे फारच थोड्या अवधींत बहुजन-समाज सुशिक्षित झाला आहे.

(३) युगधर्माप्रमाणें वागण्याची प्रवृत्ति.

भारतोद्धाराचा जो मार्ग स्वामींनीं आपल्या सर्व व्याख्यानांतून प्रतिपादन केला आहे, तो ह्याटला ह्याणजे अध्यात्मज्ञान व पाश्चात्य भौतिक शास्त्राचें अध्ययन यांचा मिलाफ करणें हा आहे. स्वामी म्हणतात श्रुतीचें दिव्य सिद्धांत आपलेसे करून घ्याच, परंतु त्या बरोबरच पाश्चात्यांच्या भौतिक शास्त्रांचेही ज्ञान संपादन करा. कारण राष्ट्रांच्या चढाओढींत नुसत्या एकतर्फी ज्ञानानें तुमचा टिकाव लागणार नाही. स्वामी म्हणतात:—

फेळं अतवारं ऋषियो मुनियो के ।

ऋषी तुमको नहीं बना सकते ॥ १ ॥

वक्तथा और, औरही दिन थे ॥ २ ॥

जिस्म उनके थे जो उन्हींके थे ।

वह तुम्हारे नहीं कभी होंगे ॥ ३ ॥

नकल मत कीजिये फेले बेरू नी ।

आत्मा एकही है अंदरूनी ॥ ४ ॥

भावार्थ:—प्राचीन ऋषी व मुनी यांनीं आचरिलेले विधी व केलेलीं कर्मे हीं तुम्हांला ऋषीपद प्राप्त करून देणार नाहींत. (कारण) तो कालच निराळा होता, जीं त्यांचीं शरीरे होतीं तीं तुमचीं कधींही होणार नाहींत. (म्हणून) निव्वळ बाह्यकर्माची नकल करूं नका, कारण अन्तस्थ आत्मा एकच आहे. याकरितां:—

डूबा तारा तुम्हारा पूरब को ।

ब्रह्म विद्याचली है यूरोप को ॥ ५ ॥

हिंद मज्जु बना है दिवाना ।

तलमलाता है मिसले-परवाना ॥ ६ ॥

भावार्थः— तुमचा तारा (उज्ज्वल ज्ञान) अस्तमान झाला. व ब्रह्म-विद्या यूरोपांत चालली. हिंदवासी मज्जुन प्रमाणें दिवाणे होऊन पतंगाप्रमाणें तळमळत आहेत.

ही स्थिति नाहीशी होण्याकरितां स्वामी उपाय सांगतातः—

ब्राह्मणो ! आप सीख लो विद्या ।

फिर यह घर घर फिरो पढाते जा ॥ ७ ॥

जबरसे कैहरसे, मुहूर्बतसे ।

ज्ञान दीजे उन्हें मुर्बतसे ॥ ८ ॥

भावार्थः— अरे ब्रह्मविदानों, तुम्ही ती विद्या शिका, व नंतर घोघर फिरून त्या विद्येचें दान करा, सर्वांना शिकवा. हें दान जवरीनें, रागानें, प्रेमानें व नम्रतेनें कसेही या. पण हें ज्ञानदान तुम्ही कराच.

असें करण्याचीं कारणें सांगतातः—

गंगा हर वखत बेहती रहती है ।

साफ निर्मल जभी तो रहती है ॥ ९ ॥

शिवाय

वकत देखो समयको सिंभालो ।

जात कायम हो, काया पलटा लो ॥ १० ॥

१ पूर्वेकडे. २ मज्जुन व लैली हीं दोघें अरबस्थानांतील नेज्द शहरीं शेजारीं रहात असत. त्यामुळें लहानपणींच त्यांचें एकमेकांवर प्रेम बसलें. हें लैलीच्या बापाला न आवडून त्यानें तिचें लग्न दुसऱ्या एका तरुणांशीं लाविलें. हें समजतांच मज्जुन वेडा झाला. लैलीलाही तो विवाह पसंत न पडून ती लवकरच ' मयत ' झाली, ही वार्ता ऐकून मज्जुन मूर्च्छित होऊन पडला, तो पुन्हां उठला नाही. यावरून मज्जु म्हणजे ' प्रेमवेडा ' असा अर्थ झाला. (जन्म-वेडेपणा). ३ पतंगाप्रमाणें. ४ जबरदस्तीनें. ५ रागानें. ६ प्रेमानें. ७ नम्रतेनें. ८ तेव्हां. ९ राखा, संभाळा.

भावार्थः— गंगा नेहेमीं वहात असल्यामुळेच तिचे पाणी स्वच्छ रहाते. (शिवाय) प्रस्तुत परिस्थितीकडे लक्ष द्या व वेळ मारून न्या. (असें करितांना) बहिरंग (देह) मात्र बदलावे लागेल (पण) अंतरंग (आत्मा) कायमचा राहिल. ' बदला किंवा मरा ' ही निसर्गाची इषारत सदैव मनांत वागवून उपनिषद् ज्ञानावरोबरच पाश्चात्यांच्या आंगांत मुरलेले भौतिक शास्त्रांचे व कालांचे ज्ञान आपलेसे करण्यांत कसून करूं नका. ... .. भूतकाल व वर्तमानकाल यांमधील योग्य, हितावह व आवश्यक अशा सर्व तत्वांचे ग्रहण करून तुम्ही आपली उन्नति करून घेतली पाहिजे. अशी रामाची तुम्हाला आज्ञा आहे. '

देशोद्धाराकरितां कोणकोणत्या गोष्टी केल्या पाहिजेत याचे दिग्दर्शन स्वामींच्या शब्दांनीं झाले. पण या बाबतींत खुद्द स्वामींनीं विधायक अशी कोणती कामगिरी करण्याचा प्रारंभ केला होता व तसें करण्याला त्यांच्या अंगी योग्यता तरी होती काय ? आणि असल्यास ती त्यांनीं कशी कमाविली ? या गोष्टींचा ओझरता निर्देश करून स्वामींच्या पुढच्या दर्शनाला जाऊं.

भारताच्या उणीवा भरून काढण्यासाठीं स्वामींनीं ' चैतन्यमठ ' या नांवाची एक संस्था स्थापण्याचा विचार केला होता आमच्या सुदैवाने ते जिवंत राहिले असते तर खुद्द त्यांच्या पुरस्काराने उपरिनिर्दिष्ट संस्था केवढी कामगिरी करते तेंही दिसले असतें. पण आमचे दुदैव पुढे उभे राहिले ! या संस्थेमार्फत कोणता कार्यक्रम उरकावयाचा होता याची माहिती स्वामींनीं दिली आहे (ती ' स्वामी रामतीर्थ भाग ११ फडकेकृत ' यांत पहावी पान १६७.) स्थलसंकोचास्तव तिला येथे अवकाश देतां येत नाहीं.

स्वामींनीं जो भारतोद्धाराचा उपदेश लोकांना केला, त्याकरितां त्यांनीं केवढी तपश्चर्या केली होती व त्यांचा निश्चय केवढा दांडगा होता हे त्यांच्याच शब्दांनीं पाहूं.

इ. स. १९०५ नंतर, स्वामी पुष्कर (अजमीर) तीर्थाला गेले होते. तेथून त्यांनीं जीं पत्रे पाठविलीं त्यांपैकीं एकांत ते ह्यणतातः--

“ स्वदेशांतील लोकांच्या ठिकाणीं अद्भुत शक्ति व सामर्थ्य उत्पन्न करण्याकरितां प्रथमतः ही अद्भुत शक्ति मला स्वतःलाच संपादन करणे जरूर

आहे.....शुद्ध कामांबद्दल नसती धांदल व गाजावाजा न करितां मातृभूमीची खरी व टिकाउ सेवा करणें असेल, देशाच्या खरोखर उपयोगी पडावें असें मनांत असेल, तर हें महत्कार्य करण्यासाठीं संपूर्णशक्ति स्वतः प्राप्त करून घेणें जरूर आहे.....सध्यां या ठिकाणीं आमचीं व पाश्चात्यांचीं शास्त्रें यांचा मी अभ्यास करीत आहे. त्यांवर स्वतंत्र रीतीनें विचार करून सत्यान्वेषण करीत असतो. —अशा रीतीनें अविरत परिश्रमानें मी जें साध्य करणार आहे, तें लोकांना समजावून देऊन त्याचा अनुभव घेण्याचा व तें आचरणांत आणण्याचा त्यांना उपदेश करण्याकरितां मी लवकरच प्रगट होणार आहे.... ”

हें पत्र फारच मोठें असल्यामुळें सर्वच उद्धृत करितां येत नाही. तथापि त्याचबरोबर त्यांतील कोणता भाग वगळावा हेंही समजत नाही. इतकें तें महत्त्वाचें आहे.* या उताऱ्यावरून स्वामींच्या आंगचीं योग्यता, त्यांची तपश्चर्या, लोकनायकाचा अधिकार, व त्यांच्या आंगचीं लोकोत्तर शक्ति, या सर्वांची मुद्देसूद कल्पना येईल.

आतां देशोद्धाराकरितां स्वामींनीं केवढी हिंमत बांधिली होती हें पाहूं.

(राग-जंगला, ताल-चलन्त.)

हम रूखे टुकडे खाएंगे । भारतपर वारे जाएंगे ॥ १ ॥

हम सूखे चने चबाएंगे । भारतकी बात बनाएंगे ॥ २ ॥

हम नंगे उमर बित्ताएंगे । भारतपर जान मिटाएंगे ॥ ३ ॥

सूलापर दौडे जाएंगे । काटोंको राख बनाएंगे ॥ ४ ॥

हम दर दर धक्के खाएंगे । आनंद की झलक दिखाएंगे ॥ ५ ॥

सब रिश्ते नाते तोड़ेंगे । दिल इक आत्मसंग जोड़ेंगे ॥ ६ ॥

सब विषयोंसे मुहं मोड़ेंगे । सिरेसब पापोंका फोड़ेंगे ॥ ७ ॥

* स्वा. रा, भाग १२ पृष्ठ १२९ पहा. १ ओंवाळीत. २ खाईन. ३ घालवीन. ४ प्राण. ५ देईन. ६ सुळांवर, निखाऱ्यावर. ७ नातेवाईक.

भावार्थः—मी कोरडे तुकडे खाऊन राहीन, पण भारतमातेचें महात्म्य चाढवीन, व त्याकरितां स्वतःचे प्राण अर्पण करीन. स्वतः सुखे चणे खाऊन राहीन, पण भारतवर्षाचें नांव करीन.

फाटक्या चिंधानें सारें आयुष्य कंठीन, पण स्वदेशावरून जीव ओंवाळून टाकीन, जळजळीत निखाऱ्यांवरून धांवत जाईन; व फाट्यांना राखेप्रमाणें मऊ करीन. अनादर होत असला, थपडा मिळत असल्या तरी (विषाद न मानितां) मी आनंदच व्यक्त करीन. सारीं नातींगोतीं तोडून टाकून एका अत्म्याच्या ठिकाणीं चित्त जडवीन. सर्व विषयांपासून मन परावृत्त करून 'सर्व पापांचें डोकेंच फोडून टाकीन.' केवढा प्रणय, व सत्याग्रह हा !

देशभक्ति (वरील कवितेचें रूपांतर).

(उपजाति).

मी कोरडी भाकर खाउनीयां । किंवा चणे नीरस सेवुनीयां ।
 प्राणांसही अर्पुनि वा प्रसंगीं । ही हिंदू नेहन कीर्तिरंगीं ॥ १ ॥
 चिंधीविना कंठिन जीविताला । ओंवाळुनी टाकिन आपणांला ।
 अग्नीमध्ये ही करीन प्रवेश । नेईन मी उन्नतिला स्वदेश ॥ २ ॥
 गृहीं गृहीं अ.दर नाहिं झाला । शिवेल ना दुःख तरी मनाला ।
 आत्मस्वरूपां जडवीन चित्त । जेणें मनाचें खवळेन पित्त ॥ ३ ॥
 आनंद मानीन सदा मनांत । रमेन केव्हां नच संसृतींत ।
 तोडीन मी बंधनभाव सर्व । हरीन सारा मग पापगर्व ॥ ४ ॥

देशभक्तीचा कडेलेट यापेक्षां अधिक कोठें उरला ? खरा सत्याग्रह यापेक्षां कोठें आहे ? असे देशभक्त थोडे, हातांच्या बोटांवर मोजण्याइतकें कां होईना, हिंदुस्थानांत आज निपजत आहेत ही भावी स्वातंत्र्याची सुचिन्हेंच होत. स्वामींनीं ज्या वायुमंडलाच्या लाटा तेव्हां उत्पन्न केल्या होत्या त्या आज इष्ट फलदायी होत आहेत. ही आनंदाची गोष्ट आहे.

(राग-परजःताल-गज्जल.)

गर्चि कुतबे जगहसे टले तो टल जाये ।
 गर्चि वैहरँ भी जगत्की दुमसे जल जाये ॥
 हिमालय बाईकी ठोकरसे गो फिसल जाये ।
 और आफतावभी कब्जे-उरूज टलँ जाये ॥
 मगर न साहवे-हिंमतका हौसलँ टूटे ।
 कभी न भूलेसे अपनी जँबीपर बल आये ॥

भावार्थः—अथवा ध्रुवतारा स्थानभ्रष्ट होईल, समुद्र काजव्याच्या प्रकाशाने जळून जाईल, हिमालयपर्वत वाऱ्याच्या सगाट्याने ढांसळेल, अथवा सूर्यसुद्धा उदय पावतांच अस्त पावेल; परंतु धैर्यवान् पुरुषाची हिंमत कधीही कमी होणार नाही; व चुकूनही अशा धीरोदात्त पुरुषाची मान दुःखाने, भीतीने अगर निराशेने वांकत नाही. अशी अतुल हिंमत धारण करणाऱ्या रामाच्या स्वदेशभक्तीचे वर्णन या लेखकाच्या हातून होतच नाही !

(कवितेचे रूपांतर)

देशभक्ताचा निश्चय.

(शा. वि.)

स्थानभ्रष्ट कदापि निश्चल जरी होईल ताराध्रुव
 की खद्योत निजानळें सकळही जाळील अविध ध्रुव ।
 वाऱ्याने हिमवान् ढळेल उदयीं जाईल अस्तारवी ।
 धीरोदात्त परी नृसिंह न भये ग्रीवा जर्गी वांकवी ॥ १ ॥

स्वदेशभक्ताची पात्रता ठरवितांना स्वामी ह्मणत “ सत्यप्रेमाने अन्तःकरण भरून गेलें आहे असा मनुष्य कोणत्याही कलेंत प्रवीण

१ अथवा. २ ध्रुवतारा. ३ समुद्र. ४ काजबा. ५ प्रयाश. तेज. ६ वायू. ७ ढांसळेल. ८ सूर्य. ९ सूर्योमयापूर्वी. १० अस्तास. ११ परंतु. १२ धैर्यवान् पुरुष. १३ हिंमत. १४ मस्तकावर.

नसला तथापि थोडीवहुत देश सेवा करू शकेल.' हे शब्द देशसेवा करणाऱ्यांनीं मनन करण्यासारखेच आहेत.

रामदृष्टि.

स्वदेशभक्तीसंधंधानें रामाची दृष्टि काय होती ती त्यांच्याच शब्दांनीं पाहूं—

“ राष्ट्रीयत्वाची जिवंत भावना सर्व लोकांच्या अन्तःकरणांत उदित करण्याचे कामीं हिंदुस्थानांतील प्रत्येक सुपुत्रानें प्रत्यक्ष सहाय्य करावें, अशी रामाची इच्छा आहे. बाल्यावस्थेंतून गेल्याशिवाय मुलाला तारुण्यदशा येत नाही. त्याप्रमाणें सर्व राष्ट्रांशीं स्वतःचें तादात्म्य अनुभविल्याशिवाय, आपल्या नसांनसांतून राष्ट्रीयभावनांचें स्फुरण होऊं लागल्याशिवाय, परमात्म तत्वाशीं ऐक्यता होणें शक्य नाही. राष्ट्रीय भावना ही सर्वव्यापी परमात्म भावनेची पूर्ण तयारी आहे. हिंदुस्थानांतील प्रत्येक सुपुत्राचें ठिकाणीं अखिल भरतवर्षाला पहाण्याचा—राष्ट्रीय भावनेचा—अभ्यास करून हिंदमातेचा प्रत्येक सपुत्र राष्ट्रसेवेस सिद्ध होऊं या. हिंदुस्थानांतील प्रत्येक शहर, वृक्ष, पाषाण आणि पशु धार्मिक भावनांनीं पूज्य म्हणून ठरविला गेला आहे. परंतु सकल मातृभूमीलाच उपास्यदेवतेचें स्वरूप देण्याची आतां योग्य वेळ आली नाही काय ? राष्ट्रांतील प्रत्येक अंशावतार अखिल राष्ट्ररूपी पूर्णावताराविषयांच्या दृढभक्तीनें आमचीं अन्तःकरणें भरून सोडो ! दुर्गेच्या पाषाणमूर्तीच्या ठिकाणीं प्राणप्रतिष्ठेच्या विधीनें हिंदुलोक प्रत्यक्ष दिव्यत्व उत्पन्न करू शकतात. हिंदमातारूपी खऱ्या दुर्गेच्या ठिकाणीं राष्ट्रीय जागृतीनें चैतन्य उत्पन्न करून तिचें नैसर्गिक ऐश्वर्य व्यक्त करण्याची ही वेळ नाही काय ? ”

यावरून स्वामींची राष्ट्रीय भावना व पाश्चात्यांची राष्ट्रीय भावना यांत किती महदन्तस आहे. बरें !

(३) वेदान्ती राम.

परमहंस स्वामी रामतीर्थ हे निव्वळ शाब्दिक वेदान्ती, तर्कवादी अथवा रूक्ष तत्ववेत्ते नव्हते. ते ' शास्त्रे परेच निष्णातः ' या वर्गातील वेदान्ती होते.

ते व्यवहारिक वेदान्ती होते. वेदान्त त्यांच्या आचरणांत होता. वेदान्त हा आचरावयाचा असतो. निव्वळ बोलावयाचा नसतो. आणि जो वेदान्त आचरणांत आणील तोच खरा वेदान्ती असें त्यांचें म्हणणें आहे. व तें आपल्या वैदिक धर्माचें रहस्य आहे.

वेदान्त हा स्वामींचा फार आवडता शब्द असून त्याचा त्यांनीं वारंवार उपयोग केलेला आहे, व त्याचा अर्थही फार व्यापक आहे. 'वेदान्त' या शब्दाचा मूलार्थ 'ज्ञानाचा अंत' 'परिपूर्ण ज्ञान' असा आहे, जसें ज्ञान व्यापक तसा त्याचा उपयोगही अति व्यापक आहे. 'वेदान्त' हा शब्द एखादा धर्म, धर्म पंथ, तत्वज्ञानाची शाखा किंवा सांप्रदाय अशा संकुचित अर्थानें स्वामी उपयोगांत आणीत नाहींत. त्यांचा वेदांत सर्वव्यापी व सर्वगामी आहे. त्याचें रहस्य समजावून घेण्याकरितां आपल्याला तात्विक व गूढ अशा तर्क वितर्काच्या भानगडींत शिरण्याचें कारण नाहीं, मतामतांच्या गलबल्यांत, किंवा शब्दजालाच्या गहनारण्यांत घोंटाळ्याची विलकूल जरूरी नाहीं.

स्वामी ज्या व्यापक अर्थानें 'वेदान्त' हा शब्द वापरतात त्याचें उगम-स्थान तरी कोठें आहे हें पाहूं गेल्यास तें वेद व उपनिषदे यांत सांपडतें.

‘ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति पराचैवापराच ॥ ४ ॥
तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदो सोमवेदोऽथर्ववेदः शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं
छन्दो ज्योतिषमिति ॥ अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते ॥५॥ (मुण्डक्यो०)

प्राचीन ऋषींच्या दृष्टीनें सर्व तऱ्हेच्या भौतिक शास्त्रांचा अन्तर्भाव वेद व वेदांगें यामध्ये होतो. परंतु हल्लीं अपराविद्येचें ज्ञान संपादन करून घेण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळे, व तसेंच पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनीं महत्प्रयास करून त्या अपराविद्येची अपूर्व वाढ केली. यास्तव भौतिक शास्त्रांपुरतें त्यांचें शिष्यत्व आपण पत्करिलें पाहिजे. पण त्याचबरोबर ज्या पराविद्येच्या जोरावर अपराविद्यान्तर्गत सर्व शास्त्रांचीं मूलतत्वे प्राचीन ऋषींनीं वेदवेदांगांमध्ये प्रति-पादन केलीं तिचेंही ज्ञान आम्हांस अवश्य आहे असें स्वामी म्हणतात, सारांश, परा व अपरा या दोन्ही विद्यांचें ज्ञान संपादन करणें हा स्वामींचा

वेदान्त होय. याच व्यापक वेदान्ताला स्वामींनीं 'रोखधर्म' 'प्रवृत्तिपर वेदान्त' 'व्यावहारिक वेदान्त' हीं नांवे दिलीं आहेत.

स्वामींच्या वेदान्तावर सर्व जग जें इतकें मोहित होऊन गेलें आहे, त्याचें कारण स्वामींनीं, शंकराचार्यादि अद्वितीय वेदान्त्यांनीं प्रतिपादिलेलाच वेदान्त जुन्या पद्धतीनें न सांगतां नवीन भाषेनें, नवीन उदाहरणांनीं, व्यावहारिक दाखल्यांनीं आणि विशेषतः आधुनिक भौतिक शास्त्रांच्या प्रकाशांत सांगितला हें होय. स्वामींनीं आपला वेदान्त समजावून देतांना 'घटपटादि' पुराण पद्धतीचा आधार घेतला नाही; पण त्यांच्या काव्यांत मात्र ह्या पद्धतीचा ठसा उमटलेला दिसतो. असो यानंतर स्वामींनीं आपला वेदान्त म्हणजे काय हें कसे स्पष्ट केले आहे, म्हणजे वेदान्ताची व्याप्ति कशी ठरविली हें पाहू.

स्वामींनीं आपल्या वेदान्ताच्या व्याख्या जागोजाग निरनिराळ्या शब्दांनीं ठरविल्या आहेत त्या पाहिल्या म्हणजे त्यांच्या वेदान्ताचें स्वरूप लक्षांत येतें.

(१) रोखधर्म हा ज्ञानयुक्त श्रद्धेचा आहे. आणि 'रोखधर्म' हा शब्द प्रवृत्तिपर वेदान्ताचा पर्याय शब्द आहे.

(२) 'अहंभावाला सुळावर चढवून सर्वात्मभावाच्या रूपानें त्याचें पुनरुज्जीवन होणें यालाच प्रवृत्तिपर वेदान्त असें ह्मणतात.' याचीच भक्ति व ज्ञान अशीं दोन निरनिराळीं रूपे आहेत.

(३) 'सर्वांचा आत्मा तोच माझा आत्मा..... मी भरतखंड णाहे; शंकर-शिव आहे' यालाच प्रवृत्तिपर वेदान्त असें ह्मणतात.

(४) स्वऱ्या अध्यात्मिकतेला आम्ही आर्य लोक वेदान्त ह्मणतां.

(५) प्रेम, न्याय आणि स्वतंत्रता या भाषणाचा परिपोष ह्मणजे व्यावहारिक वेदान्त.

(६) हिंदूंच्या व्यावहारिक वेदान्तांत सामाजिक, बौद्धिक आणि नैतिक चावतींत सर्वांना पूर्ण मोकळीक आहे. व तिला प्रेमाचा आधार आहे. हिंदूंचा व्यावहारिक वेदान्त शान्तता आणि स्वतंत्रता, उत्साह, आणि मनोनिग्रह,

दया आणि शौर्य इत्यादि बाह्यतः परस्पर विरोधी मनोवृत्तींची विलक्षण रीतीने सांगड घालून देतो.

(७) स्वाभिमान, स्वावलंबन, आत्मनिष्ठा इत्यादि गुण व्यावहारिक वेदान्तापासून उगम पावतात.

(८) लोकांची आन्दोलनात्मक स्थिति नाहीशी करून आपले स्वाभाविक ऐश्वर्य त्यांना पटवून देणे; स्वाभाविक आणि सापेक्ष विशिष्टीकरणाने अत्यंत स्वाभाविक आणि शाश्वत ऐक्य घडवून आणणे हाच रामाच्यामते कार्यक्षम वेदान्ताचा अर्थ आहे.

(९) वेदान्तामध्ये निव्वळ धर्म व तत्वज्ञान यांचा अन्तर्भाव होत नसून, वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, विद्युच्छास्त्र, रसायनशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र इत्यादि शास्त्रांचाही होतो.

(१०) तळ्यांतील पाण्याप्रमाणे जागच्या जागी आळसांत कुजून न जातां परिश्रमपूर्वक उन्नतीच्या मार्गावर नेटाने पुढे पाऊल टाकणे, वेठीस धरलेल्या बिगाऱ्याप्रमाणे कपाळाला आठ्या घालीत काबाडकष्ट न करतां राजपुत्राप्रमाणे गमतीखातर अहोरात्र परिश्रम करणे, कसें होईल, काय होईल हा हद्दोग अन्तःकरणांतून काढून टाकून मन स्थिर व शान्त करणे, भेदाभेदाचा निरास करून अन्तःकरणांत प्रेमाचे व ऐक्याचे बीजारोपण करणे, प्राचीन चालीरीतीनां डोळे मिटून चिकटून न बसतां परिस्थितीप्रमाणे आचारविचारांना योग्य तें चालन देणे, सहानुभूतीच्या लांबलांब वाता न मारितां, अन्तःकरणांत प्रेमाच्या जिवंत भावना प्रज्वलित करणे; कल्पना सृष्टीत रममाण न होतां प्रत्यक्ष संसाराचे दिव्य काव्य वनविणे, होऊन गेलेल्या ग्रंथकारांच्या प्रमाणरचनांवर भिस्त न ठेवितां स्वानुभवाचे नवे तर्कशास्त्र तयार करणे, निर्जीव प्रमाण वचनां ऐवजीं अन्तःकरणांत स्वानुभवाची जागती ज्योत पेटविणे, हाच व्यावहारिक वेदान्त होय.

याशिवाय व्याख्यानांतून आणखी कित्येक ठिकाणी स्वामींनीं वेदान्ताच्या व्याख्या ठरविल्या आहेत, त्या सर्वांचा समावेश वर उद्धृत केलेल्या व्याख्यांत

होतो. यामुळे त्यांचा विस्तार न वाढवितां स्वामींना वेदान्त कोठे कोठे व्यावहारिक रूपांत दिसे हें पाहिलें ह्मणजे त्यांच्या वेदान्ताची पूर्ण ओळख पटेल.

‘ स्वामींचा वेदान्त हा निसर्ग देवतेच्या रमणीय चेहेऱ्यांत ओतप्रोत भरलेला आहे. उषःकालच्या कोमल प्रकाशांत, गुलाबांच्या मुग्धकलिकेंत, दंव बिंदूंच्या मौक्तिक वृष्टींत, पक्ष्यांच्या मंजुळ लकेऱ्यांत, पावसाच्या सरिंत, तसेंच चराचरांतील यच्चावत् जीवसृष्टींत स्वामींचा वेदान्त व्यापून राहिला आहे, व त्याचें तें आपणांस दर्शन करून देतात. विश्वांतील रम्य, उदात्त आणि चमत्कृतिजनक देखाव्यांत त्यांना जगांतील सर्व धर्म दिसतात. प्रभातकालच्या विकसित कुसुमांमध्ये त्यांना बायचल दिसतें; सायंकाळच्या आकाशमंडलांत चमकणाऱ्या तारागणांत त्यांना वेदांचा प्रकाश दिसतो; व भूतमात्रांच्या नानाविध चरितविलासांन त्यांना कुराण दृग्गोचर होतें. मानवी हृदयकमलाच्या पाकळ्या हीं स्वामींच्या वेदान्तग्रंथांचीं पृष्ठें असून तीं वांचून त्यांचे हृदय ते आपल्याला शिकवितात. उन्नतीकडे जाणारें प्रत्येक राष्ट्र किंवा जाति वेदान्त कृतींत उतरवीत असल्याचें त्यांना दिसून येतें; अधोगतीस जाणारें प्रत्येक राष्ट्र वेदान्तापासून च्युत झाल्याचें त्यांना दिसून येतें; जगांतील प्रत्येक वीर पुरुष, कवी, चित्रकार यांच्या नेत्रांमध्ये वेदान्ताचें तेज चमकत असलेलें स्वामींना दिसून येतें. एखादा समाधानी आणि आनंदी मनुष्य दृष्टीस पडल्यास ‘ हा वेदान्ती चेहरा आहे ’ असें ते ह्मणत. एखाद्या विजयी योध्याला पाहतांच ‘ हा वेदान्ताचा पुतळा आहे ’ अशा आशयाचे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघत. जपानी लोकांचा जीवितक्रम अवलोकिल्यानंतर ‘ हे प्रवृत्तिपर वेदान्ताचे अनुयायी आहेत ’ असें स्वामी म्हणाले. आल्प्ससारख्या प्रचंड पर्वतावरील विकट जागीं चढण्याचें कांहीं अमेरिकन लोकांनीं धाडस केले व कांहींनीं नायगाऱ्यांच्या धबधब्यांतून पोहण्याचें धाडस केले ही बातमी ऐकून ‘ वेदान्ताचें रहस्य अंगांत मुरल्याचा हा परिणाम आहे ’ असे उद्गार स्वामींनीं काढिले. शास्त्रीय शोधांची प्रगति व्हावी ह्मणून कांहीं जिवंत इसमांनीं आपल्या शरीरावर शस्त्रप्रयोग करण्याची कवुली दिली ही बातमी वांचून ‘ प्रवृत्तिपर वेदान्ताचें हें

साक्षात् उदाहरण आहे. ' असें स्वामी म्हणाले, अशा सर्व वेळीं ते ह्यणत सत्याची-धर्माची खरी सेवा म्हणतात ती हीच. '

वेदान्त हा नुसता बौद्धिक वाद नसून ' वेदान्त म्हणजे विश्वव्यापी प्रेम-ईश्वरी प्रेम ' असा त्यांचा ठाम सिद्धान्त असे. वेदान्ताचा तात्विक अनुवाद करणे, बुद्धीला वेदान्त समजणे, किंवा बुद्धीची खात्री पटणे, एवढ्यानेच केवळ स्वामींचा वेदान्त समजला असें ह्यणतां येणार नाही. विश्वव्यापी प्रेम ही या वेदान्ताची खूण आहे. ' यदृष्टं तन्नष्टं ' ही भावना झाली, सर्व जडाचा निरास होऊन तद्व्यतिरिक्त अशा आत्म-स्वरूपाचा साक्षात्कार झाला, आपणांत सर्व व सर्वांत आपण अशी आत्मौ-थम्य बुद्धि वाणली म्हणजेच अशा प्रेमाचा मनुष्याच्या अंतःकरणांत उदय होतो; पराशांति नांदूं लागते, सर्वत्र ईश्वरच दिसूं लागतो, सर्व वादविवाद विराम पावतात, झाडून सर्व दुःखें विलयास जातात, भीति, शंका, दौर्बल्य यांचा मागमूसही उरत नाही; आणि सर्व वासनांचा पूर्णपणे क्षय होतो. धारण केलेलें तेवढें स्वतःचें शरीर ही संकुचित भावना नाहीशी होऊन सर्व चराचर हें आपलें शरीर आहे, त्याचे आपण साक्षी-देही आहों, असा अनुभव येऊन मनुष्य आनंदाच्या पराकोटीप्रत जाऊन पोहोचतो. अशी स्थिति ज्या मनुष्याला प्राप्त झाली तो खरा वेदान्ती होय. स्वामी हे या वेदान्ताची मूर्तिमंत प्रतिमा होते. त्यांच्या सर्व उद्गारांत हें विश्वव्यापी प्रेम भरून राहिलेलें होतें. किंवाहुना त्यांचें प्रत्येक वाक्य प्रेमाच्या मुशांतून आतल्यासारखें मासतें. यच्चयावत् स्त्रीपुरुषांच्या ठिकाणीं भरलेल्या सःस्वरूपाची जाणीव प्रत्येकाला करून द्यावी ह्या उदात्त हेतूनें ते प्रेरित झाले होते. यामुळे त्यांच्या प्रत्येक शब्दांत इतकें अद्भुत प्रेम भरलेलें दिसतें. स्वामींच्या ठिकाणीं हें असलें अद्भुत प्रेम ओतःप्रोत भरलेलें होतें याची आणखी साक्ष म्हटली म्हणजे, ' स्त्रीपुरुष रूपानं नटणाऱ्या परमेश्वरा ' यासारखे ध्याख्यागाच्या प्रारंभाचे शब्द व ' प्रेममया ईश्वरा ' या सारखे खासर्गा पत्रांतील शब्द हे आहेत. आणि स्वामींनीं सर्व जगाला लोहचुंबकांप्रमाणें आकर्षून घेतलें तें याचमुळे.

राम व मी.

स्वामी हे उपरिनिर्दिष्ट वेदान्ताची साक्षात् प्रतिमा होते याची आणखी दोन ठळक उदाहरणे देतो. स्वामींच्या सर्व व्याख्यानांतून, काव्यांमधून आणि उद्गारांमधून 'मी' हा शब्द वापरण्यांत येत नसून—कचित् 'प्रसंगखेरीज—करून—त्याबद्दल "राम" हा तृतीयपुरुषीं शब्दप्रयोग येतो. "मी" शब्द देहात्मबुद्धीचा दर्शक अशा संकुचित अर्थानें रूढ झालेला आहे, व स्वामीतर 'सर्वे खल्विदं ब्रह्म' या श्रुतिप्रतिपाद्य ब्रह्मानुभवावर आरूढ झाले होते, आत्मसाक्षात्काराच्या योगानें आपणां सर्वांच्या हाडोंमासीं खिळून गेलेल्या संकुचित देहात्मबुद्धीचा त्यांच्या ठिकाणीं पूर्ण निरास झालेला होता. त्यामुळें 'सर्वे वासुदेवमिति' ही अत्युच्च भावना जागृत करणारा तृतीयपुरुषीं 'राम' हा शब्द त्यांनीं उपयोगांत आणावा हेंच योग्य व औघप्राप्त होय. सारांश 'मन रामीं रंगलें अवघें मनचि राम झालें ; सबाह्य अभ्यंतरीं अवघें रामरूप कोंदलें' या व्यापक व उच्च अनुभवपदावर स्वामी आरूढ झालेले होते हें ठरते.

दुसरें उदाहरण ह्मटलें ह्मणजे

राम बादशहा.

हा शब्दप्रयोग होय. स्वामी आपल्याला 'राम बादशहा' असेंही ह्मणत. ते एके ठिकाणीं लिहितात:—'मी रामबादशहा आहे व तुमचीं सर्वांचीं अंतःकरणें हें माझे सिंहासन आहे. वेदांच्या रूपानें पूर्वीं मी जगाला ज्ञान दिलें. कुरुक्षेत्र, जेरुसलेम, मक्का या ठिकाणीं मी धर्मोपदेश केला; पण माझे हृदय लोकांना बरोबर समजलें नाहीं. यास्तव मी पुनः उपदेश करीत आहे. तत्व-मसि' हें माझ्या उपदेशाचें रहस्य होय. तेंच तुमचें वास्तविक स्वरूप आहे, जगांतील कोणतीही शक्ति या तत्वाला प्रतिबंध करूं शकत नाहीं. कोणतेही राजे, असुर, किंवा देव, यांना या तत्वाचा प्रतिकार करितां येत नाहीं. घाबरूं नका. माझे शिर हें तुमचें शिर आहे. तें पाहिजे तर कापून टाका, त्यांतून हजारों नवीं शिरें उत्पन्न झाल्याशिवाय रहाणार नाहींत."

जगांतील सत्ताधीशांचे सात प्रकार केले आहेत, पण ब्रह्मानुभवी जीव-
न्मुक्त हा वरच्या कोटीचा होय, असें वर्णन केलेलें दिसून येतें. या दृष्टीनें
स्वामींच्या “ रामवादशहा ” या शब्दांतील रहस्य समजेल असें वाटतें.

(ऊ) सुधारक राम.

स्वामी रामतीर्थ हे सुधारकांचे अग्रणी होते. आजपर्यंत जगावर जे
सुधारक झाले त्या सर्वांमध्ये हे ज्या वैशिष्ट्यानें चमकतात ते वैशिष्ट्य ह्याटलें
ह्याणजे ‘ अंतरंगी सुधारणा ’ हें होय. सुधारणा ही सुस्थिति प्राप्त होण्याकरितां
करावयाची असते. तसेंच जी सुधारणा वारंवार बदलावी लागते, ज्या
सुधारणेमध्ये वैगुण्य दिसून लागतें ती खरी सुधारणाच नव्हे. सुधारणा हीं
उपदेशाची गोष्ट नसून वर्तणुकीची बाब आहे. सुधारणा हा एक आचा-
रविधि आहे. अर्थात् सुधारणा ही प्रथमतः व्यक्ति विषयकच असली पाहिजे.
अशा प्रकारची वैयक्तिक सुधारणा ह्याणजे काय, व ती कशी करावी. ह्या
विषयावर निव्वळ प्रवचनें झोडण्यांत, अथवा सुधारकाश्रम अथवा तत्सम
संस्था काढून अवडंबर माजविण्यांत स्वामींनीं आपला काळ घालविला नाहीं.
त्यांच्या मते ज्या प्रकारचा सुधारक बनावयाचें होतें, समाजामध्ये सुधार-
णाचें स्वरूप जसें असावें असें त्यांना वाटत होतें. त्या प्रकारच्या सुधारणा
प्रथम त्यांनीं स्वतःमध्ये केल्या आणि स्वतःच्या ध्येयाप्रमाणें ते ‘ सुधारक ’
बनले. ही स्थिति प्राप्त करून घेतल्यानंतर त्यांनीं समाजाला सुधारण्याचा
प्रयत्न केला. यांतच त्यांच्या सुधारणाचें व सुधारकत्वाचें रहस्य सांठवि-
लेलें आहे.

एवढ्या वर्णनावरून स्वामी हे स्वतःचे सुधारक होते एवढें दिसून येतें.
यानंतर त्यांच्या सुधारणांचें स्वरूप काय होतें तें पाहूं. त्यांच्या सुधारणा पुढें
दिलेल्या तत्वांवर उभारलेल्या होत्या.

(१) सुधारणा स्वतः बोलकी असावी. व स्पष्टीकरणार्थ वर्णनें
अथवा जाहिराती यांची तिला जरूरी नसावी.

(२) ‘ सत्स्वरूपप्राप्ति ’ हें सुधारणेचें ध्येय असावें.

(३) सुधारणेला बहुजनांच्या आवडी नावडीचें बंधन नसावें.

(४) सुधारणा ह्या सुधारकाला स्वतःला पटलेल्या असून त्यांचें प्रतिबिंब त्याच्या आचरणांत दिसत असावें.

(५) सुधारणा ह्या दुःस्थिति निवारण्याकरितां करावयाच्या असतात. यास्तव आत्यंतिक सुखप्राप्ति हें ध्येय असलें पाहिजे. हें ध्येय साधण्याकरितां प्रत्येक सुधारणेच्छनें स्वस्वरूपानुभव करून घेणें इष्ट आहे. आणि ज्यानें स्वस्वरूपानुभव करून घेतला, त्याची आत्यंतिक दुःख निवृत्ति होते.

(६) सुधारणेचें अवडंबर नसावें.

(७) पूर्ण निर्भयता हें सुधारणेचें एक अंग असावें.

ह्या तत्वाचें निरीक्षण केल्यास स्वामींच्या सुधारणा अंतरंगी होत्या, बहिरंगी नव्हत्या असें पटते. ह्या प्रकारची सुधारणा ज्या व्यक्तीमध्ये झालेली आहे असेच सुधारक समाजाला सुधारण्यास समर्थ होतील हें जाणूनच स्वामींनीं एक ' पाहिजे ' ची जाहिरात फडकाविली. ती पुढें दिल्याप्रमाणें आहे.

! पाहिजेत !

सुधारक.

दुसऱ्याचे नव्हतं तर स्वतःचे.

योग्यताः—विश्वविद्यालयीन पदव्यानींच विभूषित नसून स्वात्मविजयानें चमकणारे असावे.

वयः—दिव्यानंद पूर्ण तारुण्य.

उगारः—भगवत्प्राप्ति.

! त्वरा करा, त्वरा करा !

येथें नम्र विनंति अर्जाचें काम नसून आज्ञायुक्त निश्चयाचें आहे.

पत्ताः—अखिल विश्वाचा नियंता.

आत्मदेव.

! ॐ ! ॐ ! ॐ !

ही जाहिरात अजूनही फडकत आहे. जगांतील किती उमेदवारांनी या जागेकरितां अर्ज केले असतील याची चौकशी मेहरबानी करून वाचकांनीच करावी. ज्यांना ही जागा मिळू वी अशी इच्छा असेल त्यांनी ताबडतोब अर्ज करावे. आवश्यक ती योग्यतापत्रे (Certificates) अर्जा सोबत जोडण्यास विसरूं नये. जागा खात्रीने मिळेल.

वरील वर्णनावरून जरी स्वामींच्या सुधारणेचें स्वरूप वाचक वर्गाच्या ध्यानांत आलें असलें तरी समाजांत या स्वरूपाच्या सुधारणा व्हाव्या याबद्दल स्वामींनीं काय केलें, याच्या खुलाशाची अपेक्षा वाचक करीत असतील याक-
ब्रतां त्याकडे वळूं.

सामाजिक, धार्मिक, अथवा राजकीय सुधारणांविषयीं ज्या ज्या चळवळी भारत वर्षांत झाल्या त्यांना यशस्वितेचीं गोड फळे चाखावयास न मिळण्याचें कारण त्यांतील त्यांतील कार्यकर्त्या पुरुषांनीं झाडांच्या मुळा ऐवजीं फळें व पानें यांनां पाणी घातलें हें होय. कारण स्वामी म्हणतात.

“ गरीब लोक हेच समाजाचे पय किंवा पाया होत. जो शिरजोर समाज खालच्या वर्गांतील लोकांच्या वाढीला अडथळा करतो, खालच्या वर्गांतील लोकांच्या शिक्षणाच्या आड येतो, तो समाज आपण होऊन आपल्या घराचा पाया पोखरीत आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाही.”

“ कामगार वर्गावर प्रेम नाही हेंच ह्या (औद्योगिक-ऐहिक अम्युद-याच्या) व्हासाचें कारण आहे.”

या स्वरूपाचे इशारे स्वामींनीं निरनिराळ्या ठिकाणीं विविध प्रसंगाला उद्देशून दिलेले आढळतात. तसेंच धार्मिक व नैतिक बाबींसंबंधानेही त्यांनीं काढलेलें उद्गार अपूर्व तेजानें चमकत आहेत.

‘ नीतिपाठ, सक्तीच्या आज्ञा, व्यवहाराचे कृत्रिम नियम यांनीं जगाची नीतिमत्ता कधीं सुधारणार नाही. ‘ त्वां अमुक करूं नये ’ अशा प्रकारच्या निषेधांनीं जगाची सुधारणा होणार नाही. नीतिपाठ आणि धर्म-

वचनें यांच्या जोरावर जगाची सुधारणा करूं पहाणें शुद्ध वेडगळपणाचें आहे. लोकांची नीति सुधारण्यास त्यांना खरें ज्ञान, जिवंतज्ञान शिकविणें जरूर आहे.' लोकांची स्थिति सुधारण्याचा हाच यशस्वी मार्ग आहे. त्यांना आध्यात्मिक नियम समजावून देऊन त्यांचें अज्ञान नाहीसें करणें. हाच लोकांना सुधारण्याचा खरा मार्ग आहे' असें स्वामींचें मत आहे.

खरा सुधारक कोण व तो कसा असावा याविषयीचे स्वामींचे विचार अधिक खोल दृष्टीनें पाहूं गेल्यास जो आत्मोद्धार करितो तोच खरा सुधारक होय. असें त्यांचें मत असल्याचें दिसतें. या त्यांच्या ह्मणण्याची सत्यता, बुद्ध, शंकराचार्य, रामदास, नानक, लोकमान्य, महात्मा गांधी वगैरे विभूतांची चरित्रें पाहिल्यास पटते. कित्येक लोक समाज सुधारणेचे हजारों प्रयत्न करितात, रात्रंदिवस त्याच कामांत मग्न असतात तथापि त्यांच्या हातून कांहीच होऊं शकत नाहीं. अगर जें कांहीं होतें तें त्यांच्या प्रयत्नांशीं ताडून पाहिल्यास त्यांच्या पासंगालाही पुरत नाहीं. आज देशांत नानाविध सुधारणा करणाऱ्या अनेक संस्था आहेत व अनेक सुधारक रात्रंदिवस त्यांतून अविरत श्रम करित आहेत; तथापि त्यांच्या कार्याकडे नजर फेंकिल्यास तें अगदीं थोडें आहे असें दिसतें. याचें कारण काय असावें ह्याचा विचार केल्यास त्या संस्थामधून काम करणाऱ्या पुरुषांची स्वतःचीच सुधारणा झालेली नसते. अगर झाली असल्यास ती फारच अल्प प्रमाणावर झालेली असते; असें पटल्याशिवाय राहणार नाहीं. कारण व्यक्ति हा अलम दुनियाचेचा सर्वांत जवळचा भाग आहे. तो ज्या मानानें हालला जाईल—सुधारला जाईल—त्या मानानें दुनिया सुधारली जाईल.

दामन् अलूदा अगर् खुद् हमा हिकमत गोयद् ।

अज सुखन् गुफ्तने—जेवाश वदां वेह नशवंद् ॥

वांकी पाकीजा दिलस्त अर् बिनशीनद् खामोश् ।

हम—अज सीरते साफीश् नसीहत् शिनवन्द ॥

भावार्थः—ज्याचें आचरण शुद्ध नाहीं असा मनुष्य मोठ्या उपदेशाच्या गोष्टी सांगूं लागला तरी त्या उपदेशामुळें कोणी दुर्जनाचा सज्जन होणार नाहीं. पण उलटपक्षी ज्याचें चित्त निर्मळ आहे, त्यानें मौनव्रत धारण केलें असलें तरी त्याचें आचरणच इतरांना उपदेशाचे धडे देत असतें.

ज्याप्रमाणें सूर्यकिरणांनीं तापलेली हवा विरळ होऊन वर जाऊं लागतांच आसपासची हवा आपोआप त्या ठिकाणीं घुसून येते, त्याचप्रमाणें ईश्वरी उष्णतेनें तापलेला मनुष्य तापून अत्यंत विरळ होऊन वर चढतो, त्याचा आत्मोद्धार होतो, तेव्हां लोकांची इच्छा असो वा नसो चारी बाजूंच्या लोकांची एक दोन पावलें वर बढती होण्यास तो कारण होतो. हा खरा सुधारक होय. सारांश, खरा सुधारक प्रथमतः आत्मोद्दारी असला पाहिजे. आतां ज्याला सुधारकाचें काम करावयाचें आहे अशा व्यक्तीकरितां स्वामींनी एक इषारा दिला आहे. प्रथम लोकांचीं अंतःकरणें आपलीशीं करा आणि मग त्यानां शुद्धिवाट सांगा. ज्या ठिकाणीं बुद्धि निराश होते, त्या ठिकाणीं प्रेम यशस्वी होण्याची आशा करूं शकतें हा इषारा व्यानांत धरिल्यास सुधारकावर अपयशाची छाया देखील पडणार नाहीं. ज्याचें अगदीं ताजें उदाहरण महात्मा गांधी हे आहेत.

(ऋ) संत कवी राम.

स्वामी रामतीर्थ हे श्रेष्ठ प्रतीचे कवी होते, ही गोष्ट महत्वाची होती एवढेंच नसून ते जन्मतःच कवी होते. कवि हे जन्मास येतात, तयार होत नसतात. ह्यांचें काव्य इंग्रजी व उर्दू या दोनच भाषेमध्ये प्रसिद्ध आहे. त्यापैकीं प्रत्येकाचा थोडक्यांत विचार करूं.

स्वामींची कविता वाचीत असतांना त्यांत संत कवीच्या ठिकाणीं दिसणारा प्रासादिक प्रेमळपणा हा गुण प्रामुख्यानें दिसून येतो. जागोजाग त्यांच्या ठिकाणचें दिव्य प्रेम, सत्स्वरूपाची जाणीव आणि दिव्यानंद हीं प्रत्ययास येतात. स्वामींची प्रतिभा जरी अत्युच्च दर्जाची होती तरी तिच्या जोरावर त्यांनी हव्या तशा व हव्या तितक्या उंच भरान्या न मारितां स्वानुभवाच्या मजबूत पंखांवर अरूढ होऊन त्यांना जितकें उंच जातां आलें तितकें ते

मेळे. व त्यांच्या बरोबर वाचकालाही तितकें उंच नेण्याची ताकद व आकर्षण त्यांच्या काव्यांत दिसतें.

त्यांच्या काव्यापैकीं पुष्कळसें काव्य वेदान्तपर व स्वानंदपर असून बाकींचें काव्य भक्तिपर, वैराग्यपर व उपदेशपर आहे. या शिवाय स्वामींच्या काव्याचा आणखीं एक मोठा भाग आहे व तो हिमालयांतून पाठविलेल्या पत्रांच्या रूपानें व्यक्त आहे. हीं पत्रे ह्यणजे शेक्सपिअर किंवा रवींद्रनाथ टागोर यांनीं लिहिलेल्या गद्य काव्यासारखें गद्य काव्य असून त्यामध्ये सुद्धां उच्च कवीची खोल दृष्टी, निसर्गाशीं तादात्म्यभाव व त्याचें हृद्गत जाणण्याची अजब हातोटी हे गुण दृग्गोचर होतात.

सर्व संत कवींच्या ठिकाणीं दिसून येणारी भक्तीची, दिव्य प्रेमाची तीव्रता किंवा भक्तीची परिसीमा स्वामींच्या ठिकाणींही उत्कृष्टपणानें दिसून येते कारण ते लिहितात:—

दिव्यप्रेम.

घे जीवित दयिता माझे । स्वीकारुनि पावन कीजे । सकळही ॥ १ ॥
स्वीकारों या हृदयाला । तूं पूर्ण भरीं रे त्याला । प्रेमला ॥ २ ॥
कर नेत्रांचा स्वीकार । मद चढो त्यांस अनिवार । ईश्वरा ॥ ३ ॥
सत्यास्तव कर घे दोन । त्यां नित्य ठेव गुंतवुन । सत्पथीं ॥ ४ ॥
त्या सुंदर लोचनतारा । सुविचार प्रकाशमारा । करिति ज्या ॥ ५ ॥
ते सुरक्त सुंदर ओष्ठ । जेथुनि शब्द सुश्लिष्ट । निसरती ॥ ६ ॥
हृदयाचा घेती ठाव । विहगांचा जेविं विराव । गायनीं ॥ ७ ॥
जाणा ते सुंदर हात । जे शूर कर्म करितात । सत्यही ॥ ८ ॥
प्रत्येक पळाच्या ठायीं । दिनभरी काम चपळार्ई । करिति जे ॥ ९ ॥
मीं कधीं जन्मलों नाहीं । वाढलों न वा मेलोंही । सत्य हें ॥ १० ॥
देहाचे सकळहि धर्म । सृष्टीचें मूकचि कर्म । चालवी ॥ ११ ॥
ती अहंकारकृत करणी । पेरुनी पिकाला आणी । क्षेत्र हें ॥ १२ ॥
मी निर्विकार ओंकार । त्या करणी पासुन दूर । राहतों ॥ १३ ॥

संतकवींच्या ठिकाणीं शांतीचें माहेरघर असतें. ही असामान्य व व्यापक शांति स्वामींच्या ठाई किती व कशी होती ह्याचें प्रतिबिंब त्यांच्यापुढें दिलेल्या उताऱ्यावरून येईल.

अलोट शांति.

तटिनी सम धांवत येई । ती शांती माझ्या ठाई । सर्वदा ॥ १ ॥
 अब्धीसम लोळत येई । ती शांती माझ्या ठायीं । सर्वदा ॥ २ ॥
 गंगेसम वाहत येई । ती शांती माझ्या ठायीं । सर्वदा ॥ ३ ॥
 बोटांतून रोमांतुन । येतसे वरी वाहून । शांतता ॥ ४ ॥
 वैवाहिक शेला आण । सोनेरी जेथें किरण । खेळती ॥ ५ ॥
 सुटलासे अंतरपाट । अज्ञानपटल घनदाट । घालवी ॥ ६ ॥
 मालांनो ! दिधली छाती । लोळाहो लोळा वरती । स्वैरशा ॥ ७ ॥
 आनंद नयनविंदूंची । कुसुमें हो तुमचीं साचीं । शोभती ॥ ८ ॥
 तेजाचीं वलयें भंवतीं । मस्तका फार भूषविती । नवल हें ॥ ९ ॥
 जीवींचें मधुरामृत हें । वारुणी जाडुमय वाहे । सारखी ॥ १० ॥
 देहाच्या आणि मनाच्या । टाकी त्या भरुनी खांचा । सत्वरिं ॥ ११ ॥
 या मत्स्यानां, श्वानां, । या सृष्टींतिल शक्तीनां, । सकळही ॥ १२ ॥
 पशुपक्षि असाना कोण । या सर्वहि संतोषून । मजकडे ॥ १३ ॥
 प्या रक्त घटाघट माझे । खा मांस पोटभर ताजे । निर्भय ॥ १४ ॥
 या, या, हो सगळे या हो । वैवाहिक भोजन खा हो । मामक ॥ १५ ॥
 सूर्य, चंद्र, सागर, तारे, । नाचविती मजला सारे । रसभरें ॥ १६ ॥
 वासना, भावना, वारे । नाचविती मजला सारे । रसभरें ॥ १६ ॥
 ते वारिद चित्तपसरें । नाचविती मजला सारे । रसभरें ॥ १७ ॥
 मी आनंदानें गातों । मी नादब्रह्मीं जातों । मिसळुनी ॥ १८ ॥
 मी अनंतगीता ठाई । शब्दासम विरुनी जाई । निश्चयें ॥ १९ ॥
 ज्ञेय मीच तैसा ज्ञाता । मीच सागर तैशा लाटा । एकला ॥ २० ॥
 संसार बुडबुडा उठतो । मम जळावरी तो फुटतो । भंगुर ॥ २१ ॥

तसेंच

सोन्याची—लगड असें मी साची—शुद्धि पहा तनुची ॥

विश्वास—न वसे तव खास—मापीं देहास ॥

वेलहाळ—करिं मम चाळाघोळ—घडवीं हन्मेळ ॥

हें सुखद—तेंही वाटे सुखद—देवा आल्हाद ॥

प्रेमभरें—तूं ह्मण प्यारे प्यारे—दे वा असिधारे ॥

जीवंत—अथवा कर देहांत—मी रत नामांत ॥

त्वद्दारीं—आतां धरणेंच धरीं—घालविं मज दूरी ॥

फुंकून—आकाशीं भूवरून—उडवीं हटकून ॥

रक्षेंत—लोळव, त्याहि स्थितित—राहिन निश्चित ॥

नशिवाला—कुठल्याही काळाला—लाविन नच बोला ॥

ही कविता पहा.

वरील उताऱ्यांवरून त्यांच्या भक्तीची व शांतीची चांगलीच कल्पना येते. परमेश्वर दर्शनासाठीं हपापलेले, नामदेव, तुकाराम, रामदास, तुळशीदास, यांची जी मनः स्थिति झालेली होती तिचेंच प्रतिबिंब यांत दिसतें. अथवा तुळशीदासांच्या ठिकाणीं जो भक्तीचा जिव्हाळा होता, हुबेहुब तोच जिव्हाळा ह्या त्यांच्या वंशजांत दिसून येतो. प्रेमानंदांत मग्न असतां प्रभु रामचंद्र आले होते हेंही माहित न होण्याइतकी बेखुदी तुळशीदासांवर आल्याचें वाचक-वर्गाला माहित आहे. तशीच अवस्था स्वामींची झालेली होती हें त्यांच्या पुढील कवितेवरून दिसेल.

भक्तीची परिसीमा.

इष्कका तूफा बपा है, हाजते मयखाना नेस्त ।

खू शरावो दिलकबावो, फुरसते पैमाना नेस्त ॥ १ ॥

सख्त मखमूरी है तारी, ख्वाह कोई कुछ कहे ।

पस्त है आलम नजरमें, बहशते दीवाना नेस्त ॥ २ ॥

अल्विदा ऐ मजें दुनिया ! अल्विदा ऐ जिस्मों जाँ ।

ऐ अतश ! ऐ जू ! चलो, ईजां कबुतरखाना नेस्त ॥ ३ ॥

क्या तजल्ली है यह नारे हुस्न, शोला खेज है ।

मार ले परहो यहां पर ताकते, परवाना नेस्त ॥ ४ ॥

मिहर हो मह हो, दबिस्तां हो. गुलिस्ताँ कोह सार ।

मौजजन अपनी है खूबी, सूरते बेगाना नेस्त ॥ ५ ॥

भावार्थ:—प्रेमाचा (दिव्यभक्तीचा) प्याला परिपूर्ण भरून आला आहे. यामुळे आतां दुसऱ्या शराबखान्याची (दारूच्या गुत्त्याची) आवश्यकता नाही. यावेळीं स्वतःचें रक्त हें दारुप्रमाणें व चित्त पेल्याप्रमाणें वाटत आहे. यास्तव दुसऱ्या कोणत्याही प्याल्याला आतां येथें ठाव नाही. प्रेम-मदाची गुंगी अत्यंत चढली आहे. यास्तव कोणी कांहींही ह्मणो पण संसार मात्र तुच्छ वाटूं लागला आहे. असें असून सुद्धां ही अवस्था पागल (वेडा) मनुष्याच्या अवस्थेसारखी नाही. अरे, जगांतोळ रोगानों ! देह प्राणांनो ! आतां तुह्यांस राम राम असो. ए तृष्णे, ए क्षुधे ! तुह्मी मजपासून दूर व्हा. हें जग ह्मणजे कांहीं तुह्याला रहाण्याचा कबुतरखाना नाही. अहाहा ! सौंदर्याचें तेज कसें झळकत आहे ! अशी कोणती शक्ति आहे कीं, जी त्याचा पाडाव करूं शकेल. सूर्य जरी चंद्र, व पाटशाळा वाग अथवा पर्वत वनलीं तरी या प्रत्येकामध्यें एक विशिष्ट प्रकारचें तेज चमकत आहे.

(वरील कवितेचें रूपांतर).

भक्तीची परिसीमा.

(चंद्रकांत राजाची)

कांठोकांठचि दिव्य भक्तिचा घडा भरुनि आला ।

आतां आवश्यकता कोठें शराबखान्याला ? ॥ १ ॥

या समयीं मम रक्त वारुणी चित्त गमें पेला ।

याहुनि दुसऱ्या प्याल्यासाठीं ठाव नसे उरला ॥ २ ॥

प्रेमाची मजवरती गुंगी फार असे चढली ।

संसाराची पूर्ण तुच्छता मनांत या भरली ॥ ३ ॥

प्रेमभरें संसारापासुनि होतों निर्वेद ।

परि न पागलापरी अवस्था येथें बहु भेद ॥ ४ ॥

हे रोगांनों ! हे प्राणांनों ! तुम्हां रामराम ।

हे तृष्णे ! हे क्षुधे ! तुम्हि असा आतां लामलाम ॥ ५ ॥

खास खास हें जग नच तुमचा कीं कबुतरखाना ।

मग कां दंगल येथें तुमची दूर कां रहाना ॥ ६ ॥

अहा, पहा तें तेज झळकतें किती सौंदर्याचें ।

पाडाव करूं शके असें बल आहे कवणाचें ? ॥ ७ ॥

सूर्य तो जरी चंद्र जाहला, गिरि उपवनशाला ।

तेज विशिष्टचि चमकत राहिल तरि प्रत्येकाला ॥ ८ ॥

स्वामींच्या ठिकाणीं रामदासांची सूक्ष्म दृष्टी व तत्कालीन परिस्थितीचें सूक्ष्मावलोकन करून त्यांतून बाहेर पडण्याचा मार्ग दाखविणारा 'रामदासी विवेक' होता असें दिसतें. आणि याचमुळे त्यांचे या बाबतीतील विलही रामदासांसारखे रोकडे आहेत. स्वामींचें 'वेदान्त' पर सर्व काव्य विशेषतः 'वेदान्तगिरी' व 'आकाशवाणी' हे दोन भाग तर अति जोरदार असे 'खडे तात्विक बोल' च आहेत. ते सर्वच्या सर्व जरी या स्थळीं देतां येणें शक्य नाहीं तरी त्याचा नमुना मात्र पहावयास सांपडेल. आधुनिक परिस्थितीचें निरीक्षण करून भारतवर्षाच्या शारीरिक, बौद्धिक, व मानसिक न्हासाची चिकित्सा त्यांनीं पुढें दिल्याप्रमाणें केली आहे:—

क्या है आजादी ? जहां जब जैसा जी चाहें करें ।

खाना पीना एश-गुलछरोंमें सब दिन काँट दें ? ॥

राग शौदी नाच अशरत-जलसे रंगा रंगके ।

बंगाले बागाते^१ आली योरोपियन ढंगके ॥

१ लांब लांब, दूर. दूर.

१ स्वास्थ्य, क्षेम, २ जीव, मन. ३ विषयोपभोगामध्ये ४ घालवितात.

५ लग्न, चैन. ६ विषयानंदाचें जलसे. ७ बागांच्या ओळी.

कतां टोपीकी नयी, फैशन निराला बूटका ।
 दिलकशो-वेदांग खिलना वदनपर वह सूटका ? ॥
 दिलको रंगत जिसकी भाँये शादी वेखटके करें ।
 धर्मकी आर्याँ चुपके ताकपर तै कर धरें ? ॥
 कोट पैहनतां है नौकर, जूता पैहनाये गुलाम ।
 मुंहमें गटगट सोडावाँटर और सिगारोंका धूँवाँ ।
 जोफँकी दिलमें शिकायत, रामकी अब जाँ कहां ? ॥
 क्या यह आजादी है ? हाय ! यह तो आजादी नहीं ।
 अस्प हो आजाद सरपट, कैद होता है स्वार ।
 अस्प हो मुतलक इनाँ, हैरान रोता है स्वार ॥
 इंद्रियोंके घोडे छूटे वाँग डोरी तोड कर ।
 वर मरा वह गिरपडा, स्वार सिरपर मुंह फोड कर ॥

वरील कवितेचें रूपांतर.

आरोग्य.

(फटका—भल्या माणसा).

मना मानलें तैसें करणें भक्षण करणें आणि पिणें ।
 दिवसांचे ते दिवस कष्टजित विषय सेवनीं घालविणें ॥ १ ॥
 बागवगीचे नवे बंगले खास युरोपिय धर्तीचे ।
 नाच रंग जटसे लसणारे पोषक विषयानंदाचे ॥ २ ॥

१ पद्धत, स्वरूप, किनारी. २ फैशन. ३ चित्ताकर्षक. ४ 'सूट' पोषाख.
 ५ मानवली, पसंत पडली. ६ एकदम. ७ नियम, शास्त्राज्ञा. ८ धुडकावून
 लावतात. ९ १० घालतो. ११ धूर. १२ कमजोरी, निःशक्तता. १३ तक्रार.
 १४ जागा. १५ घोडा. १६ पूर्णपणें. १७ ताब्यांत, कावूमध्यें. १८ लगाम.
 वगैरे सामान.

डोई टोपी नवरीतीची पांयीं झळके नव वूट ।

वदनिं खुलावण नवरंगाची अंगावरि सुंदर 'सूट' ॥ ३ ॥

चंचल चकव्या चित्ताश्वाचें चोज पुरविणें चैनीनें ।

धरुं नये तसल्याची संगत धरुनि धर्मपदि तुडवीणें ॥ ४ ॥

अंगावरतीं कपडे ल्याया किंकर आवश्यक एक ।

वूट चढविण्यासाठीं दुसरा लागे पायीं प्रत्येक ॥ ५ ॥

सोडावॉटर पिउनि वाटल्या रित्या करुनियां तळ वघणें ।

सिगर फुंकुनि धूरें करुनीं अंतरिक्ष सारें भरणें ॥ ६ ॥

अशक्ततेची ओरड करुनी रामा विन्मुख होणें ।

आरोग्याची स्थिती काय ही ! हाय हाय ! हें फुकट जिणें ॥ ७ ॥

निजवाजीचा भार हराया जैसा माथां घे स्वार ।

बद्ध होउनी कैदेमाजी मग तो रडतो अनिवार ॥ ८ ॥

सर्वबंधनें तोडुनि घोडा इंद्रियरूपी सुटलासे ।

दूर पळाला, स्वार मात्र तो पडुनि तोंडघाशिं मेलासे ॥ ९ ॥

या साठीं चालतसे ज्याचा देहमनावरती ताबा ।

खऱ्याखुऱ्या तो आरोग्याचा भोक्ता असतो रे बाबा ॥ १० ॥

या स्थितीवर स्वामी रामबाण उपाय सुचवितातः—

हां वह आजाद है जो कादिर है दिलपर जिस्मपर ।

जिसका मन काबूमें है ..... ॥ १ ॥

याच उपायाचा अवलंब आज राष्ट्राला नको का करावयाला ? वाढत्या गरजांना पायबंद दिल्याशिवाय राष्ट्रामध्ये साधी राहणी व नीतिमत्ता यांची वाढ कशी होणार ? जे भारतवासी आपल्या वशिष्ठादि ऋषींचे वंशज ह्यणवितात, ज्यांचे पूर्वज जिवंत वेदान्त होते तेच भारतवासी या अवनतावस्थेत कां आहेत ? तर ते बदलणाऱ्या निसर्गावरुन न बदलतां त्या ऋषींच्या वाह्य कर्माची निव्वळ कवाईत करीत आहेत व आपल्या पूर्वजांची वढाई सांगण्यांत संतुष्ट व गर्क आहेत. आणि

सनद सर्तीफिकेट डिग्री की ।

ऑर्जमें हे कैदे-गैम तन की ॥

या आधुनिक काळांतील शृंखला आपल्या पायांत अडकवून घेतल्या आहेत म्हणूनच भारतवासीयांचा न्हास झाला असें सांगून त्यावर स्वामी पुढील उपाय सुचवितात.

ब्राह्मणो ! आप सीख लो विद्या ।

फिर यह घरघर फिरो पढाते जा ॥

कारण वेदांताची हीच सक्तीची आज्ञा आहे. वेदान्तानें तुम्हाला आळशी अथवा अवनत बनविलें नाहीं असेंच त्यांचें मत होते. रामदासांची मठ योजना, स्वावलंबी व भिक्षा मागून पोट भरणारे ब्रह्मचारी तयार करण्याची कल्पना, व तद्वारे शिक्षणाचा प्रसार करण्याची योजना, या सर्वांसारखीच ही स्वामींची योजना नव्हे का ?

भारतोद्धार झाला म्हणजे भारतवासीयांचें काम संपलें ही संकुचित भावना स्वामींची नसून अलम दुनियेला उद्धृत करणें हेंच भरताचें काम आहे. याकरितां त्यानें अद्वैत वेदांतांच्या दैवी जगांतील प्रत्येक मनुष्याला काढाव्या आणि त्याकरितां भारत पुत्रांनीं सर्व जगभर प्रवास करावा असें 'यांनीं आपल्या आकाशवाणींत' सांगितलें आहे. या कृतीनें प्यारे भारतखंड 'महाभारत' बनल्याशिवाय राहिल कां ? ह्या उपदेशांत स्वामींनीं अत्युच्च व अतिव्यापक अशा 'मिशनरी' हिंदूधर्माचा उपदेश केलेला नाहीं का ? विधर्मी मिशनरी जसें काम करितात तशाकरितां नव्हे हें येथें नमूद करणें जरूर आहे.

उपदेशपर कवितांमध्ये स्वामींनीं पुष्कळ ठिकाणीं रामदासाप्रमाणें चंचल मनाला चुचकारून व गोड बोलून उपदेश केला आहे. याचा मासला म्हणून—

१ पदवी (बी. ए. एम्. ए. वगैरे). २ विनंतीमध्ये. ३ अहंकाराच्या कैदेत.

* या मथळ्याखालीं लिहिलेल्या कविता पुष्कळ असल्यानें त्या येथें देतां आल्या नाहींत पण त्यांतील सार वर दिलें आहे.

‘जाग रे लालन जाग तेरे ! घर रे सदा सुहागं रे ।
सूर्यवत् उगरे भागरे ! सब फिकरंको परेकर धरो रे ।
है ‘राम’ तो सदा ही पास रे ! हँस खेल क्यों उदासरे ।

अर्वाचीन संस्कृतीवर स्वामींनीं पुढें दिल्याप्रमाणें शेर मारिळा आहे.

‘ मैं नहीं हूँ खुदा ’ यह कलियुग है ।

‘ जिस्मही हूँ ’ यकिन यह कलियुग है ।

‘ जिस्म है आत्मा ’ यह कलियुग है ।

‘ चारवाकों का मत ’ यह कलियुग है ।

बंदा-ए-जिस्म ही बने रहना ।

सब गुनाहोंका घर, यह कलियुग है ॥

संत हे ‘ अहंब्रह्मास्मि ’ चा कसा अनुभव घेत असतात, त्यांचा ‘ आत्म-विकास ’ केवढा झालेला असतो, याचें प्रत्यंतर स्वामींच्या काव्यांत पुष्कळ ठिकाणीं येतें. स्वामींचें ‘ निजानंद मस्ती ’ व ‘ आत्मज्ञान ’ या विषयांवरील काव्य फार मोठें असून त्यांत वरील ह्यणण्याची सत्यता दिसते. तथापि त्याचा थोडा नमुना पुढें दिला आहे.

उचवळति ते समुद्र सारे नद्यापुढें चालती ।

तयांची माझ्या ठायीं गती ॥ १ ॥

मुमनें मत्तोषास्तव हंसती, वात मंद वाहती ।

तयांची मझ्या ठायीं गती ॥ २ ॥

जत्रा मोठ्या भरती समरीं महारणें माजती ।

तयांची माझ्या० ॥ ३ ॥

निसर्ग विलसे तुंग शैल ते डोकींवर उचलित्ती ।

तयांची माझ्या० ॥ ४ ॥

१ प्यारे मना. २ सुस्थितींत. ३ काळजीना. ४ सोडून दे, टाक. ५ जवळ
६ शरीर. ७ खरोखर. ८ चार्वाकमत, नास्तिकमत. ९ देहासक्त बनणें,
शरिराचा गुलाम बनणें.

तारे तुटती धूमकेतु ते गगनि उदय पावती ।

तयांची माझ्या० ॥ ५ ॥

शीत वात झोंवती यष्टिला कृष्ण मेघ गर्जती ।

तयांची माझ्या ठायीं गती ॥ ६ ॥

शत्रु कडकडा भांडति मित्रहि मित्रां सांभाळिती ।

तयांची माझ्या ठायीं गती ॥ ७ ॥

मातां निजती परंतु त्यांचीं बाळें आक्रंदती ।

तयांची माझ्या ठायीं गती ॥ ८ ॥

(१) ज्ञानाशिवाय मुक्ति नाही. (२) गुरुशिवाय ज्ञान नाही आणि (३) गुरु हा खुद्द परमेश्वरस्वरूप असतो, तो परमेश्वराप्रमाणें अतुल्य, अनुपम, व अनंत असतो ही जी संतकवींची आधारत्रयी ती स्वामींचीही आहे. ही गोष्ट जशी त्यांनी आपल्या व्याख्यानांतून प्रतिपादलेली आहे तशी आपल्या गुरुस्तुतीपर, वेदान्तपर आणि आत्मज्ञानपर काव्यांतही आहे.

देहाची क्षणभंगुरता, संसाराची असारता आणि कट्टु अनुभवाचें भेसूर वर्णन, ह्या गोष्टी जशा बहुतेक संतकवींच्या काव्यामधून प्रामुख्याने आढळतात तशा स्वामींच्या काव्यांत आढळत नाहीत. उलटपक्षीं आत्मोद्धारापासून पराङ्मुख करणाऱ्या संसारिक जगांतील गोष्टी व देहभावाच्या खोल गतेंत ढकलून देणाऱ्या गोष्टी यांचा त्यांनी निसुटता उल्लेख करून त्यापासून सावध रहाण्याचा इषारा दिला व त्याच्याच बरोबर जगांतील प्रत्येक सृष्ट पदार्थाचा योग्य—उन्नतीला, शाश्वत उन्नतीला पोषक—असा उपयोग करण्यासाठीं सर्व वस्तु परमेश्वरानें उत्पन्न केल्या आहेत; मनुष्याला आत्मोद्धार पराङ्मुख करण्याकरितां केलेल्या नाहीत. कारण परमेश्वर हा अत्यंत दयाळु असून मनुष्यांना उन्नत करण्यासाठींच बसला आहे. याकरितां सृष्टींतील जे जे पदार्थ आपल्याला आधोगतीला नेण्याला कारणीभूत आहेत असे वाटतें; ते ते पदार्थ तसे नसून त्यांच्याकडे पहाण्याची आपली दृष्टि चुकली आहे. याकरितां प्रत्येक वस्तूतील चांगलेपणा पहाण्यास शिकणें मी अजर, अमर, अविनाशी, सर्वव्यापी आहे अशी भावना करणें, ' मी पापी, मी

अनाथ, ही भावना अर्जावात सोडून ' में खुदाहूं ' में खुदाहूं ' में रामही राम ' ही भावना करणें अशी वेदान्ताची शिकवण आहे. कारण हें सर्व दृश्य, आपल्या कल्पनेचा, भावनेचा परिणाम आहे यास्तव मी सच्चिदानंद-स्वरूप आहे अशी उच्च भावना केल्यास खरोखर आपण तसेच बनूं अशी वेदान्ताची शिकवण आहे. असें स्वामींनीं जागोजाग प्रतिपादिलेलें आहे.

आत्मानुभवाचें, निजानंदाचें वर्णन करीत असतांना ज्ञानेश्वरीचा ' अमृतानुभवा ' मध्ये जशा उपमा दृष्टांत देण्याचा एक विशेष दिसतो, तसाच स्वामींचाही दिसतो. जसें:—

[या कवितेंत स्वामींनीं ईश्वराला सेवकाची उपमा दिली असून ते पुरुषाला उपदेश करीत आहेत.]

(गजल—कैहरवा)

वाहवा कामांरे नौकर मेरा, सुगर सियाना रे। नौकर मेरा (ट्रेक)
 खिदमत करदयां कदे न डरदा, रोजे अजल तो सेवा करदा ।
 लूं लूं दे विच रैहंदा बरदा, हरशै-समाना रे नौकर मेरा॥वा०१॥
 जद मौला पन छडदा, नौकर नखरे टखरे फडदा ।
 फिर भी टैहल ओह पूरी करदा, हर नाच नचानारे नौकर मेरा॥वा०२॥
 वादशाही छड अर्दल मल्ली, पर यह शाहकोलों कद चली ।
 नौकर नू उठ चौरी झली, हाय बीबा राना नौकर मेरा ॥ वाह०॥३॥
 वेसमजी दा झगडा पाया, नौकर तो इतवार उठाया ।
 विचदलीलां वकत गँवाँया, विन्नहे गजव निशाना रे नौकर मेरा॥वा०४॥
 लाया अपने घर विच डेरा, राम अकेला सूरज जेडा ।
 नूर जलाल है नौकर मेरा, दिगर न जानारे नौकर मेरा ॥ ५ ॥
 सुघड सियाना रे नौकर मेरा, वाह वाह कामां रे नौकर (ट्रेक)

भावार्थः—काम करणाच्या माझ्या नौकरा शाबास ! माझ्या बुद्धिवान् नौकरा शाबास ! वाहवा !

१ माझा नौकर (ईश्वर) सेवा करण्यांत कधीही कसूर करीत नसून अनादिकालापासून त्याची नौकरी चालूच आहे. शिवाय माझ्या रोमरोमांत बसून सर्व वस्तूंत रमतो असा माझा नौकर आहे.

(२) जेव्हां ईश्वर आपल्या ईश्वराला सोडतो (जेव्हां पुरुष आपली तत्वदृष्टी टाकितो) तेव्हां हा नौकरही टंग दाखवू लागतो. तथापि सेवा मात्र पूर्ण करितो. असा हा माझा नौकर हरकाम्या आहे.

(३) जेव्हां यानें तत्वदृष्टि सोडून द्वैतदृष्टि पत्करली (मी पापी, पापात्मा अशीं दृष्टि) अर्थात बादशाही सोडून चपराशीपणा घेतला व सेवा घेण्याऐवजीं सेवा करूं लागला. तेव्हां तडाखे देऊन ही त्याची दृष्टि हा नौकर दूर करितो. म्हणून हा माझा नौकर फार लायक आहे.

(४) जो पुरुष आपल्या नौकरावर (ईश्वरावर) विश्वास टाकित नाही तो आपल्या घरांत मूर्खपणानें झगडे आणून कालाचा अपव्यय करितो. अरे प्यारे ! हा माझा नौकर तेव्हांच धोक्याचें निशाण फडकावतो.

(५) सूर्यरूप रामबादशहा आपलें अस्सल स्वरूप बनला तेव्हां नौकरही तसाच आढळला.

अरे ! हा माझा नौकर फारच बुद्धिमान् व काम करणारा आहे.

(कवितेचें रूपांतर.)

मत्सेवक सेवाकर्मीं न करीत कधीहि कसूर ।

प्राचीनकाळपासून निजकर्मीं आहे चूर ।

वस्तूंत मम प्रतिरोमीं वास्तव्य वाहवीपूर ।

परपुरुष ब्रह्म जें त्यजितो ।

तें नौकर नखरे करितो ।

परि सेवे नच अंतरतो ।

खेळाडु नोकरा तव हे शाबास खेळ महाशूर ॥ १ ॥

अद्वैत दृष्टि सोडून द्वैताचा आश्रय केला ।

टाकुनियां सेवाग्रहण सेवापर आपण झाला ।

इं करणें परपुरुषाचें नौकरा न ये मजीला ।

नोकरावरी विश्वास ।

ठेवितो न तो नर खास ।

उत्तेजन दे तंत्यास ।

शाबास नौकरा माझ्या परपुरुषा आणिसि ताळां ॥ २ ॥

श्रीमंत राम सुलतान विश्वाचा भास्कर खास ।

कारितसे मूळच्या रूपीं योगबळें जेव्हां वास ।

नोकराविना या कोणी आढळे न तेथें त्यास ।

रामास अर्पितो सेवा ।

धन्य धन्य नौकर देवा ।

मूर्तिमंत चिन्मद ठेवा ।

राम तें विसरला भान । पाहुनी सुमंगल दास ॥ ३ ॥

स्वामींचीं चातुर्वर्ण्याबद्दल मते जगांतील सर्व जातींचें निरीक्षणानंतर
ब्राह्मण कोण ? क्षत्रिय कोण ? वैश्य कोण आणि शूद्र कोण याची लक्षणे
त्यांनीं ठरविली तीं जरी नवीन नाहीत, तरी नवीन प्रकाशांत सांगितलेलीं
आहेत. तीं सर्व काव्य रूपानें अमून तें सर्व काव्यच उद्धृत करण्याला अव-
काश नसल्यानें त्यांचा मुख्य भाग देतो. वाचकवर्गापैकीं ज्यांची इच्छा
असेल त्यांनीं हा भाग मुळांतूनच वाचावा.

शूद्रः—ज्याची स्थूलावर आसक्ति आहे, स्थूल शरीर ह्यणजेच मी,
पालन पोषण हेंच ज्याचें इतिकर्म, ज्याला इज्जतीचीं पर्वा नाही,
जो देहाचा चाकर बनला तो शूद्र समजावा.

वैश्यः—ज्यानें सूक्ष्मशरिराच्या भावनेंत पूर्ण विश्वास ठेविला, जो आशे-
करितां हवें तें कार्य करण्यास तयार होतो, ज्याचें मन निंदा
स्तुतींत आहे, व सदा चंचल आहे, ज्याचे सर्व धंदे तिरस्कार उत्पन्न
करणारे आहेत, स्वार्थी आहेत, त्याला वैश्य ह्यणावें.

क्षत्रियः—ज्याची निष्ठा कारण देहावर आहे, सभेमध्ये व रणांत जो
अचल आहे, जो निश्चयाचा पक्का आहे, ज्याला लोकांची बिलकुल
पर्वा नाही, निंदा स्तुतीचा ज्याच्यावर परिणाम होत नाही, ज्याचें

वचन सर्व लोक मानितात आणि जो स्वसंवेदनेच्या आज्ञेप्रमाणे वर्तन करितो, तसेच जो हिंमतदार आहे ज्याचे आचरण शुद्ध आहे, नीतियुक्त आहे, जो नरसिंह आहे, ज्याला असत्याची चीड येते, धर्माकरिता, सत्याकरिता जो सर्वस्वावर पाणी सोडण्यास तयार असतो, देशहितावरून जो आपले प्राण ओवाळून टाकितो, जो निर्भय आहे, जो गोळीपुढे छाती करितो, घायळ झाला तरी अभिमानाप्रमाणे वागतो, जो दुःखांत नित्यानंदी असतो, रणांगणावरील पाय मार्ग घेत नाही, जो राणा प्रतापसारखा आहे, जो शिवाजी आहे, भगवान् कृष्ण आहे तो खरा बहादुर क्षत्रिय.

ब्राह्मणः—क्षत्रिय, वैश्य, व शुद्ध यांना जो तेज (ज्ञान) देतो, जो मीं शंकर, विष्णु इत्यादि रूपांनीं नटलेला आहे असा दृढ विश्वासी आहे (२) जो खुद्द मुक्त आहे, जो आपल्या दर्शनाने इतरांना मुक्त करितो, जो गुणातीत आहे, ज्याला भांगारकांता तुच्छ वाटतात (३) जो अयाचित आहे, स्वस्वरूप संपत्तीनें धनवान् बनला आहे, विष्णूला सुद्धां जो लाथ मारूं शकतो आणि (४) ज्याला शत्रुमित्र सारखे वाटतात, जो प्रकाशमान सूर्य आहे; मतमतांतरें हीं ज्याचे मजेचे खेळ आहेत, ज्याला मरण ह्यणजे चटणी मिरची प्रमाणे वाटते, जो सत्यस्वरूप व आनंदस्वरूप आहे तो खरा ब्राह्मण समजावा. याच काव्यांत राष्ट्रोधाराकरितां वर सांगितलेल्या लक्षणांनीं युक्त असे क्षत्रिय व ब्राह्मण पाहिजेत असें स्वामींचे कळकळीचे सांगणे आहे. तेव्हां केलेल्या विनंतीच्या लहरी आज आह्यावर परिणाम करित आहेत असें हल्लीच्या राष्ट्रीयमनाच्या परिस्थितीवरून स्पष्ट दिसत आहे.

(ऋ) जगदुद्धारक राम.

ज्या महात्म्यांना जगदुद्धारक महात्मे असें म्हणावयाचे त्यांनीं जगांतील सामुदायिक विचारौघांत कोणते उन्नत विचार सोडिले आहेत, सामुदायिक मनाला आत्मानुभव प्रवण करणारी कोणती व केवढी चेतना दिली आहे हे

पाहून मगच त्यांच्या कार्याकडे नजर देऊन त्यांना ' जगदुद्धारक ' असें म्हणावयाचें असतें. सारांश त्यांनीं कोणता ' युगधर्म ' जगाला उपदेशिला हें पहावयाचें असतें.

श्रीकृष्ण, बुद्ध, खिस्त. महंमद. लाओत्से, आद्य शंकराचार्य, महात्मा गांधी. इत्यादि विभूतींच्या चरित्राकडे पाहिल्यास त्यांत अद्भुत सद्गुणाच्या ज्या अमोघ खाणी दृष्टीस पडतात त्या सर्वांवर विश्वव्यापी प्रेमाचा शिक्का मारलेला आढळतो. किंबहुना ' विश्वव्यापी प्रेम ही त्यांचो ट्रेडमार्क असते. ही ट्रेडमार्क स्वामींजवळ कोणत्या प्रमाणांत होती याबद्दल ' टीका, व विश्वव्यापी प्रेम ' हा उच्च स्फूर्तियुक्त लेख* उत्तम साक्ष देतो. त्यांत ते म्हणतात.

' अगदीं मनापासून आत्मत्वानें सर्व प्राणिमात्रांवर प्रेम करणारा या भूतलावर कोणी अवतरला असेल तर तो राम होय. माझ्या लेकरांनीं, माझ्या अंतःकरणाचा कळवळा कदाचित् दिसून येणार नाही. ' क्वचित् त्यांना तो समजणारही नाही. ' या उद्धारांत स्वामींचें जीवनरहस्य अत्यंत स्पष्टरीतीनें व्यक्त झालेलें आहे. अशा प्रेमाचा उदय परमात्मभाव आंगीं मुरत्याशिवाय होणें शक्य नाही. सौंदर्य व प्रेम हीं वैराग्याचीच नांवे आहेत अशी जी स्वामींनीं एके ठिकाणीं प्रेमाची व्याख्या केली आहे ती मधील मर्म तरी हेंच आहे.

जगांतील सामुदायिक मनोभूमिकेवर जर कसला मोठा ओघ स्वामींनीं सोडिला असेल तर तो या उच्च प्रेमाचाच होय. अशा प्रकारचें दिव्य प्रेम आंगीं वाणावें ह्या करितांच स्वामींनीं जगाला व विशेषतः भारतवर्षाला उपदेश केला. हीच जगदुद्धारक ह्या दृष्टीनें त्यांची एक अत्यंत महत्वाची कामगिरी होय. स्वामी हे केवळ असल्या प्रेमाचे उपदेशक नसून प्रत्यक्ष आचरण करणारे होते. हें त्यांच्या जागोजागच्या व्याख्यानां-

१ हा इ. स. पूर्वी ५० च्या सुमारास चीनमध्ये होऊन गेला. हा एक तत्ववेत्ता होता. याला प्रतिबुद्ध देव असें समजतात. विशेष माहिती करतां ' जगदुद्धारक महात्मे भा. १ ला. हें स्वामी अभेदानंदांचें पुस्तक वाचावें.

* स्वा. रा. भाग १० वा फडके कृत.

वरून व आचारावरून स्पष्टपणानें दिसून येतें, हें येथें नमूद करणें अत्यावश्यक आहे. ते आपल्या व्याख्यानांत उपदेश करितात ' बुद्धिमान् मनुष्या ! तूं मूर्तिमंत प्रेम होऊन रहा. सर्वांशी ममत्वबुद्धीनें वागणें हीच जगांत यशस्वी होण्याची गुरुकिल्ली आहे. प्रेम हाच जीवनाचा कायदा. या कायद्याप्रमाणें वाग. कारण, प्रेम हा एकच परमेश्वराचा कायदा आहे. प्रेमानेंच उच्च भावना अंतःकरणांत स्फुरतात. अंतःकरण हें स्फूर्तीच्या आनंदमंदिराचें प्रवेशद्वार असून बुद्धि हें त्या मंदिराचें निर्गमद्वार आहे. ह्मणून प्रेमस्वरूप नारायणानें आपल्या अंतःकरणांत एकदां विन्हाड ठोकलें ह्मणजे कार्य झालें... प्रेम करणारावर सर्वांचें प्रेम बसतें. प्रेमरूप व्हा ह्मणजे सर्व प्रकारचे कायदेकानू तुमच्याशीं एकरूप होतील. अंतःर्यामीच्या सुराशीं आपल्यावृत्तीचा मूर मिळवा ह्मणजे स्वयं काल हातानें टाळ्याचाजवून ताल धरूं लागेल. प्रेमाच्या साहजिक प्रवृत्तीच्या पावलांबरोबर पाऊल आकण्यास काल बांधलेला आहे. प्रेमांत स्थिर व्हा. सर्वात्मभाव आंगीं बाणवून घ्या. म्हणजे सर्व प्रकारच्या सिद्धि तुमच्या घरीं पाणी भरूं लागतील.

एवंच, स्वामी स्वतःमध्ये प्रेमाचा पूर्ण विकास करून घेण्यास, स्वतः प्रेमी बनण्यास, किंवा मूर्तिमंत प्रेम बनण्यास सांगतात. असं हें विशिष्ट प्रेम म्हणजे काय चीज आहे, तें असतें कसें वगैरे प्रश्न मनांत येतात म्हणून त्यांबद्दल विचार करणें जरूर आहे.

स्वामींनीं प्रतिपादिलेलें हें प्रेम म्हणजे मोह अथवा आसक्ति नव्हे. हें शरीरावरील अथवा रंगावरील प्रेम नव्हे. हें प्रेम संकुचित नसून विश्वव्यापी आहे. हें प्रेम दिव्य आहे. हें प्रेम म्हणजे सार्वत्रिक भ्रातृभावाचें पूर्णविकसित स्वरूप होय. जगांतील सुधारलेलीं अथवा बिनसुधारलेलीं राष्ट्रे व समाज ज्या भ्रातृभावाचा (Brotherhood) पुरस्कार करितात त्या प्रकारच्या संकुचित व द्वेषयुक्त भ्रातृभावाचें व स्वामींच्या प्रेमाचें सुळींच पटत नाही. हें दिव्य प्रेम ह्मणजे अखिल मानव जातीवरील प्रेम होय असं ह्मटलें तरी सुद्धां तें मर्यादित व संकुचित स्वरूपाचें ठरतें. ह्मणून स्वामींचें हें दिव्य प्रेम ह्मणजे अखिल सृष्टपदार्थांच्या ठिकाणीं वास करणाऱ्या जीवावरील, परमेश्वर स्वरूप-

पावरील, आत्मस्वरूपावरील प्रेम होय. परमेश्वराला सर्वस्व अर्पण करणारें हें दिव्य प्रेम होय. या प्रेमाची खूण अथवा वृत्ति स्वामीच्या पुढील उद्गारांत पहावयास सांपडते. “ हे परमेश्वरा ! माझे सर्व आयुष्य तुझ्याकरितां अर्पण केलें जाऊं दे. हे प्रेममया, माझे अंतःकरण काढून घे आणि तें सर्वात्मभावाच्या प्रेमात्म्यामध्ये बुडून जाऊं दे. हे सर्वव्यापी ईश्वरा ! माझे नेत्र काढून घे आणि तुझ्या दर्शनसुखाचा आस्वाद घेऊन ते उन्मत्त होऊं दे. हे सत्वरूपा, माझ्या हातांचें सर्व सामर्थ्य तुझी प्रीति संपादन करण्याकरितां सदैव काम करीत राहूं दे.”

या उद्गारांवरून सर्व ज्ञानेंद्रियें, व सर्व कर्मेंद्रियें, यांचा उपयोग कसा करावा, किंबहुना सर्व इंद्रियांचा उपयुक्त प्रेम संपादन करण्याकरितांच उपयोग केला जावा असा अभिप्रेत अर्थ दिसतो.* अशा या दिव्य प्रेमाचाच स्वामींनीं उपदेश केला ह्मणूनच ते जगदोद्धारक महात्मे होते असें नव्हे, तर स्वामी हे अशा दिव्य प्रेमाचे मूर्तिमंत पुतळे होते; हें दिव्य प्रेम त्यांच्यामध्ये थबथबलेले होते, हें त्यांच्यापासून गंगौघाप्रमाणें वहात होतें, म्हणूनच त्यांच्या ठिकाणीं—अ द्वितीय आकर्षकता व मोहकता आलेली होती. आणि ह्मणूनच ‘ जिवंत ख्रिस्त ’ असे स्वार्थामुळे, पाषाणहृदयीं बनलेल्या लोकांना सुद्धां ते भासूं लागले. ह्या त्यांच्या प्रेमाचा उत्कर्ष त्यांच्या ठिकाणीं पुढें पुढें तर इतका झाला होता कीं, हिमालयांतील तृणांकुरांवरून चालत असतांना ते दुखवूं नयेत ह्मणून स्वामी अति जपून पावले टाकीत. इतक्या उच्च कोटीप्रत पोचलेल्या जगदुद्धारक महात्म्यांचें ‘ ते वाट कृपेचीच करित । ते दिशाचि स्नेह भरित । जीवातळीं आंथरित । आपुला जीव ॥ ’ हेंच स्वरूप असतें.

(२) स्वामींनीं जगताच्या ज्ञानांत जर दुसरी महत्वाची भर टाकिली असेल तर ती वेदान्तावहलची होय. वेदान्त ह्मणजे काय, तो ओळखावा कसा, त्याचा उपयोग काय, ह्या विषयींचें विवेचन अद्वितीय व अत्यंत सुबोध आहे.

‘ घेई घेई माझे वाचे । गोड नाम विठोबाचें । ’ इत्यादि या तुकोबांच्या अभंगांतील रहस्य तरी हेंच आहे.

' वेदान्त ह्यणजे ज्ञानाचा अंत ' अशी मार्मिक व सुटसुटीत व्याख्या-त्यांनीं केली. वेदाचा-ज्ञानाचा-अंत ह्यणजे ज्ञानाचा पूर्ण विकास होणें अथवा मूर्तिमंत ज्ञान होणें असा आहे. या शिवाय स्वामींच्या वेदान्ताची सविस्तर माहिती मागें येऊन गेलेलीच आहे. ('वेदान्ती राम' पहा.)

(३) जसा स्वामींनीं वेदान्त हा सुगम व सुबोध केला तशीच मायेबद्दलची गोष्ट आहे. आज पुरातन काळापासून ' माया ' ' माया ' ही चीज काय आहे याबद्दल वादविवाद, तर्कवितर्क वगैरे अनेक उलाढाली झाल्या, होत आहेत, व पुढेही होतील. परंतु स्वामींनीं यांपैकीं कांहीं न करितां ' माया ' ह्यणजे वस्तुस्थितीचें निदर्शन आहे असें सांगितलेलें आहे. ही जगाच्या ज्ञान-भांडारांत त्यांनीं तिसरी मोठी भर टाकिली हें ह्यणणें ' मायेबद्दल चालत आलेली वादावादी व घटपटादी खटपट परंपरा यांचा इतिहास ज्यांना माहित आहे त्यांना पटल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

(४) ' धर्म ' ' धर्म ' ह्यणजे काय ? धर्म हा आचाराचा भाग आहे का विचाराचा आहे ? धर्म हा घरांत आहे का बाहेर आहे ? धर्म हा मशीदींत आहे का मंदिरांत आहे ? वगैरे मुद्यांवर पूर्ण विचार करून त्यांनीं अधिकारी वाणीनें असें सांगितलें कीं, धर्म हा आचारविधि आहे.* अनुभव आहे. ते ह्यणतात उधार धर्म हा केवळ बोलून दाखविण्याकरितां आहे पण रोखधर्म ह्यणजे खराखुरा धर्म हा आचरण करण्याकरितां आहे.

(५) सर्व जगभर सव गोलंकार करण्याचे प्रयत्न जारीनें सुरू असूनही गुणकर्म विभागानुरूप झालेला निसर्गसिद्ध जातीभेद कोणत्यानां कोणत्या तरी रूपांत शिल्लक राहिलेला दिसतोच. हें पाहून व त्यांचें मर्म लक्षांत घेऊन स्वामींनीं जातिभेदाचें, विशेषतः भारतीय आर्यांच्या जातिभेदांचे जें सयुक्तिक व समर्पक मंडण केलें ही गोष्ट म्हणजे जगाच्या समष्टिरूप मनोवितानांत सोडिलेली एक पर्वतप्राय लहरी आहे असें वाटतें. त्यांचे वर्णव्यवस्थेबद्दलचे पुढें दिलेले विचार, सर्व धर्मीयांनीं, सर्व धर्मातील कर्मकांडियांनीं सर्व प्रकारच्या चळवळी करणारांनीं मनन करण्याजोगे आहेत. ते म्हणतात;—

* आचारः प्रथमो धर्मः ।

चर्गाकरण हें स्वाभाविक व हितकर आहे.....श्रम विभागाचें तत्व हें न्याय्य व आवश्यक तत्व आहे. ह्या श्रम विभागाच्या तत्वावरच हिंदूंची वर्णव्यवस्था ठरविण्यांत आली. उघड उघड व्यवहाराच्या धोरणावर हिंदुस्थानांतील जनतेचे त्यांच्या योग्यतेनुरूप चार विभाग पाडण्यांत आले.....व्यवहाराच्या व्यवसायांची विभागणी व्हावी, परंतु अंतःकरणांत परस्पर प्रेम व ऐक्य असावें या उदात्त तत्वावर हिंदुच्या जातिभेदाची उभारणी करण्यांत आली होती, परंतु वर्ण व्यवस्थेंतील हें जीवनतत्त्व नाहीसें होऊन त्या जागीं निर्जाव हाडें मात्र राहिलीं. पुरलेल्या हाडांचे कालांतरानें ज्याप्रमाणें कठीण दगड बनतात त्याप्रमाणें ह्या लवचिक वर्ण व्यवस्थेचे घट्ट दगड बनले. प्रत्येक वर्णांला आपआपली उन्नति करून घेण्याविषयीं जी मोकळीक व सवड होती, ती नाहीशी होऊन तिच्या ठिकाणीं अधिक ताठपणा मात्र आला. त्यामुळें सध्यांचा अस्वाभाविक जातिभेद जन्मास आला असून त्यानें द्वेषभाव उत्पन्न केला आहे, हा द्वेषभाव नाहीसा झाल्याशिवाय बुद्धीच्या वाढीला अनुकूल परिस्थिति उत्पन्न होऊं शकणार नाहीं.

पण इतर देशांतील जातिभेदाची कल्पनाच स्पर्धेच्या मुळाशीं आहे असें त्यांचें मत होतें.

(लृ) आनंदरूप राम.

मानवी मनाचें प्रतिबिंब त्याच्या मुख दर्पणांत स्पष्टपणें दिसतें, स्वामींच्या मुख कमलावर नेहमीं स्मित हास्य चमकत असे. तें इतकें मधुर व मनोहारी असे कीं, अमेरिकेंतील स्त्री पुरुष स्वामींला पहातांच अगदीं उल्हासी व क्लृप्त होऊन जात. अमेरिकेंतील ' ग्रेट पॅसिफिक रेल रोड ' कंपनीचे व्यवस्थापक स्वामींना पहातांच ' स्वामींचे हास्य अत्यंत मनोहारी आहे ' असें झणाले. तसेंच एका प्रदर्शनाचें वर्णन करितांना वर्तमानपत्रकारांनीं अखिल संमेलनांत स्वामींच्या चेहरा प्रकाशित आहे असें लिहिलें आहे. स्वामींच्या या मधुर हास्याचा व आनंदी वृत्तीचा प्रत्येकाच्या मनावर विजेप्रमाणें परिणाम होई स्वामींना पहातांच पहाणाऱ्यांच्या मनांत एकदम उल्हास संचरूं लागे. किंबहुना स्वामींचा मोहक चेहरा व त्या वरील आत्मिक जागृतीची रुचिर

छटा ही सर्व प्रकारच्या प्रश्नांना प्रत्युत्तर देण्यास पुरेशी होती. सारांश, हा जो विलक्षण व दिव्य आनंद त्यांच्या चेहऱ्यावर व्यक्त होई याचा उगम आंतरिक आनंदांत सांपडतो. हा आनंद प्रत्येकाजवळ आहे. तो प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत सांपडतो. आनंदी असणे हा आत्म्याचा धर्म आहे असे असून हा आनंद प्रत्येकाचे चेहऱ्यावर कां विलसत नाही. हा आपोआप मिळत नसून त्याचा प्रत्येकाने विकास केला पाहिजे. हेच या प्रश्नाचे उत्तर आहे. अशा या दिव्य आनंदाचा विकास करण्याकरितां काय केले पाहिजे याचे वर्णन स्वतः स्वामीच पुढे लिहिल्याप्रमाणे करतात.

“ आपली चित्तवृत्ति शांत आणि आनंदी ठेवणारे उत्कृष्ट औषध कोणते ? निसर्ग देवतेचे नैसर्गिक आणि सार्वत्रिक औषध अर्थात पहाटेची शुद्ध हवा. लहानपणापासून पहाटे उठणे, व्यायाम घेणे, नदीकाठीं एकांतांत फिरावयास जाणे, रात्रीच्या काठीं एकांतांत तासच्यातास घालविणे, जंगलांत वन्य पशूंप्रमाणे वावरणे, त्यांतील सौंदर्य जाणणे इत्यादि सर्व आयुष्यक्रम पाहिला ह्मणजे, स्वामी वर उल्लेखिलेले औषध नियमाने घेत असल्याची साक्ष पटते. स्वामी नेहमीं निसर्गाशी बोलत, निसर्गातच चालत, त्याच्याशी खेळत, व अखेरीस समरस होऊन जात. हाच त्यांच्या आयुष्याचा क्रम होता. यामुळे त्यांच्यावर निसर्गाचा योग्य तो परिणाम झाला. त्यांच्या भावना निसर्गाच्या भावनेप्रमाणे बनल्या, व त्यांचा आत्मा आणि निसर्गाचा आत्मा यांतील द्वैतभाव जाऊन निसर्गात्मा ह्मणजे राम व राम! ह्मणजे निसर्गात्मा अशी स्थिति झाली. यामुळे भृंगीकीटक न्यायाने त्यांच्या चालचालणुकींत, त्यांच्या भाषणांत, त्यांच्या स्वरूपांत, त्यांच्या दृष्टींत किंबहुना त्यांच्या ‘ त्यांचेपणांत ’ निसर्गाच्या स्वतंत्रतेचे, अकृत्रिमतेचे आणि माधुर्याचे प्रतिबिंब हुबेहुब उतरले. हेच त्यांच्या बाह्य आनंदी, मोहक, उल्हासकारी आणि दिव्य स्वरूपाचे रहस्य आहे. ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ हे त्यांचे दोन पंख असून त्यांच्या सहाय्याने ते आकाशांत—अनंतत्वांत भरान्या मारीत. सारांश, महाशय रवींद्रनाथ टागोर व जगदीशचंद्र बोस ज्यां निसर्ग समरसतेचा उपदेश करतात त्यांचे अद्वितीय व कमालीचे विकसित स्वरूप स्वामी राम-तीर्थाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणीं पहावयास मिळणार नाही.

अशा रीतीने ज्या आनंदाची कमावणी स्वामी लहानपणापासून करीत आले त्याचा परिपाक शुद्ध सच्चिदानंदस्वरूपापेक्षां दुसऱ्या कशांत व्हावा वरें ? स्वामींचे शेवटलें वर्ष हिमालयांत गेलें. अमेरिकेंतून परत आल्या वळेपासूनच जगतासंबंधाचा विचार त्यांच्या चित्तांतून पार नाहीसा झाला होता: आणि तशांत हिमालयासारख्या पर्वतावरील अद्भुत व अद्वितीय निसर्गाच्या सान्निध्यांत त्यांचा काळ गेला. अशा रीतीने घडून आलेल्या अपूर्व मिलाफांतील आनंद रूपाचें वर्णन स्वामींच्याच शब्दांनी केल्यास तेंच वास्तविक होईल. हिमालयांत असतांना त्यांनी जीं पत्रें लिहिलीं त्यांतूनच त्यांनी आपला जीवन-क्रम स्पष्टपणें दृग्गोचर केला आहे. ते लिहितात “ सर्व बाजूनीं प्रगट होणारें परमेश्वराचें हें दैदीप्यमान वैभव पाहून राम निरतिशयानंदांत मग्न होतो, आणि रामाच्या नेत्रांतून प्रेमाच्या धारा वाहूं लागतात.....आपली जीवन-सरिता अखंड वाहात आहे. परमेश्वराशिवाय जगांत कशासाठी अस्तित्व नाही. सर्व ज्योतींची ज्योती—चैतन्याचा सागर खवळला आहे. परमनिंदाचें तुफान सुटलें आहे ! या रमणीय भूप्रदेशांत मी आनंदानें हसतों, नाचतों, टाळ्या वाजवितों आणि गातों. (पत्र ४).

तारीख ३० आगष्ट १९०५ च्या पत्रांत स्वामी आपल्या आनंदीवृत्तीचें वर्णन करितात:—

“ रामाच्या अंतःकरणांतून आनंद आणि शांति याचें तुफान उसळलें. असूत तीं आंत मावेनाशी झालीं आहेत. आंत आणि बाहेर शेजारी आणि दूर सर्वत्र एकच परमात्मा व्यापून राहिला आहे. आनंद ! अंतःकरण हलवून सोडणारी दिव्य शांति ! हर्ष रोमांच उभे करणारा परमानंद ! कंवढा अद्भुत आनंद ! ”

जुलई १९०६ च्या पत्रांत ते म्हणतात:—

गिरिकुहरांत रामाला रात्री काढाव्या लागतात. देहाभिमानाचीं रक्षक वाळवंटें मागें टाकून निविड ब्रह्मारण्यांत प्रवेश करणें याहून अधिक आनंद कोणता असेल ! सूर्य व वायु यांच्या खांद्याला खांदा लावून बरोबरीच्या नात्यानें प्रेम संलाप व विहार करणें याहून अधिक आनंद कोणता ? “ एकमेवाद

द्वितीयम् ” या दिव्य अनुभवाच्या गहन आणि विस्तीर्ण काननांत स्वैरु संवार करणे याहून आणखी आनंद तो काय राहिला ! ”

आपल्या अगदीं शेवटच्या उद्गारांत ते ह्मणतात, ‘ मित्रांनो ! येतो बरे, रामराम, हा विश्वरूपी महाल रामाला अगदीं लहान वाटतो. या ठिकाणीं प्रियकराबरोबर राम एकान्तात क्रीडा करणार आहे ! अहाहा ! या भक्त सागरांत त्या प्रेममयाबरोबर जलविहार करण्यांत किती अपूर्व आनंद आहे. बरोबर ! छे ! सागरांतील लाटांप्रमाणें राम चैतन्यांत-त्या प्रेममयांत मिळून गेला. आनंद ! आनंद ! ॐ ! प्रत्यगात्मा ॐ ! ’

वाचकहो, ह्या आनंदाचा प्रवाह इतका जोराचा आहे कीं, यापुढें त्या आनंद स्वरूपाचें वर्णनच करवत नाही ! येथें लेखणी थांबते व वाचा विराम पावते ! ॐ.

(लू) मुक्तात्मा राम.

अवतारी महात्मे जन्मतःच मुक्त असतात. तथापि अवतार कार्य पूर्ण होईपावेतो त्यांच्या आचरणापासून लोकांना धडा घ्यावयाचा असल्यामुळे त्यांना जनतेला धडा शिकवावयाचा असल्यामुळे तो धडा शिकत असतांन सामान्य जीवांना ज्या स्थितींचा अनुभव घेऊन पैलतीराला जावयाचें असतें त्या स्थितींतील वागणूक कशी असावी हें ते अवतारी महात्मे स्वतःच्या वर्तनानें जगाला शिकवीत असतात. अशा दृष्टीनें स्वामी रामतीर्थांचें वर्तन कसें दिसतें तें या दर्शनांत आपणास पहावयाचें आहे.

जो मुक्त असतो त्याची मुख्य खूण ‘ आसक्तीचा पूर्ण अभाव ’ ही होय. स्वामींच्या चरित्राकडे अगदीं बालपणापासून पाहिल्यास त्यांच्या ठिकाणीं कठिणतम प्रसंगीं सुद्धां आसक्तीची यत्किंचित् छायाही दृग्गोचर होत नाही.

‘ तुम्ही कोणीही असा, विद्वान असा, किंवा अविद्वान असा, श्रीमान् असा कीं दरिद्री असा, स्त्री असा वा पुरुष असा, खिस्त असा, कीं, दीड दमडीच्या स्वार्थाकरितां त्याचा विश्वासघात करणारे जूडास असा, कृष्ण असावा, गोपी असा सर्वांत राम भरलेला

आहे. मेघगर्जनेप्रमाणें गर्जना करून माझे ईश्वरत्व—तुमचें ईश्वरत्व सर्वांना पटवून देण्याचा माझा निर्धार आहे. तुमच्या प्रत्येक कृत्यांत आणि हालचालींत ईश्वरत्व भरलेलें आहे. त्या सर्वांचें अधिष्ठान ईश्वरच आहे हें जगताला जाहीर करावयाचें आहे' हें स्वामींचें ध्येय होतें. आत्मसाक्षात्कार सर्वांना प्राप्त करून देण्याचा स्वामींनीं निश्चय केला होता. यामुळें प्रथमतः त्यांना स्वतःला तो प्राप्त करून घ्यावा लागला. आत्मसाक्षात्कार होण्यापूर्वीं कर्म, उपासना, ज्ञान, यांचा आश्रय त्यांना करावाच लागला. ह्यांचा आश्रय घेतला असतां गुरुकृपेशिवाय ज्ञान मिळतें किंवा काय ? ह्यणजेच साक्षात्काराला गुरुकृपेची अनिर्वाह्य जरूरी आहे किंवा कसें ? ज्ञानोत्तर कालीं भक्ति संभवते किंवा नाही ? ज्ञानोत्तर कालीं कर्म करावें लागतें कीं, कर्म होतें वगैरे महत्वाचे व बादप्रस्त प्रश्न पुढें उभे रहातात. त्याचप्रमाणें आर्त, जिज्ञासू, अर्थार्थी, ज्ञानी, यांचें आचरण कसें असावें हेही प्रश्न मनांत येतात. आणि या सर्वांचीं उत्तरें स्वामींच्या आचरणांत सांपडतात. त्यांचा यथामति विचार करूं.

आत्मसाक्षात्कार होण्याकरितां जिवंत श्रद्धा अवश्य आहे. किंबहुना श्रद्धेशिवाय मनुष्य जिवंतच राहूं शकत नाही. परमेश्वर प्रवण करणारी श्रद्धा स्वामींच्या ठिकाणीं बालपणापासून होती हें आपण पाहिलेंच आहे. या जिवंत श्रद्धेला दृढ निश्चयाची जोड दिली ह्यणजे तो मनुष्य मुमुक्षू पदावर आरूढ होतो व मगच उपासनेच्या व सत्संगाच्या दरवाजांतून त्या मुमुक्षूला सगुण साक्षात्कार होतो. पण हे दरवाजे गुरुकृपेशिवाय प्राप्त होत नाहीत. व आत्मकृपेशिवाय स्वतःवरील दृढश्रद्धा व दृढनिश्चय यांपासून उत्पन्न झालेल्या उत्साहाशिवाय गुरुकृपा होत नाही. आणि ज्याच्यावर गुरुकृपा होत नाही त्याच्यावर ईश्वरकृपा होत नाही. अशी ही परस्परांमधील गुंतागुंत आहे. सारांश ह्या सर्व गोष्टी प्राप्त करून घ्याव्या लागतात.

“ जो त्रिविध तापें पोळला । तोचि परमार्थासी अधिकारी झाला ॥ ”
या अभंग वाणीप्रमाणें स्वामी हे परमार्थाचे अधिकारी झालेले होते. ही गोष्ट त्यांच्या ब्रह्मचर्य व गार्हस्थ्य या कळांतील चरित्राकरून स्पष्टपणें दिसते.

आयुष्याच्या याच काळांत स्वामींना सगुण साक्षात्कार झाला होता. व हा साक्षात्कार होण्याच्या अगोदर शमदमादि साधन चतुष्टयांच्या मुर्शीतून स्वामींनी आपल्या मनाला शुद्ध करून ठेविलें होतें. आणि सुदैवानें व स्वामींच्या दृढश्रद्धेनें त्यांना लवकरच सद्गुरु कृपालाभ झाला होता. स्वतःची तयारी व गुरुकृपा या जोडगोळीमुळे त्यांना सगुणसाक्षात्कारपरिणामीं उपासना करितां आली आणि तद्वारे त्यांना सगुणसाक्षात्कार झाला. सगुणसाक्षात्कारा-करितां उपासना कशी असावी लागते, आपल्या इष्ट देवतेचें वेड कसें लागावें लागतें, इष्ट देवतेचा निदिध्यास कसा लागावा लागतो ह्याची साग्र माहिती व त्याप्रमाणें स्वामींच्या मनःस्थितीचें हुबेहुब चित्र वाचक-वर्गापुढें आहेच. याकरितां त्याची पुनरावृत्ती करण्याची जरूरी नाहीं. भक्तीचा जिवंत झरा अंतःकरणांतून वाहूं लागला तरच आत्मसाक्षात्कार होऊं शकतो. आत्मसाक्षात्काराशिवाय भक्तीची पूर्तता नाहीं. भक्तीच्या या परमावधीला अद्वैतभक्ति किंवा ज्ञानयुक्त भक्ति अहंब्रह्मास्मि वा-अनुभव असें ह्मणतात. ह्या सर्व स्थितींतून स्वामी गेल्याचें आपण पाहिलेंच आहे. परंतु सद्गुरु कोण, त्याला आपण धुंडावयाचें असतें किंवा काय आणि सत्संग ह्मणजे काय यांचा स्पष्ट खुलासा करणें अत्यंत जरूर आहे. व तो स्वामींच्याच शब्दांनीं करणें बरें:—

“ जीवात्मा व शिवात्मा यांची अखंड भेट करून देणारा तो खरा गुरु, आणि ज्या संगतींत हें कार्य घडत असेल तीच खरी सत्संगती होय. ” शिष्यानें निरंतर आपल्यावर अवलंबून राहून आपल्या व्यक्तिवर अंधश्रद्धा ठेवावी असें खऱ्या सद्गुरूला केव्हांही वाटणें शक्य नाहीं. प्रत्येकानें आपल्या हृदयांतील आत्मदेवावर दृढ विश्वास ठेवावा, आपली देहबुद्धि टाकून त्याच्याशीं तद्रूप व्हावें हाच खऱ्या गुरुचा आपल्या शिष्याला उपदेश असतो; एवढेंच जो मनुष्य श्रद्धेनें, धैर्यानें व दृढ निश्चयानें अभ्यास करितो त्यालाच आत्म-ज्ञान प्राप्त होतें, कारण आत्मा हाच गुरु व तोच जगताचें नियंतृत्व करणारा ईश्वर आहे. असें स्वामींनीं आपल्या व्याख्यानांतून सांगितलेलें आहे.

स्वामी सद्गुरुच्या शोधार्थ गेले नाहीत, पण उलट पक्षां सद्गुरुच त्यांना लाभले होते. कारण प्रथम आपणच आपली स्वतःची तयारी करावयाची असते व ती तयारी होतांच सद्गुरूची भेट व कृपा ह्या गोष्टी साध्या होतात असंच स्वामींच्या चरित्रावरून आपणांस दिसते.

वरील सर्व वर्णनावरून स्वामींच्या मुक्तत्वाची कल्पना आली असेल असंच वाटते. पण मुक्त किंवा पूर्ण ज्ञानी अवस्थे नंतर व तत्पूर्वी त्यांचे सामाजिक वर्तन कसे असते ह्याचा खुलासा करावयाचा राहिला त्याजकडे वळू.

“ आत्मज्ञान संपादन करणे, आत्मकेंद्रामध्ये स्थिर होणे हेच सर्व मनुष्यांचे आद्य आणि मुख्य कर्तव्य आहे. ” असा वेदांताचा मुख्य उपदेश असून तदनुसार ‘ आत्मविषयक कर्तव्य हेच सर्व कर्तव्यांचे कर्तव्य ’ आहे असे स्वामींनी प्रतिपादिले आहे. प्रथमारंभी दिखाऊ कल्याणाच्या मार्गाचा ह्यणजेच प्रेयस् बुद्धीचा त्याग करून जो मनुष्य श्रेयोमार्गाचा अवलंब करितो त्याचीच आत्मोन्नति होऊ शकते. आणि असा मनुष्यच आपली सर्व प्रकारची कर्तव्ये उत्तम रीतीने व निरपेक्ष बुद्धीने बजावू शकतो. एकदां आत्मज्ञानाने संपन्न झाल्यावर सर्वात्म भावनेच्या दिव्य प्रेमाने आपली सर्व तऱ्हेची कर्तव्ये मनुष्याने करित जावी. असा वेदान्ताचा उपदेश आहे.

एवढ्यावरून आपले खरे व आद्यकर्तव्य काय हे कळले पण हे आत्मविषयक कर्तव्य करित असतांना इतरांसंबंधीचे आपले कर्तव्य म्हणजे सामाजिक कर्तव्य तसेच देशनिषयक कर्तव्य हीं कशीं करावी ही शंका शिल्लक राहातेच, तिचा विचार करू.

आपल्या नित्याच्या आचरणांत जीं कर्मे आपला मनोविकास करणारी असतील अशीं कर्मे करण्यांतच पुष्कळ काळ दवडावा. आणि मनोविकासाची पहिली पायरी अहंकार नाशांत व स्वार्थ राहित्यांत आहे. कारण जो मनुष्य स्वार्थाच्या पलिकडे गेला नाही; देहाभिमानाच्या पलीकडे गेला नाही. ज्याच्या अंतःकरणांतील कामना व वासना यांचा निरास होऊन ईश्वरी प्रेमाचा व

भगवद्वाचा पुर आला नाही असा मनुष्य जनहित, अगर देशसेवा कितपत करूं शकेल ? त्याला स्वकल्याण करितां येत नाही तो दुसऱ्याचें कल्याण कितपत करणार ? ज्याला स्वतःला ज्ञान झालें नाही, तो दुसऱ्याला ज्ञान तें काय देणार ? ज्याला आपल्या हृदयांतील आत्म प्राप्तीची किल्ली सांपडली नाही तो दुसऱ्यांना कसली भांडारें खोलून दाखविणार ? ज्याला ईशसेवा करितां येत नाही तो लोकसेवा काय करणार ? लोकसेवा म्हणजेच ' ईशसेवा ' हा सिद्धांत अगदीं बरोबर आहे परंतु लोकसेवाबुद्धि ही ईश्वरी प्रेमाच्या भावनेनें, आध्यात्मिक भावनेनें उत्पन्न झाली पाहिजे. तरच तिच्यामध्ये उत्कृष्ट लोकसेवा करण्याचें सामर्थ्य उत्पन्न होईल. पण जर कां ह्या लोकसेवा बुद्धीचा उगम ईषणात्रयापैकीं, कोणत्याही एकीपासून झालेला असेल तर मात्र त्याच्या हातून लोकसेवा होणार नाही. एवढेंच नसून त्याचें आत्महितही होणार नाही. कारण देशसेवा, लोकसेवा, पुष्कळांचें पुष्कळ हित वगैरे सर्व कल्पना नीतिदृष्ट्या अत्यंत उदात्त आहेत हें खास. परंतु सर्व तऱ्हेचीं कर्तव्ये जगहिताच्या बाह्य दृष्टीनें करावीं अशी वेदांताची विशेष शिकवण आहे. आतां हें खरें कीं, जनहिताच्या नैतिक दृष्टीनें प्रेरित झालेला मनुष्य पुष्कळ लोकांचे कल्याण करण्यासाठीं झटत असतो व त्या पासून अंशतः तरी हित होतेंच. पण वेदांताची दृष्टी याहून उच्च आहे. आपलीं सर्व तऱ्हेचीं कर्मे निष्काम ईश्वरार्पण बुद्धीनें करित जाऊन प्रथम आत्मज्ञान संपादन करा. कारण आत्मज्ञानाच्या अभावीं जनहित करण्याच्या प्रयत्नामधील त्याचा हेतु स्वार्थी असण्याचा बराच संभव असतो. या साठीं अंतःकरणांतील स्वार्थी बुद्धिला त्यागाच्या सुळावर चढवून सर्वात्मभावाच्या दिव्य प्रेमानें आपलीं सर्व कर्तव्ये करित जा, म्हणजे तीं बंधाला कारणीभूत होणार नाहीत पण उलटपक्षीं खऱ्या खऱ्या व शाश्वत जन हिताला कारणीभूत होतील. ह्याच वेदांताच्या शिकवणीचा उपदेश स्वामींनीं केला. व त्या प्रमाणें ते वागतही होते. राहतां राहिला प्रश्न ज्ञानोत्तर कर्माचा. स्वामींच्या आचारावरून असें निश्चित विधान करतां येतें कीं, ज्ञानोत्तर कर्मां करीत करावयाचीं नसून तीं होत असतात.

कारण ज्ञानोत्तर कालीं सर्वांठाचीं आत्मीय भावनेची दृष्टी असल्यामुळें कर्म तरी कोणासाठीं व कशासाठीं करावयाचीं शिल्लक रहातील ? कारण,

बनगया बनना, बनाने विनबना जोबन बना ।

अब नहीं बानी-ओ-बाना, काम क्या बाकी रहा ॥ १ ॥

भावार्थ:-जें बनणार होतों तों बनलों. व तोही बनविणाऱ्याशिवाय बनलों, आतां जो बनून राहिलों तो राहिलों. यानंतर बनणारा व बनविण्याची वस्तु या दोहोपैकीं कांहीं शिल्लक राहिलें नाहीं. मग आतां काय काम शिल्लक राहिलें ? कोणी व कांहीं शिल्लकच राहिलें नसतें यामुळें कर्म करावें लागत नसून जें होतें तें होतें.

मुक्तीचें तंत्र.

काय ? तुझाला तुमच्या ब्रह्मत्वाविषयीं शंका वाटते ?

शंका वाटत असल्यास हृदयांत बंदुकीची गोळी कां मारून घेत नाहीं ?

काय ? तुमचें हृदय तुमच्याशीं दगलबाजी करतें ?

प्रतारणा करीत असल्यास त्याला उडवून फेंकून द्या.

निर्भय होऊन प्रसन्न व्हा;

आणि ' सत्यांत ' प्रवेश करा !

काय ? तुझाला भीति वाटते ?

कोणाची ? परमेश्वराची ? तर मग तुम्ही मूर्ख अहां.

मनुष्याची ? तर तुम्ही भित्रे अहां.

पंचमहाभूतांची ? तर त्यांच्याबरोबर लढा.

आपल्या स्वतःची ? तर स्वतःला जाणा.

अहं ब्रह्मास्मि असा जप करा.

राम (सत्य) तीर्थ.

भाग ३ रा.

प्रकरण ९ वें.

स्वामींचें व्यक्तित्व व संप्रदाय.

(राग शंकराभरण, ताल-धुमाळी.)

हमे इक पागलपन दरकार ॥ टेक ॥

अकल नकल नहीं चाहिये हमको पागलपन दरकार ॥ हमें० ॥ १ ॥

छोड पुवाडे झगडे सारे, गोता बहदत अंदरमार ॥ हमें० ॥ २ ॥

लाख उपाय करले प्यारे ! कदे न मिसली यार ॥ हमें० ॥ ३ ॥

बेखुद होजा देख तमाशा, आपे खुद् दिलदार ॥ हमें० ॥ ४ ॥

(स्वामी राम)

भावार्थः—मला फक्त एका पागलपणाचीच जरूर (आवड) आहे. मला बुद्धिवाद नको व नकलही नको. सगळे तंटेबखेडे सोडून दे आणि अंतः-करणांत अद्वैताचा, एकतेचा एक तडाका दे. हे प्यारे, लाखों उपाय कर. पण कधीही आत्मस्वरूपाळा पारखा होऊं नको. अहंकाररहित होऊन, आपलेपणा टाकून देऊन सर्व तमाशा पहा. कारण खरा प्यारा तुझा तूच आहेस.

एखाद्या सामान्य मनुष्याच्या ठिकाणचें व्यक्तित्व व त्याचें उपादान कारण ओळखणें हें कामसुद्धां जर जड जातें तर अलौकिक व्यक्तीच्या ठिकाणचें व्यक्तित्व ओळखणें व त्याचें पृथक्करण करणें हें काम फारच दुर्घट आहे. तथापि असामान्य व्यक्तींच्या ठिकाणीं त्याच्या व्यक्तित्वाच्या निदर्शक अशा कांहीं ठळक ठळक खुणा दिसतातच. ज्या व्यक्तित्वामुळे स्वामी अखिल मानवसमाजांत असामान्य तेजानें चमकले, त्याला जादुगाराप्रमाणें परंतु शाश्वत चकित करून सोडिला, आणि त्याला ज्या वैयक्तिक आकर्षणानें

आपल्याकडे खेचून घेतला त्याला (१) अत्युच्च दर्जाच्या भावना (२) दिव्यप्रेम (३) धीरोदात्त स्व-तंत्रत्व (४) अद्वितीय बुद्धिमत्ता आणि (५) जिवंत प्रेमळपणा हे गुण आधारभूत होते. यांशिवाय कोमळपणा, मोहकता, नम्रपणा, सहृदयता, अष्टपैलूपणा, दांडगी स्मरणशक्ति, साधेपणा, कवित्वशक्ति, प्रासादिक वाणी, आनंदी वृत्ति वगैरे अनेक सद्गुण मिळून स्वामींचे व्यक्तित्व बनले होते.

ते जणुं काय एक मोठे स्फोटकच होते. कारण कधी कधी ते महिनेच्या महिने मूक व्रताने रहात. तर कधी कधी आनंदांत दंग होऊन जात. पण ज्यावेळी ते बोलू लागत त्यावेळी त्यांच्या मुखातून अमृतवाणीचा ओघचा ओघ चाले व तो आंवरणही त्यांना कठीण जाई.

स्वामींची बुद्धिमत्ता.

स्वामींची बुद्धिमत्ता असामान्य होती व त्यांचे हृदय जात्याच अति कोमळ होते. यांचे प्रत्यंतर बालवयांत प्रणवोच्चार, शंखनाद, व भक्तांच्या कथा ऐकतांच होणारी सात्विक मनोवृत्ति, आणि कथापुराणांतलि ऐकिलेल्या गोष्टी बिनचुकपणाने सांगणे, त्यांबद्दल स्वतंत्र मत देणे आणि प्राथमिक शिक्षण चालू असतांनाच गुलिस्तान व बोस्तान हे कठीण ग्रंथ अवगत करणे. इत्यादि गोष्टींत जशी दिसून येते, तशीच बी. ए. च्या वर्गांत असतांना संस्कृताचा प्रारंभ करून त्यांत विलक्षण प्रगति दाखविणे ह्या गोष्टींतही दिसते.

जसजसे ते वयाने वाढत चालले तसतशी त्यांची ज्ञानलालसाही फोंफावत चालली. व पुढे पुढे तर ती अगदी अनावर झाली. त्यांची धारणाशक्ति तर इतकी दांडगी बनली होती की, त्यांना 'एकपाठी' या शब्दाशिवाय एखादा उत्कृष्ट शब्द असल्यास तो लावितां येईल.

धर्म व तत्त्वज्ञान यांची आवड त्यांना जन्मतःच होती. त्यामुळे त्यांनी शंकराचार्य, कणाद, कपिल, गौतम, पतंजली, जैमिनी, व्यास, कृष्ण, यांच्यासारखे पौराणिक तत्त्वज्ञानी, तसेच कॅट, हेगेल, गटे, फिच, शोपेनहार, कॉमटे, आणि कार्लाइल यांच्यासारखे पश्चिमेकडील तत्त्ववेत्ते आणि हाफीझ, आत्तार.

१ शंकराचार्यः—अद्वैतमतप्रस्थापक आद्य शंकराचार्य.

२ कणादः—वैशेषिकपद्धतकार मुनि व तत्त्ववेत्ता.

३ कपिलः—सांख्ययोगपुरस्कर्ता तत्त्वज्ञानी.

४ गौतमः—बौद्धधर्मप्रस्थापक अथवा प्रसिद्ध न्याय दर्शनकार.

५ पतंजलीः—योगशास्त्रकार.

६ जैमिनीः—मीमांसाकार.

७ व्यासः—पुराणकार.

८ कृष्णः—भगवान् श्रीकृष्ण.

९ कॅट

१० हेगेल

११ गटे

}:—जर्मनमधील अज्ञेयवादी तत्त्ववेत्ते. हे बुद्धिप्रामाण्यवादी होते.

१२ फिचः—हा प्रसिद्ध विद्याविशारद व तत्त्ववेत्ता कांहीं अंशी आस्तिकवादी होता.

१३ शोपेनहारः—वेदान्तमतप्रसारक जर्मनीतील तत्त्ववेत्ता.

१४ कॉमटेः—हा एक प्रख्यात तत्त्वज्ञ होता.

१५ कार्लाइलः—इंग्लंडमधील ज्ञेयवादी तत्त्ववेत्ता.

१६ हाफीझः—मूळ नांव 'शम्स-उद्दीन-महंमद. हा सुफी पंथाचा फारसी कवी होता.

१७ आत्तारः—इराणातील कवी व तत्त्वज्ञानी.

शम्सतब्रेज, मौलाना रुम यांसारखे इराणी तत्त्ववेत्ते यामध्ये स्वामी पूर्ण पारंगत होते. तसेंच त्यांच्या जोडीला तुलसीदास, सूरदास, कबीर, तुकाराम, नानक वगैरे संतकवी स्वामींना भक्तिरसांत निमग्न करण्यास कारणीभूत झाले. किंबहुना स्वामींना दिव्य भक्तीची स्फूर्ति यांनींच दिली.

स्वामींना जशी धर्म व तत्त्वज्ञान यांची आवड होती तशी आधुनिक शास्त्रांचीही होती. लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, रसायनशास्त्र व वनस्पतिशास्त्र हे त्यांच्या आवडीचे विषय होते. तसेंच जडविज्ञानशास्त्रांच्या तत्त्वज्ञानांत 'विकासवाद' हा त्यांच्या आवडीचा विषय असून त्याचा त्यांनीं स्थायनोज्ञा, स्पेन्सर, डार्विन, हेकेल, टिंडाल, हक्सले, आणि प्रो. जेम्स यांच्यासारख्या तत्त्वज्ञांशी चांगलाच परिचय करून घेतला होता. शिवाय गणितशास्त्रांत तर स्वामींचा हातखंडा असे. त्यांची गणितांतील बुद्धि किती तीव्र होती ही गोष्ट 'गणिताच्या अध्ययनाचें महत्व' ह्या त्यांनीं शिक्षणकालांत लिहिलेल्या निबंधावरून स्पष्टपणे दिसून येते.

अमेरिकेंत असतांना तेथील सर्व वाङ्मयाचें त्यांनीं आलोडन केलें. त्यामध्ये इमर्सन, थोरो व व्हिटमन हे वेदान्ति तत्त्ववेत्ते त्यांना फार प्रिय होते.

१ शम्स तब्रेजः—फारसी प्रासादिक कवी. हा आत्मज्ञान संपन्न होता.

२ मौलाना रुमः—मूळवें नांव 'स्वामी ज्वाल.' हा सुफीपंथाचा तत्त्वज्ञानी होता.

३ स्थायनोज्ञाः—ग्रीक तत्त्ववेत्ता.

४ स्पेन्सरः—अज्ञेयवादी आंग्ल तत्त्वज्ञ. सांयोगिक तत्त्वज्ञानाचा जनक.

५ डार्विनः—इंग्लंडमधील उत्क्रांतिवादांचा प्रमुख पुरस्कर्ता.

६ हेकेलः—अज्ञेयवादी जर्मन तत्त्वज्ञ.

७ टिंडालः—रसायनशास्त्रज्ञ व अज्ञेयवादी तत्त्ववेत्ता.

८ हक्सलेः—अज्ञेयवादी, गणितशास्त्रज्ञ आंग्ल तत्त्ववेत्ता.

९ प्रो. जेम्सः—अमेरिकेंतील मानसशास्त्रवेत्त्यांचा मुकुटमणी.

स्वामींच्या विद्याव्यासंगाची कमाल ह्यटली ह्यणजे त्यांची इ. स. १९०६ मध्ये समाधीपूर्वी एक वर्ष, केलेला चारी वेदांचा अभ्यास ही गोष्ट होय. एखाद्या भाषाशास्त्रज्ञाच्या शैलीने ते वेदाच्या प्रत्येक मंत्राचा अर्थ लावीत.

एकंदरीत स्वामींना पर्शियन, उर्दू, हिंदी, इंग्रजी आणि संस्कृत या भाषा उत्कृष्ट येत होत्या, व त्यांतील भागांतून उत्कृष्ट ते गेले होते.

ज्यावेळीं जगांतील उत्तमोत्तम ग्रंथकार, कवी, तत्त्ववेत्ते आणि अध्यात्मवादी विभूतींचे स्वतःच्या दृष्टीने ते परीक्षण करीत त्यावेळीं त्यांच्या ठिकाणी अहंकार व विद्वत्ता यांची छटा देखील दिसत नसून एक प्रकारचा विशिष्ट वेफिकीरपणा व निःपक्षपातीपणा दिसे. याचा मासला त्यांच्या पुढीलपत्रावरून दिसून येतो. यावेळीं त्यांचे वय अवघे चोवीस वर्षांचे होते हे नमूद करणे अवश्य आहे.

“ ९ दिजंबर १८९७

“ यान्नवल्क्य आणि अष्टावक्र यांची योग्यता राजा जनकाहून श्रेष्ठ आहे. राजा जनक आणि श्रीकृष्ण परमात्मा हे बी. ए. च्या वर्गातील असून यान्नवल्क्य व अष्टावक्र हे एम्. ए. च्या वर्गातील होत.”

यावरून जगांतील एक विचारी पुरुष या दृष्टीने त्यांची योग्यता केवढी असावी ह्याची कल्पना येते. कवी या नात्याने स्वामींची योग्यता आपण मागेच पाहिली आहे. वेदान्तावरील वक्ते व लेखक ह्या दृष्टीने तर ते भाषेचा सोपेपणा, दृष्टांतांची व्यावहारिकता व समर्पकता, गाढ विद्वत्ता व भाषेचा जोर ह्या गुणांत अद्वितीय आहेत. भाषण करितांना श्रोत्यांच्या मनावर जणुं काय ते ‘मूर्च्छनाशास्त्राचा’ प्रयोग करीत आहेत असे वाटे. त्यावेळीं ते आपले हृदय श्रोतृवृंदाच्या हृदयांत ओतीत आहेत असे भासे कोणतीही गोष्ट ते अधिकारयुक्त वाणीने सांगत. यामुळे त्यांचे शब्द अनुलंघनीय व वजनदार भ.सत. व्याख्यान देतांना ते त्याच्याशीं इतके समरस होऊन जात कीं, ताबडतोब त्यांचा चेहेरा प्रफुल्लित होऊन त्यावर अष्टसात्विकभाव उमटत व लगेच ते समाधिसुखांत मग्न होत !

स्वामी चित्रकलेंतही निपुण होते या गोष्टीचा जातां जातां उल्लेख करणें अवश्य आहे.

अशा रीतीने त्यांच्या व्यक्तित्वाचें व चरित्राचें वर्णन आणि तीर्थरामाचा स्वामी रामतीर्थात झालेला विकास त्यांच्याच प्रेरणेनें केलेला आहे. महात्म्यांचीं चरित्रें वर्णित असतांना, त्यांचें गुणगान करितांना जो आनंद प्राप्त होतो तोच खरा आनंद ! त्यांच्या संगतींत जो काळ जातो तोच खरा सत्संग व काळाचा सदुपयोग ! त्यांच्या गुणांचें कीर्तन करणें हाच खरा याणीचा उपयोग आणि त्यांचेंच मनन, चिंतन सदा करणें हाच खरा बुद्धीचा उपयोग ! अशा रीतीनें सर्वेन्द्रियांना कामीं लावणें हाच या मानवी शरीराचा योग्य उपयोग ! यास्तव हा देह असाच कारणां लागावा अशी त्या विश्वव्यापी व विश्वव्यापहारी आणि विश्वस्फूर्तिकारी रामाजवळ प्रार्थनाकरून वाचक वर्गाची रजा घेतों.

रामराम !

परमात्मा दृष्टीनें पाहतां जग हा एक सौंदर्याचा लोट आहे, आनंदाचा अखंड प्रवाह आहे, किंवा सौख्याचा सागर आहे, असें वाटतें. परमात्म दृष्टीला सर्व कांहीं सच्चिदानंदमय दिसतें. दृष्टीतील संकुचितपणा नाहीसा झाला कीं, कोणतीच गोष्ट कुरूप किंवा विरूप दिसेनाशी होते. ज्याअर्थीं सर्व कांहीं मी आहे, माझ्या आत्म्यानें धारण केलेलीं तीं विविध रूपें आहेत, त्या अर्थीं कोणतीही वस्तु धनीभूत आनंदाशिवाय दुसरें काय असूं शकणार ! आत्मा आनंदरूप असल्यामुळें सर्व जग हा आनंदाचा कंद आहे देह भावाचा निरास हाच परमानंद ! हीच साक्षात्काराची परमोच्च स्थिती !

* * * * *

“ मानमरातबाकरितां व पदव्यांकरितां हपापलेल्या लोकांनों ! ज्ञानार्जनाकरितां देह झिजविणाऱ्या मूर्खानो, समाजसुधारकांनों आडमुठ्या दगड घास्यांनों, शावास ! जीते रहो ! राम तुमचें कल्याण करो. प्रिय करानों आपलीं कर्तव्यें बजावीत जा. खुशाल दगड घांसा. मोठ्या आशेनें आणि आस्थेनें आपापलीं कर्तव्यकर्म करीत जा. तुमचे परिश्रम अत्यंत यशस्वी होवोत !

तुम्हीं आपल्या मुक्कामावर सुखरूपपणे जाऊन पोहोचा. संकेताच्या मुक्कामावर आनंद तुमचें स्वागत करो ! रामासंबंधानें पुसाल तर रामाचा मार्ग अगदीं भिन्न आहे. अनंतत्व हें रामाचें संकेतस्थान आहे. रामाची दर्शिका ठेपीची आहे. मधल्या मुक्कामावर त्याला उतरतां येणार नाही. लाडक्यांनों रामराम ! ”

वाचकहो रामाची मुद्रा असलेली ठेपीची दर्शिका आपणही घेऊन प्रवासाला निघूं या.

ॐ !

ॐ !!

ॐ !!!

स्वामींचा संप्रदाय.

‘ आपल्या मतांचा अखिल भरतखंडावर प्रसार करण्यासाठीं एखादी संस्था स्थापणें आवश्यक आहे किंवा काय ’ ? असा प्रश्न करणाऱ्या लोकांना ज्या स्वामींनीं

सर्वा हि संस्था किल भारतस्थाः ।

जानीत यूयं हृदयं मदीयम् ।

आर्याः समस्ताः पथवर्ण मित्राः ।

न बांधववाः किंत्वहमेव तेस्युः ॥ १ ॥

हें उत्तर दिलें त्यांचा ‘ संप्रदाय ’ हें शीर्षक वाचून घोटाळ्यांत पडण्याचें कारण नाही. कारण वरील उत्तरांतील लक्ष्यांशाकडे जनतेचें लक्ष वेधून जावें ह्याच एक हेतु स्वामींचा असावा असें वाटतें. कारण तसें नसतें तर त्यांनीं आरली ‘ स्वानंद मठाची ’* योजना लोकांपुढें मांडिलीच नसती शिवाय शिष्यशाखा उत्पन्न करून तिचा विस्तार करणें ही एक प्रकारची उपाधीच आहे, हा व्याप आहे. अशा भावनेनें जरी त्यांच्या मनांतून संप्रदाय नकोसा वाटला असेल तरीही तो त्यांच्या पश्चात्तरी चालणारच व चालतही आहे. अशी वस्तुधिति असूनही ती त्यांच्या ह्यणण्याला अगर विचाराला मुळींच बाधक नाही.

* या योजनेची सविस्तर माहिती ‘ स्वामी रामतीर्थ भा. ११ ’ फडकेकृत पहा.

भगवान् रामकृष्ण परमहंस यांच्या प्रीत्यर्थ स्वामीविवेकानंदानि युरोप, अमेरिका व आशिया या खंडांत स्थापना केलेले मठ त्यांच्याद्वारे मानवजातीच्या उद्धाराचे होणारे प्रयत्न, व ते उत्पन्न करीत असलेले वातावरण आणि त्याचे परिणाम ह्या सर्वांचा विचार करितां स्वामी रामतीर्थासारख्या ओजस्वी महात्म्याच्या शिकवणीचा प्रसार करणाऱ्या संस्था भारतवर्षाच्या व जगाच्या कल्याणाला किती अत्यंत आवश्यक आहेत ह्याची कल्पना येते. दुःखाची गोष्ट ही की, अशा संस्था भावी कार्याच्या व्यापकतेचा विचार केल्यास मुळीच नाहीत असे वाटते. स्वामींच्या हयातींत त्यांचे दिव्य अस्तित्व व 'अलफ्' मासिक हेच काय ते त्यांच्या मताचा प्रसार करण्याचे दोन मार्ग होते व सध्यां त्या दोहोंनाही आपण आंचवलों आहों ! तथापि त्यांच्या पिश्यात त्यांचे कार्य करणारी अशी एकच संस्था लाहोर येथे असून तिच्या द्वारे होणारे कार्यही बाल्यावस्थेत आहे. अशा संस्थाना पैसा व कार्यकारी व्यक्ति यांची अगदी आवश्यकता असते. या दोन घटकांच्या अभावी काम करणारी संस्था जिवंत नाही असे वाटल्यास नवल नाही. तथापि लाहोर येथील उपरनिर्दिष्ट संस्थेचे आयुष्य व त्यांत तिने केलेली कामगिरी ह्यांचा विचार केल्यास तिच्या उज्ज्वल भविष्यत्कालाची आशा वाटते.

स्वामींची शिष्यशाखा जरी अगदी मर्यादित आहे तरी स्वामींना गुरुस्थानी मानणारे व त्यांचे शिष्यत्व पत्करणारे पुष्कळ महाशय आहेत. हे पुढे दिलेल्या माहितीवरून समजेल.

१ 'रामतीर्थ प्रकाशक मंडळ' ह्या नांवाची संस्था श्री. नारायणस्वामी व इतर शिष्यवर ह्यांच्या पुरस्कारांमुळेच नुकतीच लाहोर येथे स्थापन झालेली असून ती स्वामींच्या वाङ्मयाचा प्रसार करण्याचे महत्कार्य करीत आहे. प्रथमतः ह्या संस्थेने स्वामींचे वाङ्मय उर्दूमध्ये प्रसिद्ध केले. पण गेल्या दोन वर्षांपासून तिने हिंदी वाङ्मय भागांतही प्रवेश केला आहे व तेथेही तिची कामगिरी संस्मरणीय होत आहे. परंतु विचारी एकटी संस्था व तिचे कार्य ही 'दर्यामें खशखश' अशी वाटतात.

स्वामींचे संन्यासी शिष्य.

१ श्री. नारायण स्वामी.

२ ,, स्वामी रामानंदजी (समाधिस्थ).

३ ,, स्वामी गोविंदानंदजी.

४ ,, स्वामी पूर्णानंदजी (पूर्वाश्रमींचे गुरुदास रामप्रताप.)

शिवाय स्वामींचे शिष्यत्व मानणाऱ्या मंडळींत पुढें दिलेले महाशय आहेत.

श्री. लाला शालिग्राम (लुधियाना).

,, रघुवीरलाल साहेब (फैजाबाद).

,, बाबू बलदेव प्रसाद वकील (,,) साधारणधर्म सभेचे चिटणीस.

,, मदन मोहन मालवीय (अलाहाबाद).

,, बाबू गंगा प्रसाद [लखनौ].

,, लाला निहालचंद साहब [मुजाफर नगर].

,, लाला रामानुज दयालराम [मिरत].

,, रा. व. लाला बैजनाथ [आग्रा].

,, स्वामी ज्योतिःस्वरूप [डेराडून].

आर्यसमाजाचे ' सुपरिटेण्डेंट '

श्री. बलदेवसिंग साहेब [डेराडून]

,, स्वामी शिवानंदजी [डेराडून, ' सत् ' नांवाच्या पत्राचे संपादक].

,, लाला हरलाल नाझर—लाहोर.

,, डॉ. महम्मद अकबाल.

,, मियान महंमद हुसेन.

,, स्वामी परणसिंहजी.

,, स्वामी सूर्यानंद.

,, दिलमन साहेब.

,, डॉ. वेल्म.

प्रकरण १० वें.

स्वामींचीं मते.

सत्पुरुषांचें बोलणें नेहमीं अनुभवसिद्ध व अनुभवप्रमाण असतें. त्याचप्रमाणें स्वामी जें जें बोलले, त्यांनीं ज्या ज्या मतांचा उल्लेख जागोजाग केला, त्या सर्वांचा त्यांनीं अनुभव घेतलेला होता. 'आधीं केलें व मग सांगितलें' ह्याबाबतींत जरी त्यांचे इतर महात्यांशीं साम्य होते, तथापि निरनिराळ्या मतांचें बाबतींत त्यांचें वैशिष्ट्य हें होतेंच. हें वैशिष्ट्य पुढील मतांचें बाबतींत दिसून येतें. (१) ज्याप्रमाणें विज्ञानशास्त्रांत सत्याधिगमाचे बाबतींत अधिकारप्रमाण नसून अनुभवप्रमाण आहे, तद्वत्च धार्मिक बाबतींत अधिकाराला मुळींच वजन नसून अगर अगदींच थोडें असून अनुभव हेंच खों प्रमाण आहे. २ मनुष्यानें आपल्या अंतःस्वरूपाला, अंतरात्म्याला, आत्मदेवाला, आपल्या आयुष्यांतील यशापयशाच्या उच्चनीच मार्गांचे प्राप्त करून घ्यावयाचे आहे. निव्वळ दुसऱ्याचे अनुभव कांहीं कामास येणार नाहीत. (३) जिवंत श्रद्धा हीच खऱ्या जीवनकलेचा आधारस्तंभ आहे. (४) जीवित हें एक मोठेंच उद्घाटन आहे. इत्यादि.

संपूर्ण अहंकारत्याग आणि आत्मसाक्षात्कार हाच विश्वात्मसाक्षात्कार आहे. ह्या दोन कल्पनांचे प्रवाह त्यांच्या सर्व व्याख्यानांमधून व संभाषणांमधून वहात असलेले दिसतात. खोटा अहंकार हा सर्व बंधनांचें मूळ आहे. यास्तव त्याचा त्याग केल्यास 'अहंब्रह्मास्मि'चा, व्यक्तिगत आत्मा हा अखिल विश्वाला व्यापून राहिला आहे. याचा अनुभव येईल. हा अनुभव घेणें हेंच मनुष्याचें इतिकर्तव्य असून ज्या साधनांनीं तें प्राप्त होईल त्याचा अवलंब करावा; मग तीं साधनें उच्च असोत वा नीच असोत, सुकर असोत वा दुष्कर असोत. संपूर्ण अहंप्रह्न्यास ही जरी त्या अनुभवाची किल्ली आहे तथापि तत्प्रत्यर्थ योजावयाचे उपाय व्यक्तिभिन्नत्वाप्रमाणें भिन्न भिन्न आहेत

अशी स्वामींची विचारसरणी असल्यामुळे त्यांनीं विशिष्ट मतसंप्रदाय उत्पन्न केसा नसून त्यांना जे अनुभव आले व ते साध्य करितांना ज्या विविध उपायांचा त्यांनीं अवलंब केला त्यांचाच उल्लेख ते सामान्यस्वरूपानें करीत.

आत्मसाक्षात्कारप्राप्ति हेंच प्रत्येकाचें इष्टसाध्य आहे असें स्वामींचें मत असल्याकारणानें प्रत्येकाची वैयक्तिक व सामाजिक वर्तणून त्या ध्येयाला पोषकच असली पाहिजे असें त्यांचें म्हणणें आहे. जीं गोष्ट व्यक्तीची तीच गोष्ट राष्ट्रांची. ह्मणून राष्ट्रांतील धार्मिक, राजकीय, सामाजिक इत्यादि सर्व चळवळी परस्परांशीं सुसंगत असाव्या, परस्परांना पोषक असाव्या, त्यांचें उगमस्थान आत्मगत असून त्यांचा परिपाक आत्मविकासांत व्हावा, किंबहुना व्यक्तिगत आत्म्याचा विकास विश्वात्म्यांत होईल अशा स्वरूपाच्या त्या असाव्या असें त्यांचें मत होतें. पाश्चात्य राष्ट्रांनीं पुरस्कार केलेले राष्ट्रीयत्व हें आत्मविघातक आहे असेंच त्यांचें मत होते हें येथें नमूद करणें अत्यावश्यक आहे. पुढे दिलेल्या त्यांच्या मतांचें सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास वरील म्हणण्याची सत्यता पटेल.

[१] धार्मिक मतें.

“ जगांतील सर्व धर्म आणि पंथ ‘ मी त्याचा आहे ’ (तस्यैवाहम्) ‘ मी तुझा आहे ’ (तवैवाहम्) व ‘ मी तूंच आहे, ’ (त्वमेवाहम्) या तीन वर्गांपैकी कोणत्याही वर्गांत मोडतात. ”

‘ मी ईश्वर आहे, ’ ‘ ईश्वरा ! मी तूंच आहे ’ ही स्थिति प्राप्त होणें व नराचा नारायण बनणें हेंच धर्माचें अंतिम साध्य होय. ’

‘ आत्मसाक्षात्काराकडे पद्धतशीर रीतीनें जाणाऱ्या कोणत्याही मार्गाला धर्म हें नांव दिलें जातें.

‘ धर्म दोन प्रकारचा आहे. [१] उदार धर्म. हा अंधविश्वासाचा आहे. [२] रोख धर्म. हा आचरण करण्याकरितां आहे.

‘ शरीर व तज्जन्य अहंकार यांना ख्रिस्ताप्रमाणें सुळावर चढविणें हाच धर्माचा खरा अर्थ. ’

‘ ज्ञान आचरणांत आणणें हाच खरा प्रवृत्तिपर वेदान्त होय. वेदांत ह्यणजे तत्वांचें तत्व. ज्ञानाचा अंत. ’

‘ श्रद्धा ही धर्माचा आधार आहे. पण श्रद्धेचा ओघ बाहिर्मुख न करितां तो अंतर्मुख करणें, आत्मश्रद्धा ठेवणें हाच खरा श्रद्धेचा स्वाभाविक मार्ग आहे. ’

‘ अविरत कर्म, अविश्रांत परिश्रम, सततोद्योग हाच प्रापंचिकांचा अत्यंत श्रेयस्कर धर्म, श्रेष्ठतर योग होय. ’

‘ कर्माकरितांच कर्म करणें हेंच खरें कर्म. ’

‘ अहंब्रह्मास्मि ’ हें महावाक्य आहे. याचें मनन, चिंतन, व निदिध्यास केल्यानें तुमच्या ठिकाणीं दिव्य सामर्थ्य प्रगट होईल. याकरितां जिवंत श्रद्धेची आवश्यकता आहे.

‘ प्रेम हा एकच एक ईश्वरी कायदा आहे. परंतु वैषयिय प्रेम मात्र काहीं कामाचें नाही. प्रेम ह्यणजे भक्ति. भक्ति, उपासना किंवा अनुराग ह्या शब्दांमध्ये ज्या भावना अंतर्भूत झालेल्या आहेत त्या एकाच प्रेमाची भिन्न भिन्न स्वरूपे आहेत. ’

‘ परमेश्वर प्रेममय व प्रेमस्वरूप असल्या कारणनें त्याला प्रेमानेंच प्राप्त करून घेतला पाहिजे. ’

‘ प्रेमस्वरूप नारायणानें आपल्या अंतःकरणांत एकदां बिऱ्हाड ठोकल्यावर सोद्या भामट्यांची भीति वाळगण्याचें कारण नाही. प्रेमांत स्थिर व्हा, सर्वात्म-भाव आंगीं बाणवून घ्या, ह्यणजे सर्व प्रकारच्या सिद्धी तुमच्या घरीं पाणी भरूं लागतील. ’

निर्हेतुक प्रेम ह्यणजेही भक्तीच. पण भक्ति ह्यणजे ईश्वराच्या नांवानें नुसतें ओरडणें नव्हे. भक्ति ह्यणजे भिक्षांदेहीची वृत्ति नव्हे. ‘ मी दीन आहे, मी पापी आहे, मी दासानुदास आहे, ’ अशा तऱ्हेची दुबळेपणाची याचना ही

कांहीं खरी भक्ति नव्हे. भक्ति याचा खरा अर्थ समत्वभावाची अनिर्वचनीय स्थिति, ज्ञानयुक्त प्रेममयता आणि ईश्वरी प्रेमाची दिव्यता असा आहे. सर्वत्र त्या पूर्णाचे-त्या परमात्म्याचे दर्शन होणे, ज्या ज्या ठिकाणी आपले नत्रे जाऊन पोचतात, त्या त्या ठिकाणी आत्मतत्त्व प्रतीत होणे, अखिल चराचरांत ऐश्वरभावाचे सौंदर्य-अनुभवास येणे ही त्या भक्तीची खूण आहे. तेंच मी आहे व तेंच तूं आहेस. ' तत्त्वमसि '

' मनोविजय ही परमार्थात महत्वाची गोष्ट आहे. चित्तशुद्धीशिवाय मनो-विजय नाही.

' त्यागाशिवाय मोक्ष नाही. वैराग्याशिवाय आत्मज्ञान नाही. पण वैराग्य याचा अर्थ गुडघ्यांत डोकें घालून वसणे, दैवावर हवालणे, दुबळे बनणे असा नाही. तसेंच हट्टानें अंगाला राख फांसून वैरागी बनणे म्हणजे वैराग्य नव्हे! तर वैराग्य याचा अर्थ आपले सर्वस्व सत्याकरितां अर्पण करणे हाच आहे.

' रूढीच्या तंत्राप्रमाणें वागणे हा दुवळेपणा आहे. '

' ज्याला जगांतील नखरे टखरे हालवूं शकत नाहीत तो जगाला जरूर हालवूं शकतो. लग्न झालेले नसूनही अकलेच्या किंवा आध्यात्मिक कार्यांत ज्यांचा काल जात नाही त्यांना ब्रह्मचारी ह्मणतां येत नाही.

प्रपंचांत राहूनच परमार्थ साधा. परंतु वैराग्याशिवाय तुमचा प्रपंच सुखाचा व्हाणें, तुमचीं रहातीं घरे स्वर्गोपम व्हाणें कधीही शक्य नाही.

' वैराग्य व ज्ञान हे दोन शब्द वास्तविक पर्यायशब्द आहेत. कोणत्याही परिस्थितींत, सर्वत्र व सर्वदा वैराग्य आचरणांत आणितां येतें. विवाहित स्त्रीपुरुषांनाही हें वैराग्य संपादितां येतें.

वैवाहिक स्थिती ही आत्मसंयमनाची शाळा आहे 'कौटुंबिक संबंधाचा' योग्य उपयोग केल्यास ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग निष्कंठक, निर्विघ्न आणि सुख-कर होईल.

‘ भूतमात्रांचे ठिकाणी भगवद्भावाने पहाने ह्यणजेच कौटुंबिक संबंध तोडणे; स्त्रीपुत्रादिकांना स्त्री-पुत्र न मानितां ईश्वररूप मानणे, बंधन फक्त एका ईश्वराचेच ठेवणे, याचेच नांव सर्वसंगपरित्याग किंवा वैराग्य.

स्त्रीला आपल्या प्रेमाचा परिघ बनवू नका. प्रेमाच्या शुद्ध व सकुंचित कल्पनांनी तुम्ही स्वतःचा व भायेंचा अधःपात करितां. प्रेमाच्या विकासाचा पहिला धडा पुरुषाला पत्नीकडून मिळतो, परंतु हा विकास तिच्याच ठिकाणी समाप्त न करितां विश्वव्यापी बनवा.

‘ शील संवर्धनाशिवाय उन्नति नाही. खरे शील याचा अर्थ अंतःकरणांतील शुद्ध प्रेम आणि स्वार्थत्याग हाच आहे.

(२) सामाजिक मते.

‘ श्रमविभागाचे तत्व हे न्याय्य व आवश्यक तत्व आहे. ह्याच तत्वावर हिंदूंची वर्ण व्यवस्था ठरविण्यांत आली. उघड उघड व्यवहाराच्या धोरणावर हिंदुस्थानांतील जनतेचे त्यांच्या योग्यतेनुरूप चार विभाग पाडण्यांत आले. असे वर्ग साऱ्या जगांत आहेत.

व्यवहाराच्या व्यवसायांची विभागणी व्हावी; परंतु, अंतःकरणांत परस्पर प्रेम व ऐक्य असावे या तत्वावर हिंदूंच्या जातिभेदाची उभारणी करण्यांत आली.

जगांत अस्वाभाविक जातिभेदानां ऊत येत आहेत, हे अस्वाभाविक जातिभेद आणि त्यानें उत्पन्न होणारा द्वेषभाव ही नाहीशी झाल्याशिवाय बुद्धीच्या वाढीला अनुकूल परिस्थिति उत्पन्न होऊं शकणार नाही.

‘ गरीब लोक हे समाजाचे पाय किंवा पाया होत. जो शिरजोर समाज खालच्या वाढीला अडथळा करितो, खालच्या वर्गातील लोकांच्या शिक्षणाच्या आड येतो, तो आपण होऊन आपल्या घराचा पाया पोखरीत आहे.

‘ लोकसंख्येच्या बेसुमार वाढीबरोबर व्यवहारज्ञानाचा अभाव हा भरतवर्षापुढे सध्यांच्याकाळी मोठा बिकट प्रश्न उपस्थित झाला आहे. व्यवहारज्ञानाच्या अभावामध्ये शारीरिक कष्ट करण्याचा तिरस्कार, जाति आणि पंथ

यांच्या संबंधाचे अस्वाभाविक निर्बंध, परदेशगमनाबद्दलची परांमुखता, बालविवाह आणि शारीरिक, बौद्धिक वगैरे बाबतींत स्त्रीसमाजाला अज्ञानांधकारांत दडपून टाकणारे नियम, वगैरे अनेक बाबींचा समावेश होतो. आपल्या प्राचीन पूर्वजांकडून वंशपरंपरेनें लावलेल्या ज्ञाननिधीवांचून आपलें चालणार नाहीं. कारण जो समाज आपल्या प्राचीन परंपराप्राप्त संपत्तीला लाथ मारून देतो, त्याच्यावर बाहेरून आपत्ति कोसळून त्याचा नाश होणें अपरिहार्य आहे. तसेंच ज्या समाजांत प्राचीन वैभवाचा फाजील अभिमान वावरूं लागतो, असा समाज अंतर्गत कलहाला बळी पडलाच ह्मणून समजा ! कोणतेही राष्ट्र वैभवसंपन्न होतें तें त्यामधील मोठ्या माणसांच्या शुद्ध विचारांमुळे होत नसून शुद्ध माणसांच्या प्रगल्भ विचारांमुळे होत असतें.

‘ आपल्या संप्रदायाच्या अभिमानामुळे लोकांतील मनुष्यपणा पर लोपून गेला असून राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेला खग्रास ग्रहण लागलें आहे ! ’

उच्चवर्णांच्या लोकांबरोबर मागसलेल्या जातीतील लोकांनाही सुसंस्कृत करणें, स्वाधीनेची तेजस्वीवृत्ति त्यांच्या ठिकाणीं निर्माण करणें, तसेंच सत्याच्या ज्ञानानें येणारें औदार्ययुक्त सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न करणें ह्या गोष्टींची आजच्या परिस्थितींत विशेष जरूरी आहे.

हिंदुस्थानची स्थिति सुधारण्याकरितां परदेशांतून येणारीं धर्मप्रसारक मंडळे आल्यानें आमची स्थिति सुधारत नसून उलट बिघडत मात्र आहे.

नीतिपाठ आणि धर्मवचनें यांच्या जोरावर जगाची सुधारणा करूं पहाणें शुद्ध वेडगळपणाचें आहे.

प्राचीन चालीरीतींना चिकटून बसून चालणार नाहीं. त्यांत परिस्थित्यनु-रूप योग्य फेरफार केले पाहिजेत. आनुवंशिकतेलाच चिकटून चालणार नाहीं. ह्मणून संयोगशक्तीचा योग्य उपयोग करण्यास शिका.

बालविवाह व बालविधवा हा प्रश्नच साऱ्या जगांत अश्रुतपूर्व व अस्वाभाविक नाही काय ? सौभाग्यहीन बालिकांचें सुकुमार हस्त तुझी साहाय्य काल ह्मणून अजाणतां तुमच्यापुढें केले जात आहेत ! रूढीच्या भडाग्रीत जिवंत

सती तुमच्या डोळ्यांदेखत भडाभड जळत आहेत. त्यांच्या निष्ठाप आणि अश्रुपूर्ण नेत्रांच्याद्वारे प्रत्यक्ष परमेश्वर तुमच्या सहाय्याची याचना करीत आहे. अक्रोश करणाऱ्या ह्या भवानीच्या विलापांकडे तुम्हीं किती दिवस पाठ फिरविणार ! या प्रश्नाचा नीट विचार करा व योग्य ते फेरफार करा.

मानसिक वाढ होऊं न देतां प्रजोत्पादन शक्तीलाच महत्त्व देऊन आम्हीं आपली बौद्धिक अवनति अशीच किती दिवस चालू ठेवणार ? मलिन अशा कामवासनांचा त्याग करणार नाहीं, तर उत्क्रांतीच्या निष्ठुर चक्रांत सांपडून तुमचा सर्वस्वी चुराडा होईल.

थोडींच पण कर्तृत्ववान् मुलें व्हावीं, अशी तिकडील उच्चदर्जाच्या लोकांची समजूत आहे. ती अनुकरणीय नाही काय ?

(३) शिक्षणविषयक मतें.

‘ स्वातंत्र्य हेंच शिक्षणाचें ध्येय. शिक्षणानें स्वाधीनता येत नसेल तर त्या शिक्षणाला धिक्कार असो !

देशांतील साधनसामग्रीचा योग्य उपयोग करून घेण्याचें सामर्थ्य आंगी बाणणें हाच शिक्षणाचा खरा हेतु आहे.

परा व अपरा या दोन्ही विधांचें ज्ञान असल्याशिवाय चालणार नाहीं.

निरनिराळे देश पहाणें हें स्वतःच एक शिक्षण आहे. केंस पांढरे होईपर्यंत शिकत जा.

आह्मांला उद्योगधंद्यांचें शिक्षण देणाऱ्या शाळा नकोत असें नाहीं, तथापि खऱ्या ज्ञानाचा प्रसार ही आमची तात्कालिक व महत्वाची गरज आहे.

लोकांची नीति सुधारण्यास त्यांना जिवंत ज्ञान शिकविणें जरूर आहे.

अविनाशी आत्मस्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान करून देणाऱ्या उपकारक वेदान्ताची सध्या हिंदुस्थानांत अत्यंत जरूरी आहे.

भौतिकशास्त्रें, कला, व इतर उघड उघड व्यवहारोपयोगी हुन्नर यांचा वेदान्ताकडे उपयोग करण्याच्या दृष्टीनेच त्यांचें शिक्षण दिलें जावें.

लोकांची आंदोलनात्मक दृष्टि नाहीशी करून आगळें स्वाभाविक ऐश्वर्य त्यांना पटवून देणें, स्वाभाविक आणि सापेक्ष विशिष्टीकरणानें अत्यंत स्वाभाविक व शाश्वत ऐक्य घडविणें ह्या कार्यक्षम वेदान्ताचीं सध्यां जरूरी आहे. ह्या स यज्ञानाचीं सध्यां जरूरी आहे.

वद्धतेमध्ये ठेवणाऱ्या शिक्षणाची मात्र मुळांच गरज नाही.

मृतभाषा, गणित, भूतकालीन इतिहास, औपपत्तिक रसायनशास्त्र, सर्व प्रकारचीं अव्यावहारिक शास्त्रें इत्यादि विषय हिंदुस्थानांतील विश्वविद्यालयांतून शिकविले जातात. ज्यांना कला शिकविणारीं विद्यालये ह्मणतात त्यांमधून तत्त्वज्ञानासारखीं भावनाधिगम रक्ष शास्त्रें शिकविण्यांत येतात. परंतु व्यवहारोपयोगी एकही शास्त्र किंवा एकही उपयुक्त कला प्रायः शिकविलीं जात नाहीं. व्यवहारोपयोगी रसायनशास्त्र फारसें शिकविलें जात नाही. सामान्य व उपयुक्त कलांच्या शिक्षणाचीही सोय केलेली नाही. शास्त्रांच्या शिक्षणाची तरओष्टच बोलावयाला नको.

मुलांच्या ठिकाणीं ज्ञानाची आवड उत्पन्न होत नसेल तर तें शिक्षणच कसलें ?

पुस्तकीज्ञान डोक्यांत कोंबणें हा ज्ञानाचा खरा मार्ग नसून चित्त शुद्ध करून आंतील आंतील ज्ञान प्रगट करणें, हाच खरा मार्ग होय.

गुणग्राहकता, भातृभाव, संयोगी करणाची साहजिक प्रवृत्ति, राष्ट्रीय व्यवसायांत परस्परांनुकूल श्रमविभागाची प्रवृत्ति, तसेंच शारीरिक कष्टांना, श्रेष्ठ लेखण्याची प्रवृत्ति हें गुण उत्पन्न करणारें शिक्षण सध्यां आह्मांस पाहिजे.

सत्याचें यथार्थ ज्ञान करून देण्याचीच हिंदुस्थानांत अत्यंत जरूरी आहे. प्रेम, न्याय, आणि स्वतंत्रता या भावनांचा परिपोष ह्मणजेच व्यावहारिक वेदान्त. व्यावहारिक वेदान्त हेंच प्रत्येक राष्ट्राचें जीवनतत्त्व आहे.

सर्वात्मभावाच्या दिव्य चक्षूंनीं सर्व वस्तूंकडे पहाणें हाच खऱ्या शिक्षणाचा अर्थ आहे.

शेजारीं रहाणाऱ्या भंगिणीला लिहिण्यावाचण्यास शिकविण्याची तुह्यांस लाज किंवा भय वाटतें काय ? तसें असेल तर तुमच्या विद्येला, तुमच्या

विचारांना आणि तुमच्या उच्च नीतिमत्तेला धिक्कार असो ! देशांतील स्त्रिया आणि खालच्या वर्गातील पुरुष यांना साक्षर करणे हे तुमचें पवित्रतम कर्तव्य आहे. मुलींच्या सरकारी शाळा निघतील ह्मणून वाट पाहूं नका. हिंदुस्थान जिवंत रहावा अशी तुमची इच्छा असेल, तर स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र मोठ्या झपाट्यानें झाला पाहिजे.

बहुजनसमाजाला सुशिक्षित करण्याचा अगदीं जवळचा आणि साधा उपाय ह्यटला ह्मणजे हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रांची स्थिति सुधारणे हा होय. उप-युक्तज्ञानाचा प्रसार करणारीं नवीं नवीं पत्रे काढा; आणि जुन्यांत योग्य त्या सुधारणा करा. पण हीं पत्रे देशी भाषेत असूं द्यात. त्यांमधून पदार्थविज्ञान, इंद्रियविज्ञानशास्त्र, ज्योतिर्गणित, इतिहास, अर्थशास्त्र, मनोविज्ञान इत्यादि विद्यांचीं मूलतत्त्वे शक्य तितक्या सोप्या व मनोरंजक भाषेत लोकांपुढें मांडा.

ज्या भारतमातेनें आपल्या काव्यरूप व तत्त्वज्ञानरूप पौष्टिक दुग्धानें साऱ्या जगाचें पोषण केलें, ज्या मातेनें धर्मविषयक उदात्त कल्पनांचें पौष्टिक अन्न प्रेमळ अंतःकरणानें साऱ्या जगाला वाटलें, ती जगज्जननी भारतमाता आज शरपंजरी विव्हळत पडली आहे. याकरितां निव्वळ तिच्या हितार्थ नव्हे तर साऱ्या जगाच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें सत्य व न्याय यांच्या नांवानें तिला मदत करणें, तिचा कैवार घेणें हेंच इष्ट आहे.

डूबा तारा तुझारा पूरवको ।

ब्रह्मविद्या चली है यूरपको ॥

ही स्थिति पूर्णपणें ध्यानांत घेऊन ' ब्राह्मणो ' ! आप सीख लो विद्या ।
आणि

टीका अद्वैतका लगा देना ॥

गर न माने तो पकडकर बाजू ।

टीका यह तीन जा लगा देना ॥

दर्द भी होगा, पीड भी होगी ।

डर का नोटस न तुम जरा लेना ॥

भावार्थः—अद्वैत ज्ञानाच्या देवी सर्वांना काढा जर कोणी देवी काढूं देणार नाही तर त्याचा हात पकडून तीन ठिकाणी ह्या देवी टोंचा. हें काम करतांना व केल्यावर दुःख व पीडा देखील होतील. पण त्यांचें भय बाळगण्याचें मुळीच कारण नाही.

प्यारे हिंदुस्थान ! फलो फूलो ।

पौंदे पौंदे ब्रह्मविद्या दो ॥

भावार्थः—हे प्यारे भारतवासियांनों जागो जाग ब्रह्मविद्या फलफूलीत होऊं या.

(४) राजकीय मते.

ज्या मुद्यांवर आपणा सर्वांचे ऐक्य होऊं शकतें, तेवढेंच घेऊन त्याच्यावरच आपलें सामर्थ्य खर्च करूं या.

उदासीनतेची सहानुभूती अथवा निरुत्साही परमतसहिष्णुता यांनीं आतां काम भागणार नाही. राष्ट्रीयत्वाची जिवंत भावना सर्व लोकांच्या अंतःकरणांत उदित करण्याच्या कामी हिंदुस्थानांतील प्रत्येक सुपुत्रानें प्रत्यक्ष सहाय्य करावें.

सर्व राष्ट्रांशीं स्वतःचें तादात्म्य अनुभविण्याला शिकल्याशिवाय, आपल्या नसानसांतून राष्ट्रीय भावनांचें स्फुरण झाल्याशिवाय, परमात्मतत्त्वाशीं ऐक्य होणें शक्य नाही. राष्ट्रीय भावना ही सर्वव्यापी परमात्म भावनेची पूर्वतयारी आहे.

हिंदुस्थानांतील प्रत्येक सत्पुत्राच्या ठिकाणीं अखिल भारतवर्षाला पाहण्याच्या राष्ट्रीय भावनेचा अभ्यास करून हिंदमातेचा प्रत्येक सत्पुत्र राष्ट्रसेवेस सिद्ध होऊं या.

राष्ट्रीय ऐक्याच्या भावनेचा उत्कर्ष होण्याकरितां कडक जातिनिर्बंध थोडेसे दिले करण्याविषयी व जातिभेदाची तीव्रता थोडीशी कमी करण्याविषयी तुम्हाला आपत्तिधर्म तुम्हांला आग्रहानें पुनः पुनः सांगत आहे.

ज्या मानानें दगडी कोळशाचा पुरवठा कमी अधिक असेल, त्या मानानें अग्नि व प्रकाश कमी अधिक उत्पन्न होतात. राष्ट्रांतील कोणत्याही चळवळीं-तील ओजस्विता व तेजस्विता राष्ट्रांतील तमोगुणाचा योग्य उपयोग करून घेण्यावर अवलंबून असतात. तमोगुणाशिवाय रजोगुणाचें तेज व सत्वगुणाचा प्रकाश पडत नसतो.

तुमच्या भावनात्मक अमूर्त राष्ट्रीय धर्माला मूर्त स्वरूप देण्याकरितां पूर्ण संन्यासवृत्ति स्वीकारणें फार जरूरीचें आहे.

जो राष्ट्रोन्नतीचे विचार करण्याकडेच आपल्या बुद्धिमत्तेचा उपयोग करितो तोच खरा ब्राह्मण.

स्वदेशाकरितां आत्मयज्ञ करण्यास प्रतिक्षणीं सिद्ध असणें, हीच खरी क्षात्रवृत्ति.

जी संपत्ति देवदयेनें आपणांला मिळाली आहे, ती केवळ स्वतःच्या ज्वैनीकरितां मिळालेली नसून राष्ट्रकार्यार्थ खर्च करण्यासाठीं आपणांजवळ ठेविलेली ती राष्ट्राची ठेव आहे, अशी अंतःकरणाची भावना करणें हीच खरी वैश्यवृत्ति.

ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तिन्ही वृत्तींचें तेज आपल्या आंगीं वाणवून पवित्र शूद्रांप्रमाणें स्वतः कष्ट करून तें तेज कृतींत आणा.

सर्व राष्ट्रांचें कल्याण होण्यांतच राष्ट्रांतील घटक व्यक्तींचेही कल्याण असतें.

हिंदुस्थानाच्या उन्नतीकरितां काम करणाऱ्या अनंत शक्तींत एकतानता नसल्यामुळे त्यांचा इष्ट परिणाम घडून येत नाही. एक प्रेरणा दुसऱ्या प्रेरणेला काट देते. त्यामुळे फलित प्रेरणा जवळ जवळ शून्यच असते.

संकेतरथान निश्चित असलें, उद्देश्याबद्दल एकवाक्यता असली तरच प्रगति होऊं शकते.

दुहीमुळे हिंदुस्थानाचा न्हास झाला. व्यावहारिक ज्ञानाचा अभाव व लोकसंख्येची बेसुमार वाढ ही हिंदुस्थानांतील दुहीचीं दोन मुख्य कारणें आहेत. काबाडकष्टांविषयीं तिरस्कार, जाति आणि पंथ यांच्या नांवाखालीं झालेले

अनेक अस्वाभाविक भेद व पोटभेद, परदेशगमनावद्दल द्वेषबुद्धि, बालविवाह, आणि एकंदर स्त्रीसमाजाची शारीरिक व बौद्धिक अवनती इत्यादि सर्व सामाजिक दोषांचा 'व्यावहारिक ज्ञानाचा अभाव' या शब्दांत रामानें समावेश केला आहे.

शुद्ध आणि चाणेदार आचरण हाच इतिहासाचा उत्तोलन दंड आहे.

उच्च ध्येयाकरितां मरणें याच्यासारखें दुसरें सुख नाही. कोत्या विचाराच्या मोठ्या माणसांनी राष्ट्रांत सामर्थ्य येत नसून उदात्त विचारांच्या लहान माणसांनीच राष्ट्र जोरदार बनत असतें.

जिवंतश्रद्धा आणि प्रज्वलीत ज्ञान हें सर्व प्रकारच्या यशस्वी चळवळीचें जीवनतत्व आहे.

एकलकोंडेपणा हेंच हिंदुस्थानच्या अधोगतीचें मुख्य प्रबळ कारण आहे.

आर्थां लोकांचीं अंतःकरणें आपलीशीं करा व मग त्यांना बुद्धिवाद सांगा.

तुम्ही व राष्ट्रांतील जनता यांच्या दरम्यान अहंकार वृत्तीची यत्किंचित्ही छाया पडूं देऊं नका. मातृभूमीच्या हितार्थ आपलें जीवित अर्पण करणारे खरेखुरे अध्यात्मिक सैनिक बना. देहावरील अहंकार काढून टाका आणि स्वतः राष्ट्र बना. ह्यणजे तुम्हीं ज्या भावना कराल त्या तुमच्या राष्ट्राच्या भावना होऊन बसतील 'मी भरतखंड आहे, शंकर आहे, शिव आहे' हेंच स्वदेशभक्तीचें अत्युच्य ध्येय.

लोकसेवा हीच ईशसेवा. लोकसेवा करणें हें मी माझे कर्तव्य समजतो. हें कर्तव्य बजावीत असतां मी नरकांत गेलों, तरी मला बिलकुल पर्वा नाही. माझ्या कृत्यापासून माझे देशवांधव सुखी होत असतील, तर त्या कृत्यावद्दल एकदां सोडून हजारदां नरकवास पत्करण्यास माझी तयारी आहे. मेल्यावर नरकवास प्राप्त होईल या भीतीनें लोकसेवा करण्याचा माझा हक्क जिवंतपणीं मी सोडणार नाही.

(५) तात्विक मते.

अध्यात्मज्ञान याचा अर्थ ज्या शक्तीच्या-ज्ञानाच्या योगानें मनुष्याचें शील-क्षम्युच्च बनतें ती शक्ती, तें ज्ञान संपादन करणें. विषयवासना पूर्ण नाहीशी

होणें, ऐहिक इच्छांचें, कामनांचें निर्मूलन होणें, याच गोष्टींचा अंतर्भाव अध्यात्मज्ञानांत होतो.

सर्व चराचे आपण स्वामीं आहोंत, हें सत्यज्ञान व्यक्तिमात्राला होणें ह्यालाच राम व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद ह्मणतो.

धन संप्रहाची बुद्धि सोडून चित्तनिरासक्त होणें हेंच वेदान्ताचें अंतिम आहे. वेदान्त समत्व प्रतिपादन करितो आणि खऱ्या खऱ्या समाजसत्तावादाचें हेंच प्राप्तव्य असलें पाहिजे.

ज्याला समाजसत्तावाद म्हणतात तो समाजांतील विषमतेच्या फक्त वरवर दिसणाऱ्या कारणांचा विचार करतो आणि तेवढ्यावरून सर्व मनुष्यांनीं समतेनें, बंधुत्वानें, व प्रेमानें रहावें असा निष्कर्ष काढतो. परंतु वेदान्त मनुष्यामनुष्यांतील विषमतेचा, संपत्तीच्या विषमविभागणांचा अगदीं सांगोपांग व सर्व दृष्टींनीं विचार करितो.

संप्रहाची कल्पना झुगारून देणें हें तत्व लोकांना पटलें ह्मणजे हां हां ह्मणतां सर्व जगभर समाजसत्तावादाचा प्रसार होईल. समाजसत्तावादाचा खऱ्या खऱ्या समाजसत्तावादाचा किंवा वेदान्ताचा जगभर प्रसार होईल तर समाजांतील बराच उच्छृंखलपणा नाहीसा होईल.

वेदान्तप्रतिपादित समाजसत्तावादाच्या, वेदान्तसमतावादाच्या युगांत राजा नको, अध्यक्षही नको, धर्मोपदेशकांची जरूरी नाही, सैन्याचा आवश्यकता नाही, व विश्वविद्यालयाचेंही प्रयोजन नाही. कारण प्रत्येकजण स्वतः पुरता एक विश्वविद्यालयच होईल !

जो स्वतंत्र असतो तोच खरा कर्मयोगी. वेदान्तामध्ये कर्म याचा अर्थ परमात्मसंवेदना होणें, चराचरातीत चैतन्याशीं तद्रूपता पावणें असा होणें.

वेदान्त हें शास्त्र असून तो धर्मही आहे. वेदान्त हें तत्त्वज्ञान असून भौतिक शास्त्रें व धर्म यांचा मेळ घालणारें शास्त्र आहे.

वेदान्त याचा अर्थ स्वातंत्र्य—जडाच्या पलीकडे जाऊन पोहोंचणें, असा आहे तो अनुभवगम्य शास्त्र आहे, तो आशावादाची पराकाष्ठा आहे, तो विश्वव्यापी धर्म आहे.

आपण आज कोण आहों, आपली स्थिति काय आहे, जगताची वास्तविक स्थिति काय ? आपल्या जीवितक्रमामध्ये निरनिराळीं दुःखें, विपत्ति, आणि त्रिविधताप कसे भोगावे लागतात याबद्दलचें यथार्थ वर्णनचित्र ह्यणजेच माया व ह्यालाच मायावाद ह्यणतात.

ज्ञान याचा अर्थ, वस्तुस्थिति आहे अशी जाणणें. वेदान्त हा सर्व धर्मांना पूर्णता आणणारा आहे. सर्व धर्मांची अखेरची पायरी ह्यणजे वेदान्त होय.

उत्क्रांतिवाद हा एका दृष्टीनें पुनर्जन्मवादच आहे. प्रगति हीच जीवाची वास्तविक गति.

वस्तू खऱ्या नाहींत, त्या केवळ आपल्या कल्पना होत. मन किंवा बुद्धि हीच खरी वस्तु; कारण मनोव्यापाराशिवाय आपणांला वस्तूंचें ज्ञान होत नाहीं. असें कल्पनावाद ह्यणतो.

वस्तू खऱ्या आहेत. कल्पनेहून स्वतंत्रतेनें त्यांना अस्तित्व आहे. बुद्धीवर किंवा मनावर त्यांचें अस्तित्व अवलंबून नाहीं असें प्रत्यक्षवाद प्रतिपादितो.

पण वेदान्त या दोन्ही वादांची एकवाक्यता करितो. विषयज्ञानाला वस्तु व मन अगर वस्तु व तिची कल्पना ह्यांची खरोखर आवश्यकता आहे. परंतु मन किंवा बुद्धि हीं वेदान्तदृष्ट्या बाह्य वस्तूप्रमाणें मिथ्याच आहेत. खरी वस्तु एक परमेश्वर आहे.

मनोविकार हा स्पर्शजन्य रोग आहे. व तो संसर्गानें इतरांमध्ये फैलाव केल्याशिवाय रहात नाहीं. ”

याप्रमाणें स्वामींच्या मुख्य मुख्य मतांचें दिग्दर्शन झालें. यांशिवाय त्यांनीं बरेच मतवजा उद्गार काढिलेले आहेत. परंतु त्यांना मते असें नांव देण्यापेक्षां त्यांच्या तोंडचीं तीं मुक्ताफळेच आहेत असें ह्यणावें लागतें. तीं सर्वच्या सर्व येथें देणें अशक्य आहे. त्यांचें एक स्वतंत्र पुस्तकच होईल. तरी रामाची मर्जी असल्यास तसा प्रयत्न करण्यांत येईल. जातांना स्वामींचा संदेश थोडक्यांत सांगून वाचकवर्गाची रजा घेतों.

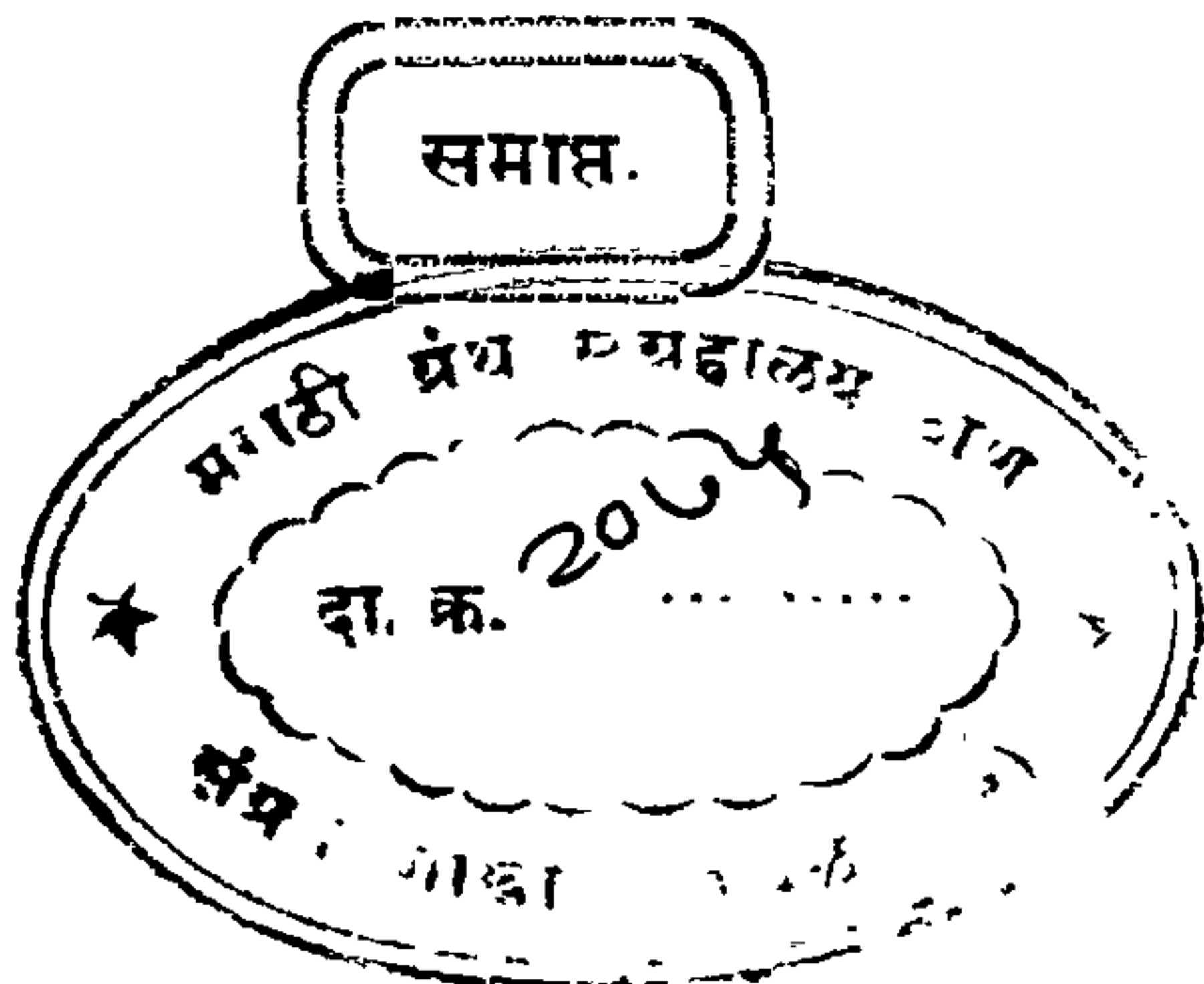
रामवादशहांचा संदेश.

“ विसाव्या-शतकांत—उद्योगधंदे व कलाकौशल्य यांच्या अभिवृद्धीच्या कालांत—सध्यां चालू असलेल्या जीवन कलहांत आपला टिकाव लागावा, व राजकीय राजयक्ष्म्यानें हळूहळू पण निश्चयानें मृत्यूच्या पथास लागूं नये, अशी जर तुमची इच्छा असेल, तर विद्युच्छक्तिरूपी मातरिश्व्याला काबीज करा; वाष्परूपी वरुणाला आपला बंदा गुलाम करा; ह्या देवतांची आराधना शिकविणारे पुरोहित ह्मटले ह्मणजे भौतिक शास्त्रवेत्ते किंवा कलाभिज्ञच होत; व त्यांच्या सहाय्यानें वरील देवतांना संतुष्ट करा.....भारतवर्षातील प्रिय आणि भाग्यवान् लोकांनो ! प्राचीनकालच्या पूज्य ऋषींप्रमाणें आकाशातील मेघगर्जना, विद्युत्प्रकाश, सूर्य, वायु, तेज, आप आणि पृथ्वी ह्यांच्यामध्ये ‘ एकं सत् ’ पहाण्याला शिका. निसर्ग हें ईश्वराचें कौतुक आहे, त्याचा विलास आहे ह्या दृष्टीनें त्याचें निरीक्षण कराच; पण त्याबरोबर प्रयोगशाला आणि शास्त्रीय उपकरणांचें संग्रहालय यांच्यामध्ये परमेश्वराला ओळखण्याला शिका, व रसायनशास्त्रवेत्त्यांची प्रयोगशाला यज्ञभूमीप्रमाणें पवित्र मानण्यास शिका.”

ॐ राम !

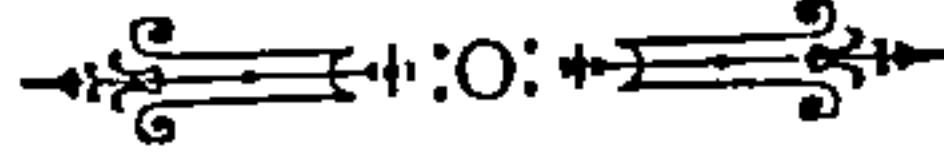
ॐ राम !

ॐ राम !

शुद्धिपत्र.

	पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
वाचकांशीं हितगुज पा.	१	१६	आज आत्मोद्धारी	आत्मोद्धारी
”	२	८	स्वामींच्या	व्यक्तींच्या
”	२	२४	मी ग्रंथकार	मी
”	२	२६	रामवर्षी	रामवर्षा
”	३	५	पटले	वठले
प्रस्तावना	१	१३	कला	नकला
”	३	८	सत् ह	सत् हा
पान	३१	१	वढत्या	वाढत्या
•	३५	५	साधारण	असाधारण
	३६	१	पोशाख	पोषाख
	४४	१७	कोणत्या	कोणता
	४६	१२	करून करून	करून
	५७	२७	वर्तत्याची	वर्तीयाच्या
	५८	१६	विश्वासाला	विकासाला
	५८	१८	शास्त्रांची	शास्त्र्यांची
	६३	१४	Professors	Professors
	६७	टीप(२६)	१९१८	१८९८
	७३	३	भयंकर	भयंकर
	८०	१७	गतक्या	इतक्या
	८१	७	तेरा	तेरी
	११५	९	हिमलय	हिममय
	११६	८	वाळू गंगेचे	वागंगेचे
	११६	१४	उददेश	उपदेश

(२)

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
११८	३	उज्ज्वल	उज्ज्वल स्वरूप
१५३	१५	फरइतका	फरहातका
१५३	१५	नूरझडा	नूर पडा
२५२	१६	जशीं	जसें
२५२	१६	तशीच	तसेंच
२५३	१	त्यामुळे त्यांनीं	त्यामुळे
२५४	८	त्याचा	त्याकरितां
२५५	५	भागांतून उत्कृष्ट	उत्कृष्ट भागांतून
२५६	९	विश्वव्यापहारी	विश्वविहारी
२५७	१९	वस्तुथिति	वस्तुस्थिति
२६०	४	महात्यांशीं	महात्म्यांशीं
२६१	२	केसा	केला
२६१	११	रष्ट्रीयत्व	राष्ट्रीयत्व
२६१	२१	उदारधर्म	उघार धर्म

याशिवाय क्वचित् ठिकाणीं ठसा अस्पष्ट उठल्याच्या चुका आहेत त्यांबद्दल वाचक वर्ग माफी देतील अशी आशा आहे.

अमृताजन.

हे ठणका, कळा, वेदना इत्यादि व्याधींवर अचूक गुणकारी आहे. आज २५ वर्षे याच्या एकसारख्या वाढत्या खपावरून याची सहज कल्पना होते. लाखों कुटुंबे आज अमृतांजन वापरीत आहेत. कारण ते सर्व प्रकारच्या वेदना, मुरगळणे, संधिवात, कफ, सूज आणि अशा प्रकारच्या पुष्कळ व्याधि निखालस बऱ्या करिते ह्मणून ज्यांनी हे अद्याप अनुभवले नसेल त्यांनी खात्री करून घ्यावी. किं. १० आणे. व्ही. पी. खर्च निराळा.

अमृतांजन डेपो, फोर्ट मुंबई.

शरीरांतील रक्त बिघडल्याने सर्व रोगांची

उत्पत्ति होते, ह्मणून रक्त शुद्ध ठेवणे

प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. बिघडलेले

रक्त शुद्ध करण्याचा

खात्रीचा इलाज ह्मणजे

डॉ. वामन गोपाळ यांचा

आयोडाइज्ड

सासांपरिला.

घेणे हाच होय;

असे लक्षावधि लोकांनी ६० वर्षांचे अनुभवाने ठरविले आहे;

आणि ह्मणूनच निरनिराळ्या प्रदर्शनांतून त्यांस

सोन्याची व चांदीची पदके बक्षीस मिळाली.

याचे सेवनाने उपदंश किंवा गर्मी किंवा त्यापासून होणारे इतर रोग जसे पक्षघात, संधिवात, अंगावर काळे डाग पडणे, अंग सुजणे, शरीरांत आग होणे, अंगावर देवीसारखे फोड उठणे वगैरे विकार पार नाहीसे होतात.

एका बाटलीची किं. रु. १-४-० चार बाटल्यांनी उत्तम गुण येतो. चार बाटल्यांची किं. ४-१३-०. पोस्टखर्चासह.

प्रत्येक शहरीं प्रसिद्ध }
व्यापाऱ्याकडे मिळेल. }

डॉ. गौतम केशव आणि सन,
ठाकुरद्वार-मुंबई.

ब्राह्मी तेल.

—:0:—

मेंदूचे विकार व डोकें दुखणें यांवर-जाग्रण करणारे-नाटकी, सर्कसवाले, तार मास्तर, स्टेशन मास्तर वगैरे व मानसिक श्रम करणारे-विद्यार्थी, वकील, डॉक्टर, जज्ज वगैरे लहान थोर स्त्री पुरुषांस वापरण्यास योग्य. यानें त्रासा-मुळें गेलेले केस पुनः येतात. मो. बा. ८१२, म. वा. ८१०, ल. बा. ८६, पं. पो. ख. निरळा. व्यापारी लोकांस सवलतीनें मिळेल.

बाळबाळंतिणीकरितां औषधें.

बाळंतकाढा नं. १ किंमत	८१४
बाळंतकाढा नं. २ „	८१४
द्राक्षासव बाळंतिणीकरितां	८१४
कुमारी आसव	८१४
प्रतापलंकेश्वर	तो. २ रु.
वातविध्वंस	„ ४ रु.
बाळकडू बा.	८३
दशनूलकाढा बा.	१८२
महावातास्र तेल	१ रु.

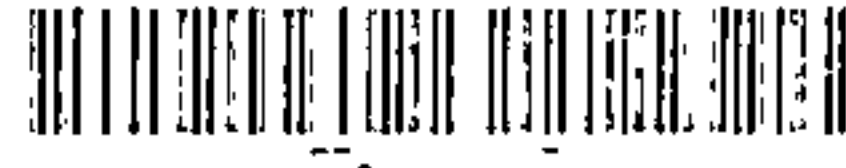
पौष्टिक औषधें.

सूनशेखररस	तो. ६ रु.
नागेश्वररस	„ ६ रु.
सुवर्णमालिनी वसंत	„ ६ रु.
„ „ नं. १	१२ रु.
पूर्णंदुरस	१२ रु.
मन्मथरस	१२ रु.
चतुर्मुख	१० रु.
लक्ष्मीविलास	१५ रु.
वसंतकुसुमाकर	१५ रु.

शिवाय टिकाऊ काढे, आसवें, अरिष्टें, भस्में, मात्रा, रसायनें वगैरे पांचशें-वर औषधें तयार आहेत. सविस्तर माहितीचा क्याटलॉग सहा आणे आले असतां व लहान क्याटलॉग व रुग्ण पत्रिका एक आणा आला असतां पाठवूं.

टेलिफोन नंबर
२२७८ किंवा ९८२४.

दत्तात्रय कृष्ण सांडू ब्रदर्स.
दुकान-ठाकुरद्वार, मुंबई, नं. २
कारखाना-चेंचूर, जि. ठाणे.

REFBK-0002075

धी लिमये ब्रदर्स लि०

७१ अपोलो स्ट्रीट, फोर्ट—मुंबई.

पोस्ट बॉक्स नं. ६८४.

शेती व बागाईत

याकरितां लागणारे सर्व जातींचे
पंपस्, नांगर, कोळपीं, खतें, बियाणीं
वगैरे सर्व सामान मिळण्याचें

खात्रीचें ठिकाण

पत्र पाठवून माहितीपत्रकें मागवा.

